

275

ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНКА.

Том III.

НА РОСПУТТІ.

ПОВІСТЬ.

Видання Василя Лукича.

Коштом товариства імени Шевченка.

В друківні Товариства імени Шевченка.

ЛІТЕРАТУРНІ ЗБІРНИКИ

укладу

ВАСИЛЯ ЛУКИЧА:

БАТРА літературний збірникъ. Выдавъ *Василь Лукичъ*. — Стрый 1887 р. Стор. 215 въ вел. 8-цѣ. Друковано въ 800 прим. Цѣна 1 злр. 50 кр. Знижена тільки 1 зр. *Лукичъ*

Змѣсть „Батры“ такой:

I. ПОЕЗІЯ. **Шевченко Тарасъ**: До сестры. **Перебендя О.** Скорбый пѣснь. **Руданський Стефанъ**: Мазепа, гетьманъ украинскій. **Руданський Стефанъ**: Павло Полуботокъ. **Сивенскій В.**: Бакорадо. **В. О.**: Туга московскаго жандарма. **Кульшъ Панталеймонъ**: Коло Колодизи. Чумаки-пѣчегане. **Стегъ**. Гадаць-вѣщувань. **М-вей**: Душа. **Гетьманецъ**: Тяжко дивитись Край могилы. **Корженко**: Сынъ. **Кравченко Ул.**: Стѣны. **Млака Данило**: Буковинська ідилія. **Федьковичъ Юрій (Осипъ)**: Нова Сѣчъ. Сторожа на Руси. Убогий лѣгивъ.

II. БЕЛЪСТРИСТИКА. **Мордовецъ Данило**: А все Прѣстѣ (Оповѣдане). **Чайченко В.**: У церквѣ (Етюдъ). **Конисскій Олександръ**: Свѣтовикъ. **Мирный Опанасъ**: Ловы (Оповѣдане). **Нечуй-Левицьскій Иванъ**: Два браты (Казка). **Франко Иванъ**: Мисль. **Дръ Лучаковскій Володимиръ**: „По maturъ“ (Гумореска).

III. ЧАСТЬ НАУКОВА. **Конисскій Олександръ**: Біографичнѣ замѣтки. **Мордовецъ Данило**: Автобіографія. **Драгомановъ Михайло**: Изъ исторіи вѣрши на Украинѣ. **Барвѣнскій Олександръ**: Поглядъ на житѣ и творы Тараса Шевченка. **Барвѣнскій Олександръ**: Оглядъ житя и творѣвъ Юрія Федьковича. **Дръ Огоновскій Омелянъ**: „Юрій Горобенко“ (Літературна оповѣстка). **Франко Иванъ**: „Д. Л. Мордовецъ. Оповідання“. (Оцѣнка). **Жукъ Семень**: Зруйнованъ Батурина (Исторична розвѣдка пѣсля М. Костомарова). **Лепвій Данило**: Домашній звѣрята въ деякихъ людовѣхъ вѣрваняхъ. **К-ій О. Я.**: Осередковий Архивъ въ Кіевѣ. **Лукичъ Василь**: II. Архивъ „Малоросійской Коллегіи“. III. Сулимѣвскій рѣдинный Архивъ. IV. Ізлалѣвскій рѣдинный Архивъ. **Сумецъ Н. Т.**: Украинско-рускій прѣзвида (Цѣла статья написаной въ московскѣй мовѣ владивъ Василь Лукичъ). **Лукичъ Василь**: Угорьска Русь. Вѣстки и замѣтки: До житиши Шевченка. Могила Олексы Стороженка. Украинска военна муза. Звѣздъ науковий. Стереотипы до выдана Кобзаря „Руска исторична бібліотека“. Запорожскій памятки. Гетьманскій клейноты. Шабли Мазены. Украинско-рускія чины и уряды та ихъ плата.

ТВОРИ ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНКА.

ТОМ III.

На розпутьті.

ТВОРИ ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНКА.

ТОМ III.

Р
36687

НА РОСПУТТІ.

ПОВІСТЬ.

ВИДАНО ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

КОШТОМ ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

У ЛЬВОВІ, 1892.

З друкарні Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

THE BATTLE OF BATTLE

1862

THE BATTLE OF BATTLE

1862

THE BATTLE OF BATTLE

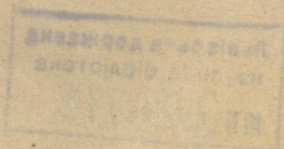
THE BATTLE OF BATTLE

ВИСОКОПОВАЖАНУ

ВАСИЛЕВИ ЛУКИЧЕВИ

присвјачуе

АВТОР.

II

и. 151.952
3

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 0984118

I.

— А! нарешті й ти!

— А хоч-би й я!

І два молоді інтелігентні парубки, привитавши такими словами один одного, додали потім, цілуючись:

— Здоров, здоров, братіку!

Той, що приїхав, і той, що стрівав, були щирими друзями, як то можна було бачити з їх привитання, та з радощів, що ними засяли обом очі, як приятелі стріли ся.

Той, що приїхав, був ставний, високий парубок. Счорнасірі очі в його дивили ся сміливо, енергічно; тонкі губи стисали ся твердо й міцно, та й усе молоде обличчя сяло силою, вродю та веселою впевненістю в собі; до всього цього додавав ся розум, що виразно світив ся у очех, проймав кожну ріску на інтелігентному видови.

Другий, той, що стрівав свого товариша серед невеличкої міської хатки, був зовсім не блискучий. Постать кремезна, широка в плечех, але не дуже висока; обличчя спокійне, симпатичне, але навдаку чи чепурне: у першого самі ясні вуси, а у цього невелика борода; очі сидять глибоко — очі темні; крутий високий лоб, хоча його всього й не видко: волосся не зачісане так поетично назад, як у першого, а вистрижено коротко і росчісано по мужичому на лоб. У всій постаті, як спершу глянеш, брало очі тільки одно: безперечна велика фізична дужість. Правда, очі дивили ся хоч тихим, але зважливим поглядом, та до сього вже треба було придивляти ся.

Перший був Гордій Васильович Раденко, а другий — його друг та товариш змалечку — Демид Кирилович Гайденко. Обидва вони вчили ся в університеті, тільки Раденко на юри-

дичшому, а Гайденко на медичному факультеті. Обидва відколи зробились студентами, жили в-зімку вкупі, а в-літку їхали на село до дому, — Гайденко до батька, а Раденко — до свого опікуна й дядька, бо Раденко матері не зазнав, — вона вмерла того дня, як він побачив сьвіт; а через пять років і батько, невеличкий панок, теж умер, хлопця-ж узьв до себе і виховав дядько, бо пісьля батька затого нічого не зостало ся, а що зостало ся, те за позички пішло. Обидва і цього року, як здали останнього экзамена в університеті, поїхали на село; але Гайденко приїхав пазад до міста ранійше на місяць: йому не дуже й треба цього було, та батько мав одну справу в місті таку, що треба було що-дня тут бути, і син узьв се діло собі. Клопочучись з тією справою, працюючи в бібліотеці, він дожидавсь свого товариша, і оце нарешті Раденко приїхав.

Обидва були раді, особливо Гайденко.

— Ну, що-ж ти там поробляв? Чого так довго не їхав?

— Ат! — махнув рукою Раденко і почав розказувати через віщо, розказував, що дядько дав йому 500 рублів на перше господарство і ще мабуть-би розказував, та схаменув ся:

— Але-ж збіржаник дожида, а я балакаю з тобою! — І він вибіг з хати.

— По правді кажучи, — я їсти хочу! — промовив він вернувшись.

— То й будемо обідати, — сказав Гайденко.

По обіді обидва пішли з хати. За хатою, в тісному мійському подвірі клаптик землі заріс вишиною. Се звало ся „садом“ і в йому в одному місці був холодок. Туди й прийшли наші парубки і полягали на траві.

— Гарно! — сказав Гайденко.

— Надзвичайно! — одмовив Раденко. — Кращого й бути не може над цю гидоту!

— Ну, ну, не лайсь! — усьміхнувсь Гайденко. — Адже сам сюди пішов; усе-ж краще, ніж у хаті. Не скрізь-же такі сади, як у твого дядька.

— А от що! — перепинив Раденко, — ти міні дуже мало казав про себе та й про все, що тут робило ся без мене.

— А що-ж я про себе казатиму? Цікавого нічого нема. А про все инше — не знаю теж, чи є цікаве. Затого ще ніхто не приїхав. Тільки Квітковський у місті.

— А! Квітковський! А що-ж він?

— Ти знаєш його — більш нудьгує...

— Чудні є люде на сьвітї! — промовив, трохи підводячись та спираючись на лікоть, Раденко.

— Чому?

— А тому: чого він кисне? Мучить ся над „сьвітовою загадкою“?

— А хоч-би й так?

— Und ein Narr wartet auf Antwort!... — промовив кризь зуби Раденко. — І не дїждеть ся! — додав трохи згодом. — Якого тут чорта розуміти? Що-ж, шукати безсмертя душі, чи що? Чи може, загубивши персонального Бога, — шукати бога — сьвітову силу, як то роблять Нїмці! Так се-ж тільки Нїмці й можуть робити!

— Помиляєш ся: почали се робити не Нїмці, а Греки.

— Один кат! Я зрозумів життя так, як воно є, одкинув усі ілюзії, всі забобони — і дивлюсь на сьвіт тверезо. Я розумію своє становище.

— Становище дресированої товарини! — промовив замислений Гайденко. — Таким поглядом, такою одмовою не можна заспокоїти ся.

— Ти завсїгди був метафізиком, — одмовив Раденко, — а тепер сей Квітковський ще далї, здаєть ся, тебе на той шлях штовхнув: Але-ж хай йому! Кажі — ще що?

— Кажу-ж: нічого! Хїба, що стрївсь недавнечко з Давиденком, але нічого цїкавого він мінї не сказав.

— Він і досї в своїй комісії?

— І досї, і опрїч неї більш нічого не хоче знати. Я, каже, земський діяч і цього з мене досить.

— Запевне було-б досить, як-би з тієї діяльности була яка користь, — одмовив Раденко.

Товаринї трохи помовчали.

— Ну, у всякому разї — я незабаром сам усе побачу, бо ти поганий оповїдач, — промовив Раденко. — Завтра зайдемо й до Квітковського, — тільки я боюсь, що він буде через лад кислий.

— Ти сьогодні злий! Квітковський кислий ніколи не бува — він тільки нервовий дуже. А тепер він навіть спокїйніший — з того часу, як Ганна Михайлівна, сестра його, приїхала.

— Се та, що ти з нею „друзями змалечку“ були? — спитавсь Раденко.

— Ну, друзями змалечку ми з нею не були, бо ти сам добре знавш, що я усього два роки у їх прожив, та й то не змалечку, а вже тоді, як у гімназії був.

— Та як ти в їх опинив ся? — Я забув!

— Тоді ще живий був їх батько. Мій батько був знайомий з їм і віддав мене до їх на квартиру. Там я й вижив два роки, а з того часу й знайомий і з братом, і з сестрою.

— А чом-же я ніколи не стрівав у Квітковського тієї Ганни Михайлівни?

— Того, що ти знайомий з Квітковським тільки рік, а вона саме цей рік, довчившись у гімназії, жила в своїй тітці на селі, а приїхала до брата недавнечко — ще й місяця нема.

— Що воно за дівчина? Пуцяца?

Гайденко не відразу одмовив:

— Українка... запевне, щира.

— Ну, ці панянки усі здають ся щирими, поки за якого Москаля заміж підуть.

— Не знаю... — Гайденко знов замовк, а далі додав: — Не думаю так про цю.

— А ось побачимо! — одмовив Раденко, підводячись. — Але-ж ходім уже в хату, бо сонце припіка!

Сонце справді посунуло ся по небу, і єдине холодкувате місце у „саду“ зникло. Товариші повставали і пішли в хату.

Але треба трохи більше сказати про їх.

Гордій Раденко п'яти років zostав ся од батька. Одинокий нежонатий дядько, багата людина, узяв до себе малого Гордія. Хлопець зроду був жвавий, моторний, але тут зустріло його життя не дуже веселе. Дядько хоч і ласкавий здебільшого, але завсїгди коло діла: то по господарству, то біля своїх рахунків у кабінеті. Гордій мало його бачить. Гордія догляда стара клішниця, але й вона зовсім не цікава хлопцеві, вона тільки все грима на його та бубонить. Невесело Гордієви у панській господі.

Далеко краще втекти з неї, побігти до річки на луки, аж туди, де старий млин був. Там уже хлопців селянських купа. Вони здалека зобачили його і гукають:

— Гордій! Гордій іде!

Гордій чує це і йому воно подобаєть ся. Він добіга до хлопців і собі гукаючи:

— Чи багато риби?

— Ні, нема нічого!

— Так чого-ж ви тут сидите? Ходіть у ліс!

— А чого?

— От дурні — чого! Хіба в лісі мало чого: кислці, груші, сорочачі яйця.

— У ліс! у ліс! — гукають хлопці, і вся ватага, під Гордієвим приводом, руша у ліс.

А в лісі виробляють таке, що тільки мовчи! Гордієви байдуже, що в громадському лісі заборонено рвати кислці та груші, поки вони вистигнуть: він веде туди хлопців і не боїть ся нічого. Хлопці з гіллям обдирають безщасні дерева і вертають ся до дому з оскою на зубах та з біллю в животі од безлічі з'їдених зелених кислці та груш. Але се дарма: їм було весело! А Гордія вони звикли слухати ся. Як він ще вперше прийшов до їх, вони привитали його не дуже ласкаво, хоча й задивлялись на його жупанок з блискучими гудзиками та на чудову іграшкову шабельку. Вдруге вони прийняли його ласкавіше, а втретє — Гордій уже панував проміж їми. І те, що він був у тому жупанкові з блискучими гудзиками, а вони, хлопці, тільки в замурзаних сорочках; і те, що в його була шабелька; і те, що він був надзвичайно сьміливий — все це примушувало хлопців дивити ся на його мовби на старшого. А найбільше примушувало до цього те, що Гордій справді вмів перед вести, вмів отаманувати так, що інші його слухались. Один випадок пособив йому це робити.

Одного разу він, гуртом з хлопцями, заліз на чийсь баштан. Дід-баштанник їх уздрів і піймав. Він їх застукав біля річки у закутку так, що їм нікуди було тікати.

— А, каторжні хлопці — ось я-ж вам дам! — казав дід, думаючи про те, що саме він робитиме з десятком хлопців — адже не вдержиш-же їх усіх. — От я з вас штанці постягаю та кропиви вам дам!

Хлопці зовсім перелякали ся. Кропива страшна, але ще страшнійше те, що дід що небудь з кожного зніме — якої тоді їм дома засьпівають? І вони, отетерівши, стояли не во-рушачись.

— Як ти сьмієш це казати! — зненацька скрикнув Гордїй, виступаючи з між хлопців.

Баштанник жив колись у наймах у Гордїєвого дядька і пізнав хлопця. Він здивував ся і не знав, що робити. Але ту-ж мить Гордїй гукнув:

— Тїкайте, хлопці!

А сам кинувсь до діда і з розгону штовхнув його. Кре-мезний дід з такої несподіванки поточивсь і за малим не впав. З цієї миті скористувались хлопці і вибігли з закутка. Одбігши стільки, щоб бути беспешними од діда, вони зупинились і почали дивити ся, що буде з Гордїєм... А Гордїй і не думав тїкати. Дід зачав був його соромити, казав, що одведе його до дядька (а зайняти панської дитини не посьмів), але Гордїй тільки повернув ся і пішов геть од його.

З цього часу Гордїй зовсім запанував над хлопцями. Як-же таки справді: не тільки товаришів визволя, а й сам павіть страшного діда-баштанника не боїть ся, а той не сьміє його зайняти. Хлопці дивились тепер на Гордїя, яко на вищу істоту, і Гордїй це знав, і це йому подобалось, і він і сам був певний, що він і чепурнійший (він справді був чепурний), і сьмільвійший, і зручнійший і розумнійший єсть од усіх тих, що над їми він панує. Гордїй був щасливий поміж хлопцями.

Але се щастя кінчало ся, скоро він вертавсь до панської господи. Дядькови не подобалось, що хлопець водить ся з мужичатами, навчивсь по мужичому балакати. Він забороняв йому до їх ходити, — але що-ж тут могла зробити заборона? Річ була дуже вже ласа, і Гордїй втїкав з панських хат, а дядько мав дуже мало вільного часу, щоб могти зупинити його. З цього повстала ще одна річ.

Дядько казав Гордїєви, що до мужичат не треба ходити, що вони погані, що од їх нічого гарного не навчиш ся, що між їми бути погано. А Гордїй навпаки бачив, що мужичата гарні (бо всі вважають його за найкращого і слухають ся його), що він од їх навчивсь багатьох дуже цікавих річей, що з їми дуже гарно й весело. І уперта Гордїєва голова думала, що дядько нічого не розуміє, а він, Гордїй, добре це зрозумів, бо він тут більш знає, ніж дядько.

Але на превелике його диво — дядько зовсім не вважав його за розумного, а навпаки — дуже часто вживав слів:

— Ти ще малий, дурний!

Малий, дурний!... Ще як жив Гордій з батьком, трапилось одного разу, що були в їх гості. Гордій, жвавий хлопчик, ускочив до витальні і підстрибуючи проскакав боком через усю хату.

— Ах, як гарно! який гарний хлопець! — сказала одна панія.

Гордій так і стрепенувсь, почувши те, і пострибав назад знов саме таким робом.

— Гарно! гарно! — хвалила панія.

Гордій пострибав у третє.

— Та буде тобі! — сказав йому батько. — Іди собі, гуляйсь!

— Ах, на що-ж ви так на молодого кавалера? — сказала друга панія. — Хай! Він так гарно стриба.

Але батько не послухавсь і таки випровадив Гордія з хати. Це вразило хлопця. Він думав:

— І на що батько це зробив? Усі мене хвалили, усім гарно було дивитись на мене, що я так гарно стрибаю. Всі-ж казали, що я роблю гарно, а батько каже, що ні, ще й прогнав.

Незабаром після цього батько вмер, але випадок сей зоставсь у Гордія в голові. І коли тепер дядько казав, що він, Гордій, малий та дурний, то хлопець йому ні трохи не вірив:

— Як-же малий, коли я більший і дужчий од усіх хлопців? Як-же дурний, коли всі хлопці кажуть, що я дуже розумний?

І він так і думав, що то дядько просто не розуміє, який він, Гордій, розумний.

Гордієви було девять років, як одного разу він з хлопцями заліз на чужу пасіку, що стояла в степу, серед невеличкого степового гайка. Гордій давно вже мав намір добути меду і ось цього разу, набравши сірників, а хлопцям звелівши принести губки, зваживсь підкурити бджіл. Але тільки заходивсь він це робити, як перед його став нижчий за його, але кремзнійший чорнявий хлопець, одягнений по панському, хоча й забалакав до його по простому:

— Що вам тут треба?

Гордій озирнувся на своє військо і одмовив:

— Меду.

— Як-же ви можете брати чуже? — спитавсь зовсім спокійно хлопець.

Чуже? Гордїй зовсім не подумав, що це чуже... А хлопець додає:

— То ви хочете красти?

Красти? Злодієм бути? Ні, цього ніколи Гордїй не хотів і він спалахнув. Йому хотіло ся-б гостро одмовити, але він не міг, бо почував, що хлопець каже правду:

— Гайда, хлопці, назад! — скрикнув він.

Хлопці послухались, але знехотя: вони не розуміли, через віщо їм, коли вже не можна було взяти меду, не попити цього чорнявого бісеняти. Вони сказали про це Гордїєви, як уже одійшли од пасіки далеко.

— А, мовчіть! ви нічого не тямите! — сердито одмовив Гордїй.

Гордїй часто гримав так на хлопців, і вони до цього позивкали, але сьогодні це їх вразило — мабуть тим, що вертали ся не здобихом і що вважали себе за правих. Але-ж ще більш вразило їх те, що другого дня Гордїй до їх не вийшов, не вийшов і третього, і четвертого дня...

А Гордїй тим часом багато дечого зробив. Пішовши од хлопців, він усе думав про того „чорнявого“ та сердив ся на себе, що так збентеживсь перед їм, поступивсь назад. Він злував увесь день, а другого дня його потягла якась надзвичайна цікавість знов до пасіки. Він підійшов тихо і глянув з-за тину. Сонце сяло ясно, золоті бджоли брентили проміж вуліками, а під гіллястою грушою у холодку сидів „чорнявий“ і дививсь у книжку. Гордїй якось поворухнувся, суха гілка тріснула, і чорнявий почув.

— Бігти? О, ні! — подумав Гордїй і випроставсь.

Чорнявий побачив його, трохи наче здивувався, згорнув книжку, устав і підійшов ближче.

— Що тобі треба? — знов спитавсь він, як і вчора.

— Я зовсім не бажав красти в тебе мед! — одмовив Гордїй зважливо.

Чорнявий трохи підняв брови вгору — мабуть здивувався — і одмовив:

— Але-ж ти прийшов по його.

— Ти думаєш, що міні нічого їсти? — скрикнув Гордїй.

— Ні, в тебе їсти є що, — я знаю! — одмовив чорнявий.

— А ти по чому знаєш?

— Татко тебе й твого дядька знають.

— А хто твій татко?

— Мій татко, — і очи в чорнявого засяли, — мій татко — Кирило Семенович Гайденко.

Гайденка Гордїй трохи знав. Він жив тільки за п'ять верстов од Гордїя і часом бував у Гордїєвого дядька, але зрідка і за ділом; дядько щось не ладнав з їм. Гордїй помовчав, а далі спитавсь:

— Це ваша пасіка?

— Наша.

— Що-ж ти тут робиш?

— Пасіку бережу та читаю.

— І ти не боїшся сам бути так далеко од дому? — спитавсь Гордїй — не тим, що сам злякавсь-би цього, а тим, що він звик до того, що всі хлопці можуть бояти ся, а тільки він, Гордїй, — ні... хіба так, часом...

— Чого-ж я буду бояти ся? — одмовив чорнявий питанням.

— Ти й ночуєш тут?

— І ночую тут, у катразі.

— Сам?

— Ні, з дідом Паньком.

— А! в ночі боїшся!

— Еге, в ночі страшнїйше. Я одного разу ночував сам, а дід Панько ходив на слободу — і було поганїйше, ніж у-двох.

— І твій батько зна, що ти сам ночуєш?

— Ні, він цього не знав, — це було вчора, а я до дому тільки сьогодні піду.

— І знов прийдеш?

— Як що татко пустять.

— Як що пустять? Хіба ти слухаєшся?

— А вже-ж! А хіба ти дядька — ні?

— Ні!

Хлопці змовкли.

— Яка в тебе книга? — спитавсь Гордїй. Він на шостому році самотужки вивчився читати і страшенно любив цікаві книжки. Він уже поперечитував багато книжок з дядькової бібліотеки, роблючи се крадькома, так, щоб дядько цього не знав.

— Іди подивись!

Гордій трохи постояв, подумав. Він вагався.

— А як тебе звуть? — несподівано спитавсь він у чорнявого.

— Демидом, — сказав той.

— Де-е-ми-и-дом... — протяг Гордій. Йому не подобалося ім'я і він уже хотів був сказати про це, поглузувати, як то він завсїгди досі робив з хлопцями, але спинивсь. В цьому чорнявому кремезному хлопцеві з глибокими темними очима було щось таке, що зупинило Гордія.

— Чом-же ти не кажеш мінї, як тебе звуть? — спитавсь Демид, бачучи, що Гордій мовчить.

— Мене? Мене звуть — Гордієм! — Се ім'я Гордій вимовив навіть гордо: він вважав його за дуже гарне, за найкраще — з того часу, як вчитав, що був цар, що звався так, як і він. І, сказавши ім'я, Гордій скочив на тин і стрибнув у пасіку.

Через кілька хвилин хлопці вже сиділи в холодку під грушою і роздивлялись на книжку з малюнками. Се був „Шлях до північного бігуна“ Ж. Верна. Демид тільки оце зараз почав книжку і йому нічого не варто було почати її знов і читати голосно, щоб і Гордій міг слухати. Він так і зробив.

Спершу читав Демид, потім Гордій. Слухали обидва надзвичайно уважно. Вони читали затого аж до вечора — аж, поки Гордій сказав, що йому треба йти.

— Але ти без мене не читай, чуєш — не читай! — казав він Демидови, — я завтра знов прийду.

— Добре! — одмовив Демид. — Приходь!

Він був радий, що Гордій прийде. Хлопці видімо подобались один одному.

Гордій справді прийшов і другого і третього дня. За три дні вони дочитали книгу. Гордієви сподобалась вона надзвичайно. Гатерасова постать стояла мов жива перед їм.

— Як-би я мав три мільйони, — скрикнув Гордій, — я теж поїхав-би туди і вже я добув ся-б до північного бігуна!

Демид похитав головою.

— А ти думаєш — ні? — спитавсь Гордій задержувато.

— Важко! — одмовив Демид.

— Важко? — о, я цього не боюсь! Я дуже радий, що

буде важко, дуже радий! Більша слава буде! Ох, як-би в мене було три мільйони!

І хлопець, не змігши всидіти, почав нервово бігати по пасіці, лякаючи бджіл.

— Гордію, бджоли покусують, — не лякай їх! — казав Демид.

Але Гордій на те не зважав, — він навіть не чув Демидових слів. У його в голові уже мигтіли картина за картиною. У його була дуже буйна фантазія. Те, що він прочитав (хоч часом і мало розуміючи) багато романів, зробило її ще дужчою. Часом у ночі або в день, лежачи в саду в холодку, або нервово ходючи, починав він марити. Мрії в його були всякі, але всі вони були міцно звязані з їм самим, його постань була осередковою постаттю на всіх тих картинах, що малювала йому розпалена фантазія.

Він уявляв себе великим привідцею — як Наполеон, що про його він прочитав недавно. Він простий салдат, але він відразу бере в бран ворожого генерала і відразу з салдата робить ся офіцером, далі полковником, далі генералом. Він сміливий, він розумний, салдати за малим не молять ся на його, і він іде і воює собі царство і стає там царем. І він бачив себе, як він на пишному коні уїздить у повойовану столицю. Навкруги трупи ворожі, кров, але те все топче кінь копитами, а йому, Гордієви, до ніг схиляють ся городяне, виносячи ключі од міста.

Або уявляв себе він святим мучеником з часів римської імперії. Він сміливо йде аж до царя „у сенат“ проповідувати свою віру. І він докоряє цареві, розбива поганських богів, і цар велить вхопити його і вести на муку. І його ведуть і він витерплює всі муки, і тоді ведуть його на смерть. І його страчено — ні, його не страчено, бо палким словом він звевняє своїх катів, робить їх християнами, і вони всі гуртом ідуть знов до царя. І цар здивований, вражений, устає з престолу і схиляєть ся Гордієви до ніг, яко святому, і вихрищуєть ся, а його, Гордія, робить після себе першим у царстві. Ні, після себе — це погано! Але не може-ж цар кинути царювати, а його посадити на престолі замість себе! А! ось: у царя є дочка чудової вроди і Гордій одружуєть ся з нею, і-як старий цар умира, то Гордій стає царем, сам і царює велично...

На распутті.

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 0984118

За такими мріями спливав у Гордія звичайно дуже довгий час. Тепер-же його вразила Гатерасова постать, і він уже уявляв себе серед снігів та серед криги, уявляв себе, як він лама всі перешкоди, як він своїм єдиним словом зупиняє бунт на кораблі, як він — але ту-ж мить біль примусив його прокинутися од мрій. Він ухопився за шию і скинув з себе бджолу.

— Проклята тварюка! — скрикнув він.

Круг його літало безліч бджіл.

— Гордію, тікай, бо вони тебе закусують! — скрикнув Демид. — Ти штовхнув вулик.

Гордій хотів був ще щось сказати, але туж мить новий біль примусив його скрикнути і побігти геть.

— Прокляті бджоли, щоб вони усі виздыхали! — скрикнув Гордій.

— За що ти їх лаєш? — спитався Демид. — Ти сам винен, що вулик штовхнув.

Гордій хотів був сказати Демидови щось не дуже гарне, але зупинився. Він тільки плюнув і почав терти собі шию руками.

— У катразі у діда є цибуля — треба покласти на покусане — пособля, — сказав Демид і побіг по цибулю.

Через кілька часу цибулю положено на шию Гордієви, біль трохи втих, але Гордій мовчав: він розсердився на дійсність, що так неласкаво розігнала його мрії. І де далі він сердився усе більш та більш: зло все росло та росло, піднімалось та піднімалось у його в грудях. На кого? На бджіл, що його покусали, на Деміда, що їх обороня, на цибулю, що так погано вонає — а! хоч-би швидче відділя піти!

Але він зараз не пішов, а трохи мовчки позлувавши, лежачи на траві (Демид думав, що в його нестерпуче болить шия, не займав і дуже його жалів), знов помалу розбалакався і знов хлопяча розмова повернулася до прочитаної книжки. Гордій знову почав оповідати, що зробив-би, як-би в його було три мільйони. Він довго і палко казав, а Демид слухав його мовчки, сидячи під грушою, прихилившись до стовбура спиною і втупивши замислені очі кудись у далечинь.

— А ти що зробив-би, як-би в тебе було три мільйони? — зненацька спитався Гордій, ставши перед Демидом і вдивляючись в його блискучими, розпаленими очима.

— Я? — перепитавсь Демид і змовк.

— Еге, ти! кажи! — нетерпляче підгонив Гордїй.

— Але-ж у мене не буде трьох мільйонів, — чи то сумно, чи то поважно відмовив Демид, не одриваючи очей од блакитної далечини.

— А! який ти! — розсердивсь Гордїй, — знаю, що не буде, але-ж як-би були?

— Як-би були? — знов перепитавсь Демид. — Як-би були... Я не знаю, що з їм зробив-би... Тільки я не поїхав-би на північ.

— Чому?

— Що там? Читати цікаво, а їхати не хочу. У нас краще... — І відразу якась думка блиснула у хлопця в голові — очі засяли ясно й зважливо, він випроставсь. — Як-би в мене було багато грошей, — забалакав він голосно, — то я зробив-би так, щоб убогих не було.

— Щоб убогих не було?

— Еге! Я з мамою ходив до Прокопа...

— Хто се — Прокіп?

— Чоловік один, мужик... У його була жінка хвора, і мама носила ліки. Які вони вбогі! Одежа драна, у хаті порожньо і — їсти нічого! Їсти нічого — самий цвілий сухар!

Останні слова Демид вимовив з притиском, гірко.

Гордїй дивуючись слухав його і — не розумів... Але се не пошкодило хлопцям зійти ся і четвертого дня, і пятого, не пошкодило їм потоваришувати добре. Демид не міг ходити до Гордія, бо-ж Гордїїв дядько не ладнав щось з Демидовим батьком, але-ж за те Гордїй ходив до Деміда. Звісно, він робив се так, щоб дядько не знав, але те, що він робить се проти дядькової волі додавало йому тільки ще більш зваги та хіті. Він бував се літо у Деміда часто. Батько Демидів був панського роду. Його батько, Демидів дід, мав землю, мав кріпаків. Все те він процвіндрив, прогуляв у божевільних оргіях. Кирило Гайденко, тоді малий хлопець, бачив усі ці ганебні оргії, бачив, як батько мучив його матір своїм деспотством та гаремними звичаями, і його дитяче серце проймало ся симпатією до тих, хто так, як і він сам, терпів од незанузданого панського норову, що мав його батько. Батько ростринькав усе, і вмер, кинувши жінку з двома недорослими

дїтьми без шматка хліба. Кирилова мати мусїла піти у економки до однієї багатой панї, заробляла щоденною працею хліб собі й дїтям і прищепила їм велику любов та повагу і до себе і до всіх, хто працює. Кирилова сестра пішла заміж, мати вмерла. Кирило став конторником у тієї-ж таки панї (мати могла дати йому дуже малу освіту). Повсякчасні стосунки з народом, коли Кирило мусїв балакати з їм його-ж словом, привчили його так до української мови, що він і тепер в сімї і з селянами балакав нею і тільки буваючи поміж панами балакав по російському. Він одружився затого з простою, надзвичайно доброю дівчиною і од неї мав єдиного сина Демида. Одержавши несподівано невеличку спадщину од одного родича — десяти 40 землі — він кинув свою паню і почав хазяйнувати. Він господарював уже років пятнадцять, не мав великих баришів і ледві міг дати синові таку освіту, про яку він марив — се-б то довести його до університету. Батькові оргії та панська його дикість, материна саможертва, що про неї ніколи Кирило не забував, та власна добрість, укупі з давньою завичкою, зробили те, що він жив з своїми сусїдами мужиками справді по сусїдському, дуже з їми ладнаючи. У його з мужиками не було сварок ніколи, а коли й були непорозуміння, то вони кінчалися по сусїдському.

Усе літо ходили Гордїй та Демид укупі. Селянських хлопців Гордїй давно занехав. Дядько хоч і дізнавсь, куди Гордїй біга, але нічого не міг з їм зробити. І Гордїй бігав, читав, малював, навіть учивсь вкупі з Демидом. Хоча у його був свій учитель-семінариста, що недавнечко скінчив семінарію та був на селі дяком, але він у його мало що вивчив — тим мабуть, що то була праця з примусу, — і далеко більш взнав вчачи з Демидом його завдання — наввипередки, хто швидче вивчить (затого завсїгди вивчив швидче Гордїй). Запевне, дякуючи тільки цьому, а не семінаристї, Гордїй міг через рік здати екзамена у першу клясу до гімназії у губерніяльному місті та поступити туди вкупі з Демидом. В місті товаришування не порвалось: хоча хлопці жили не в одній домівці, але в клясі сидїли поруч на одній лавці і що-дня бігали один до одного.

Гімназія мало дала їм розвитку — більш тільки формальні сухі відомости, що зараз-же вони й зникали з голови. За те хлопці самі себе розвивали. Вони могли брати книжки

з бібліотеки і читали багато. Отоді-ж-то їм довелося прочитати декільки українських книжок, потім „Кобзаря“. Се вже зробилося тоді, як Демид жив у старого Квітковського, що був трошки українським патріотом і направляв хлопця на добрий шлях. Гордія він не направляв, бо здебільшого Демид ходив до Гордія (у того була краща до читання хата), але все, що читав Демид, чув од його й Гордій і, щиро приймаючи, незабаром зробився „українофілом“ (таким імям згорда звав себе п'ятнадцяти років хлопець) і палким пропагатором: він добував українські книжки, давав їх товаришам читати і мав на декількох чималий вплив. На його щастя начальство гімназіяльне якось не довідалось про це — і він міг спокійно здати (одним з перших) останнього екзамену з гімназії і, вкупі з Демидом-же таки, піти до університету. З того часу товариші почали й жити вкупі, аж поки повиходили з університету. Тепер обидва мали заміри шукати в місті роботи: Демид допоминатись у земстві посади земського лікаря на село, а Гордій шукати судової практики. Обидва були повні надій, у обох були в голові широкі мрійні пляни, найбільш у Гордія. Пляни були щирі, чесні, не самолюбні: хлопці були українські народовці, тільки Гордій мов ще демократичніший од Демида, ще палкіший та гострійший своїми поглядами.

II.

Другого-ж дня обидва наші приятелі пішли над вечір до Квітковського.

Петро Михайлович Квітковський був ще зовсім молода людина: йому було тільки 23 роки — рік минув, як він здав екзамена з університету. Опріч Ганни Михайлівни у його не було ні братів, ні сестер. Батько його, урядовець, умер, покинувши жінці з сином та з дочкою стільки маєтку (камяницю), скільки треба було, щоб так-сяк прожити у губерніяльному місті.

Квітковські були здавна городяне і навіть затого не бачили села. Але старий небіжчик Квітковський вважав себе за українського патріота. Звісно, він не ворохнув і пальцем, щоб зробити що задля України. Раз те, що йому ніколи було сього зробити — за ділами — от зовсім так, як возьному у Котляревського, що „за несотужністю по должности і за

другими клопатами, доселі ні одного (доброго діла) не зділав“, а вдруге те, що се було-б навіть і небеспешно з кар'єрного боку. Але усе-ж старий Квітковський міг сказати про себе, що він „од рожденія свого росположен к добрим ділам“ і це він виявляв хоча тим, що мав десятків зо два українських книжок та Шевченків бюст у себе в кабінеті та дав ті книжки прочитати своїм дітям. По правді кажучи, і се було діло: без цього його син та дочка могли-б так і зостати ся на віки одлученими од рідного краю.

Квітковський умер, як синові було 20 років, а дочці 14. Обоє вони зостали ся з матір'ю — цілком пасивною жінкою. Вона зовсім не могла керувати дітьми і завсїгди сиділа у своїх хатах, витаючи своїх знайомих чи роскладаючи пасіянси. Діти зросли більш менш самостайно і — що найкраще — пішли ще далі тим напрямком, на який штовхнув їх батько своїми українськими книжками та Шевченковим бюстом. Вони зробились свідомими Українцями, хоча праці в цьому напрямку досі не виявляли ніякої: Ганна тим, що не мала на се ще й часу; а її брат може й мав-би час, та якось не міг себе в шорі взяти. Діла у його було не багато: скінчивши університета, він незабаром добув собі лекції в приватній гімназії. Ці лекції, даючи йому невеличкий заробіток, брали усього години три на день.

Гайденко та Раденко підійшли до великого будинку і подзвонили. Двері одчинив сам Петро Михайлович Квітковський — високий чепурний парубок, надзвичайно білявий [він вдався у матір] та ще й блідий. Хлопці привитали ся, і Квітковський повів їх до себе в хату. В її був чималий нелад та пил. Книжки купами лежали всюди.

— Сідаймо поки тут, люде добрі, — промовив Квітковський, — а як прийде людей більш, тоді переліземо на ширше місце.

— Хіба ще хто прийде? — спитавсь Гайденко.

— Стрівсь сьогодні з Давиденком та з Келишинським — казали, що зайдуть, — одмовив Квітковський.

Українська студентська молодіж часто сходилась до Квітковського побалакати або почитати. Се було тим, що сам Квітковський був симпатична людина, а друге — він жив зовсім самостайно і мав зручну до сього квартиру, — другі-ж зви-

чайно жили по таких тісних комірчинах, що там не зовсім зручно було збирати ся більшому товариству.

Гості не встигли ще й сісти, як почувсь дзвоник біля дверей і через кілька хвилин до гурту прийшов ще один добродій — Іван Григорович Давиденко. Се був товстенький чоловічок з швидкими очима, з дуже підстриженою маненькою борідкою та охапливими рухами. На його колись великі надії клали ся. Він захожувавсь видавати (звісно, по російському) часопись, що мусіла обороняти вкраїнські інтереси, хотів було видавати українські книжки (він мав трохи грошей). Але на лихо собі й тому ділови, що йому він служив, він обороняв у своїй часописи не саме українство, але в небешний час заходивсь популяризувати соціялістичні ідеї. Йому сказано „цить“, часопись зникла, а він опинивсь секретарем у земстві; там він сам заправляв усіма справами, бо предсідатель був ліберальний та ще й лінвий.

За їм увійшло ще двоє — один худий високий студент, знайомий і Гайденкови і Раденкови і другий добродій. Раденко другого не знав, і Квітковський познайомив їх.

— Мій родич, Степан Іванович Келишинський.

Раденко глянув на Келишинського, подаючи йому рукї. Се був ще молодий років 24 чоловік, високий, огрядну. Його одгодована чепурна постать у гарно пошитій одежі гармоніювала з випещеним вродливим обличчям. Голова була одкинена назад, очі дивили ся сьміливо, чепурні чорні вуси завивали ся вгору.

— Дуже радий! — промовив Келишинський, досить недбало стискаючи руку Раденкови, і зараз-же забалакав з Квітковським.

Прийшло ще декільки людей, в хаті зробилось тісно, і Квітковський попрохав гостей до салі. Як ішли, Раденко стиха спитав ся у Гайденка:

— Чи ти знаєш цього Келишинського? Що воно? Українець?

— Українець, але, — як що не помиляю ся, — зовсім не українолюбець.

— А чого-ж він, коли так, буває тут?

— Та бач, він родич господареві. А про те він тут затого й не буває. Це якось випадком. Може діло яке...

— А що він таке? Де служить, чи що?

— Поки — ніде. „Кандидат на судебнія должности“.

Увійшли до салі, посідали, почали балакати. Трохи згодом вийшла й Квітковського сестра, Ганна Михайлівна. Вона ніяк не нагадувала брата, бо вдала ся в батька. Обличчя, може з не зовсім рехтельними рисами, було любе й чепурне — розумні темні очі під дугастими бровами та високий білий лоб були йому окрасою. Раденка дуже вразила її невисока, але струнка постать. Він не зводив з неї очей і зовсім не помітив, що і в Демида Гайденка очі відразу засяли, як дівчина увійшла в хату.

Брат познайомив сестру з Раденком. Раденко блиснув на неї своїми сьміливими ясними очима і дівчина несамохіть звернула на його увагу.

— Я чув — ви недавнечко з села? — почав Раденко, сідаючи коло Ганни.

— Еге! — кивнула вона головою.

— Я те-ж відтіль і міні-б хотіло ся провїрити свої вражіння... Як вам здало ся село, що ви в йому знайшли?

— Ваше питання дуже широке, і я не знаю, що на його одмовити. Та я й не можу сказати, щоб я була на селі близькою до народу: народ якось одхиляєть ся од інтелігентної людини, — тим і не легко зробитись до його близьким і добре взнати його, — одмовила дівчина, трохи соромлючись з несподіваних запитаннів.

— Я виріс проміж народом, — сказав Раденко, — і насьмілюсь думати, що вмю з їм балакати...

Але його перепинив один студент:

— Саме це й я помічав — мужик нам зовсім не йме віри. І я певний, що це буде доти, поки освіта порівняє пана з мужиком.

— Дадеко до цього... — сказав хтось.

— Як-би була обовязкова освіта, то не було-б далеко, — одмовив студент.

— Ви були-б прихильником до обовязкової освіти? — спитавсь у його Раденко.

— Був-би, як-би можлива була вкраїнська народня просьвіта, — одмовив той.

— То ви — виходить — веліли-б народови послати свої діти до школи?

— Не я, а закон, усім однаковий.

— А хто-ж сей закон встановляв-би? Думаєте ви, що народ його видав-би?

— Ні... — одмовив подумавши студент. — Не народ... інтелігенція...

— А дозвольте вас спитати ся, з якого права інтелігенція робитиме свої бажання обовязковими народови? Чи не схотів-би того й народ зробити?

До розмови уступило ще декільки чоловіка. Демид Гайденко сказав:

— Ти помиляєш ся, Гордію, — не свої бажання накида інтелігенція народови, а загально признану правду.

— А яку-ж то?

— А ту саме, що сьвіт кращий од темряви.

— Гаразд! Нехай і так! Але-ж невже ви думаєте, що народ сам, коли схоче, не візьме цього сьвіту? Невже ви вважаєте наш народ за дурня, що́ не розуміє він власної користи? Ви кажете: сьвіт кращий од темряви. Але — який сьвіт? Той, що ви бачите, те, що ви вважаєте за сьвіт? А може сьвіт зовсім не такий і може зовсім не такого сьвіту хоче народ? Як-же ви можете накидати йому свою просьвіту, коли він може її не схоче? Невже ви думаєте, що народ дитина? Невже ви думаєте, що народ не має свого морального ко́дексу, своєї, — коли хочете, культури? Я серед народу народивсь, виріс серед його і знаю, що ви гірко помиляєтесь, думаючи так, як думаєте!

Раденко балакав щиро, палко. Він устав, очи йому зайняли ся вогнем, од усього обличчя пашіло надхненіям, впевненістю. Ганна дивилась на його і, сама не помічаючи того, не могла одірвати од його очи. Других так саме вразили Раденкові слова. Бідолашний студент, що́ зовсім не думав, кажучи свої слова, сягати так глибоко, не знав тепер, що сказати. Квітковський та ще дехто пристали на Раденкову думку.

— Правда! Народ має свою культуру і спершу треба знати її, дослідити, а тоді вже рішати, чий сьвіт яснійший — наш чи народній! — казав Квітковський. Він зовсім затого не знав народу, але його нервову систему електризувало Раденкове слово і скоряло.

— От-же я таки й тепер не згожуюсь з тобою, Гордію, — знову почав Гайденко. — В принципі воно все саме

так і є, як ти кажеш; в теорії все це дуже гарно, але не в живому житті.

— Чому-ж се так? — спитавсь трохи задерикувато Раденко. Він був певний, що не помиляєть ся, і його здивувало, що Демид суперечить.

— Тому, що живе життя не складаєть ся відповідно нашим теоріям. Дуже гарно було-б, як-би народ спокійно виробив собі потроху свою культуру. Може вона й вища була-б од тієї, що ти звеш „нашою“, може ми й пристали-б на неї. Але-ж ти забуваєш те, що поки ми будемо задля абстрактних принципів сидіти склавши руки та дивити ся, як народ вироблятиме свою культуру, тисячі непроханих вчителів ідуть і вчать наш народ по своїому.

— Хто-ж то? — спитавсь Квітковський.

— Хто? Піп, пан, писар, суддя, салдат, фабрикант, глитай — ось хто порядкує тепер у нас на селі. І хоча зовсім не однакова річ вчитель та глитай або піп та салдат, але в нашому питанні всі вони однакові, бо всі вони несуть у наш народ змоскалення, всі вони тим його деморалізують. І ви думаєте, що при таких обставинах можливо буде нашому народови виробити свою культуру?

Ганна дивила ся й на Деміда, як він балакав. Вона любила се не дуже чепурне, але щире, гарне обличчя. Вона чула тепер, що в Демидових словах білш правди, але Раденкові слова були блискучійші. Чогось зітхнувши вона згодилась з Демидом. А Раденко вже одмовляв:

— Стара, але-ж і довішно нова історія! Ти, Демиде, забуваєш логіку. Або мій принцип правдивий, або неправдивий. Як що ти доведеш міні, що він неправдивий, тоді я з тобою згожую ся; як що-ж правдивий, тоді можна згодити ся тільки зо мною, бо правдивість принципів не залежить од тих чи інших обставин.

Демид хотів був одмовляти, але знов повстала загальна спірка і хоч більшість була на Демидовому боці, але-ж Раденко не постунавсь.

— Я вірю в народ! — казав він.

— Справді? — обізвавсь з кутка трохи глузливий, але спокійний голос. Всі озирнулись. То балакав Келишинський. Досі він сидів самотно, граючись ланцюжком од годинника та трохи погордливо поглядав навкруги.

— Справді? — сказав він удруге. — А міні здавалось, що ця фраза вже підтопталась, так її до архіву віддано.

— Чому-ж се ви так думали? — гостро спитавсь Раденко, роздратований Келишинського тоном.

— Тому, що часи не ті. Знаєте, колись в літературі такий звичай був — малювати неодмінно героїв — се-б то таких людей, що становлять собі в житті яку більш менш „високу“ мету. Це велике діло було, як то кажуть, — служення правді, проповідування любови та правди, борня з злом, праця та народ і таке інше. Прості люди читали всі ці мудрощі і собі починали вдавати з себе героїв. Отоді-о й народилися такі фрази, як оця.

— Це не фраза тільки, сказав-би я вам, — одмовив Раденко, — але я чую в ваших словах, що й служення правді та любови, борня з злом теж фрази — тим зараз і не змагатимусь з вами про се, а спершу питаю ся: а тепер-же які часи, що нам ці часи дали?

— Що? — перепитавсь Келишинський, трошки прищупивши одно око і одкинувшись своїм випещеним тілом на мягку спинку в кріслі. — А от що. Ми дізнали ся, що всі ті ідеали тільки сухі, льогічні витвори індивідуальної думки, а нам, людям, що хочуть жити справжнім, а не вигаданим життям, застаєть ся тільки та дійсність, що справді круг нас є. Ми цю дійсність признали. Вона не зовсім гарна, але у всякому разі не така й погана, як дехто думає. Життя все-ж дає людині багато втіх. Мета в нашому житті повинна бути така, щоб узяти в житті яко мога більш цих днів, яко мога більш вдовольнити себе.

— В цьому мета людського життя? — спитавсь Демид.

— Еге, в цьому!

— Ну, а як що вдоволення ваше, втіхи ваші стануть часом иншим людям за зло?

— Дивного нічого нема, — стиснув плечима Келишинський, — це закон природній.

— Вибачайте, я трохи може не зрозумів, — почав знову Гордій, — по вашому виходить так: нема міри моральної, нема ідеалів, а є тільки просте вдоволення себе і задля того, щоб це вдоволення здобути, нема чого церемонити ся з способами — хоч-би й грабувати?

— На що так гостро? — усміхнувсь Келишинський. —

Грабування карає закон. Я кажу про легальні способи. А що міри моральної загальної нема, то се певно. А про те, се як хто хоче, так і дума. Я у всякому разі за мріями не вга-
нятиму.

Гордій спалахнув зовсім.

— Ось що! Вільно кожному думати, як він хоче. Вільно вважати за мрію те, на що другий покладає усе своє життя. Вільно й вам проповідувати вдоволення потреб замість усяких інших ідеалів. Але невже ви думаєте, що од цього ті ідеали зникнуть? Невже ви думаєте, що мільйони людскости живучи безліч років та безліч років пориваючись досягти до ідеалу — бо чим-же іншим, як не пориванням до ідеалу можна назвати те, що народи ці склали релігії — невже ви думаєте, що ці мільйони помилялися, а ви одним своїм словом знищили те, віру в що людськість довела безліччю великих мук і високих вчинків.

Келишинський трошки зморщив носа.

— Вибачайте, — я не претендую на роль реформаторську. Але те, що мільйони так думають, ще не довід. Смажили-ж ваші мільйони на автодафе людей!... А про те я й так забалакав ся — міні час до дому.

Він устав, недбалими, але впевненими рухами пройшов проміж гостей до Квітковського, попрощавсь з їм, з Ганною Михайлівною, а потім з іншими знайомими гостями і вийшов з хати.

— Ось воно — нова філософія! — скрикнув Раденко.

— Не нова, а тільки відновлена хіба, — промовив Демид.

Зняла ся загальна розмова.

— А ви як думаєте? — спитавсь Квітковський у одного з студентів. Се був немолодий уже чоловік, коротко стрижений, з чорною бородою, з упертим, впевненим в собі обличчям та з хитрими очима. Він пішов до університету вже немолодим і був тепер на останньому курсі. Звали його Миколою Пачинським. Він не був українським патріотом, але познайомившись за кілька часу до цього з Квітковським, заходив іноді до його. Досі він уперто мовчав. На Квітковського запитання він тільки крутнув головою і одмовив питанням, кивнувши на ті двері, що в їх вийшов Келишинський:

— Ви про того дурня?

— Ні, взагалі про народню справу.

— А!... Хай колись побалакаємо... Я не люблю балакати, як багаті народу.

— Добре! — одмовив Квітковський.

Тим часом унесли чай і гості заходились коло його. Був тихий гарний вечір і всі після чаю пішли в невеличкий садок, що був у Квітковських. Молодіж знову засперечала ся за якесь питання і побігла наперед. Тільки Демид зоставсь позаду, доживаючись, поки Ганна впорасть ся коло самоварю. Він дждавсь її і вони в-двох пішли в садок. Всі інші вже повтікали наперед. Демид був цьому радий. Ганнин образ давно вже запанував у його в душі і тепер, балакаючи з нею то про те, то про се, він думав тільки про одно — про те, що треба сказати се Ганні. А Ганна йшла поруч з їм по стежці, осяяна місяшним сьвітом, і здавалась йому ще кращою, ніж була досі.

— Я не можу згодити ся з Гордієм, — казав Демид. — Він не помиляєть ся, кажучи, що принципи не одмінюють ся відповідно обставинам. Але він помиляєть ся, прикладаючи свій принцип до сього випадку.

— Скажіть краще: я не зовсім ще зрозуміла вас, — попрохала Ганна.

— Виясню прикладом, хоч може й дуже для нашого випадку гострим. Принцип самодіяльності безперечно правдивий принцип і його треба прикладати до життя. Але уявіть собі, що людина втопає і сама не може подужати хвилі, щоб випливити, — невже ви почнете навчати з берега: „Будь самодіяльний!“, а не кинетесь його витягати?

— Еге, я зрозуміла вас. Ваша правда... — тихо відмовила Ганна.

— По правді кажучи, я дуже бажав-би, щоб правда була не моя, а Гордієва. Це було-б дуже добре, як-би все було так, як він каже. Тоді ми могли-б спокійно дивити ся на те, що буде, спокійно дождати ся тих наслідків, що неодмінно мусять бути, а самі... хоч руки склавши сидіти! Але-ж так не єсть! Не можна казати про самодіяльність у людини з завязаними очима. А такий наш народ. Ми повинні розв'язати йому очі. Це не легенька праця, на неї треба жертв і ми повинні їх подати.

Ганна слухала це, і нові почування вливали ся їй у сер-

це. Вона чула, що їй хочеться подати ту жертву і сподівалась, що в неї стечє на те сили. І вона тихо сказала:

— Велика мусить бути жертва!...

— Що маю вам сказати на це? — одмовив Демид. — Великі жертви подають тільки великі душі. А ми зробимо те, що зможемо: віддамо всю свою діяльність громадську, літературну, сімйову на те, щоб досягти цієї мети. І ми її досягнемо!

— Ви вірите в це? — спитала ся Ганна.

— Вірю і — певен — ніколи не кину вірити! І мої почування нахилиють мене до цієї віри, і дійсність впевняє мене в тому, що я не помиляю ся. І знаєте, Ганно Михайлівно, яка це гарна річ, оця віра, і як гарно та легко віддавати себе на роботу рідному краю!

— О, я думаю, що гарно! — зітхнула Ганна. — Тільки я не знаю цього, та й... не зазнаю мабуть...

— Чому?

— Що я зможу зробити?

— Ви любите свій край і цього досить: щира любов навчить вас, що робити.

— А ви що робитимете? — спиталась зненацька Ганна.

— Я? Я скінчу оці батькові справи, що держать мене тут і досі, а тоді поїду на село і спробую, що вийде з того, що на селі житиме українська людина у повсякчасних близьких зносинах з народом. Я жду і ніяк не діжду ся змоги туди їхати. І тільки одно мене смутить... — і Демидів голос затремтів.

— Що? — спитала ся якось непевно Ганна.

— Ганно Михайлівно, я скажу тепер те, що давно вже хочу сказати. Мене смутить те, що я не бачитиму вас, що я поїду туди без вас. Поїдете зо мною! Будьте міні дружиною і зробіть мене щасливим!

Демид змовк. Мовчала і Ганна. Вона сподівалась цього. Вона бачила Демидову прихильність, була й сама прихильна до його. Але тепер Ганна мовчала.

Щось її спиняло, щось не давало їй одмовити. Вона йшла мовчки, похнюпивши голову. Так проминуло кілька часу.

— Ганно Михайлівно!... — почувсь тремтячий Демидів голос.

Ганна вся стрепенулась. Вона чула, що мусить одмовити швидко, зараз, але одмови не було. І вона сказала:

— Коли ви їдете?

— Через місяць.

— Підождіть з одмовою до того часу! — сказала вона і поспішила наздогнати товариство.

Але товариство не довго було в садку. Небо облягли хмари, почав накрапати дощ. Всі заходились іти до дому. Дощ уже йшов добрий, як гості пішли. Не пішов тільки Пачинський.

— Слушайте, Квітковський! — сказав він, — я живу аж на... — він наменував вулицю аж на другім краї міста, верстов чотирі од Квітковського. — Поки дійду, буде з мене хлюща. А у вас запевне є де переночувати.

— Запевне! — одмовив Квітковський і повів гостя до себе в кабінет.

— Ну й добре! — сказав Пачинський. — А то погано довелось-би. — Ось тільки їсти хочеть ся. Чи ви вечеряєте, Квітковський?

— Зараз будемо вечеряти! — одмовив той і звелів подати вечерю до себе в кабінет.

Повечерявши, позакурювали цигарки і полягали обидва в одній хаті. Гість та господар розбалакали ся.

— Кумедні ви люди, країнофіли! — казав Пачинський. — Дуже кумедні! Думаєте щось зробити при тих обставинах, що тепер істніють.

— А чому-ж ні?

— Тому, що всяку вашу роботу задавить той, хто має силу давити.

— А що-ж маємо робити?

— Що? Одмінити обставини!

— Це легко сказати, але не легко зробити.

— Запевне! — погордливо усміхнувсь Пачинський. — Але у всякому разі його треба не так робити, як ви думаєте. Ви хочете там гетьманства...

— Ми зовсім не хочемо гетьманства! — одказав Квітковський.

— Один кат: ви хочете того, чого не хоче уряд. Скиньте його і зробіте, що треба.

— Ми хочемо йти шляхом культурної праці.

— І не дійти нікуди, — хіба „въ мѣста не столь отдаленныя“ або зовсім „отдаленныя“. Збунтуйте народ і матимете, що хочете. А що краще...

— Ми не думаємо, що з кривавого вибуху повстане добро. Нам він може хіба пошкодити.

— Знаю, що ви, українофіли, такі наївні, що так думаете. Ви хочете все зробити правдою та ще й легально. Але-ж я саме про те й кажу, що вам, принаймні вам Квітковський, треба одмінити погляд. От ви мабуть мучитесь там над так званою „світовою загадкою“, хочете її одгадати. Але невже ви думаете, що це мусить зробити ся так якимось, саме собі? Наука дасть на це одмову, наука відгада цю загадку, але наука вільна, наука безцензурна, — розуміючи цензуру широко. А де-ж вона в нас? Чи може вона істніти в Росії при таких обставинах? Почому ви знаєте, що як-би людське життя вклало ся в нові соціальні форми, то це не довело-б людей до того, що вони зрозуміли-б мету своєму життю, бо тоді їх погляди були-б вільні од усяких традиційних загородок, їх почування були-б ширійші й гострійші.

Пачинський потрапив на болючу рану, що́ була у Квітківського в душі. Вони довго ще балакали і Квітковський чув, що Пачинського слова мов дають йому якусь надію...

А тим часом Ганна, лежачи в себе на ліжкові, думала про Деміда та про його питання. Який він гарний, добрий, розумний. Запевне він багато зробить для рідного краю і гарно буде робити поруч з їм. Вона давно вже сказала собі, що з-єднає свою долю з його долею і бачила в цьому щастя. І хіба-ж це не щастя. Еге, вона його любить?

Але туж мить инший блискучий образ уставав перед нею. Вона бачила перед себе горду постать Раденкову, його осяйні могутні очі, чула його натхнену мову, і цей образ починав притягати її до себе якоюсь демонічною силою і Демидів образ бліднув і одмова на Демидове питання умирала у неї в грудях...

III.

Ганна не була якоюсь надзвичайною істотою. Вона була тільки простою розумною дівчиною, прихильною до рідного краю. Вона зростала у батька тихо, розвивалась не поспішаючи. Вчучись у гімназії, вона багато думала, багато читала. Се її розвило. Батькові книжки та деякі розмови з Демидом

прихилили її симпатію до України. Скінчивши гімназію, вона випрохалась у матері погостювати на село до тітки, панії-удови, що господарювала на власній чималій землі. Дівчині хотіло ся побачити село, народ. Але побачити його вона могла тільки зверху, бо ближчих зносин з народом не могла мати: мужики сахались її, як і всякого „пана“. Це ще більш роздратовувало її цікавість і їй здавало ся, що там, де вона не могла нічого взнати, ховаєть ся щось надзвичайно гарне, ідеал — який саме ідеал — невідомо, але у всякому разі — ідеал. Ставши в обороні народніх прав, Гордій Раденко саме потрапив на той шлях, що на йому була тоді й думка у молодій дівчини. Тим розмови його зробили вплив на Ганну. Але незмірно більш, ніж розмови, зробив вражіння він сам. Енергія, що нею пронято було всю його постать, врода, палкість, щирість — все це надзвичайно вражало дівчину. З Демидом вона любила балакати, любила його слухати, бачити біля себе, але він її не вражав, він був звичайною людиною, такою саме, як і вона. Не такий уявляв ся їй Гордій Раденко: це було сонце, що сьліпило і все навкруги скоряло своїм могутнім сьвітом...

Так почувала Ганна в той час, як вона вдруге стріла ся з Гордієм. Це було в мійському саду. Добра частина людей з міста зиходили ся вечорами на прохідку у той садок. Пішла і Ганна з братом. Ще не встигли вони пройти й сотні ступнів садком, як їм зустрів ся один знайомий, колишній товариш університетський Квітковському. Він пристав до їх і Квітковський зараз-же забалакав з їм. Розмова Ганні була зовсім не цікава, і вона трохи нудьгуючи йшла з їми. Так вони обійшли садок раз, і Ганна вже хотіла казати, що час до дому, як зненацька струпка Раденкова постать з-явила ся перед нею.

— Ганно Михайлівно! Який я радий! — забалакав Гордій, стискаючи руку їй, а тоді Квітковському.

Квітковський не довго балакав з Раденком і зараз-же повернувь до своєї розмови з товаришом. Раденко забалакав до Ганни:

— Ну, я зовсім не сподівав ся вас тут зустріти.

— Я часто тут буваю.

— Справді? Але я тут ніколи затого не буваю, тим і не міг знати цього.

— То ви й тепер не на прохідку вийшли?

— Сказати правду — ні!

— То чом-же ви не йдете, куди вам треба?

— А ви хотіли-б уже мене прогнати?

Ганна почула, що трохи почервоніла, одмовляючи:

— Я не вільна вас відціль прогонити.

— Спасибі за ласку! Невелика прихильність не прогонити тим, що цього не вільно зробити. Це міні нагадує одну річ з мого дитинства.

— Яку?

— Я згадую діда Олексу. Він був кремезний, високий дід з великою білою бородою. Він страшенно ненавидів панів (вони йому дошкулили), але як питано його часом, як йому подобають ся пани, то він завсїгди одмовляв, що він їх страшенно любить і дозволяє їм жити тут — тим, що не може усіх їх витурити у Біл-Орапську землю або хоч на Сібір.

— У Біл-Орапську землю? — перепитала ся сьміючись Ганна.

— Еге-ж! Біл-Орапська земля у дідовому земленісї була країною дальшою і страшнійшою, ніж Сібір.

— Орігінальний дід! — промовила Ганна. — Але скажіть міні, будьте ласкаві, Гордію Васильовичу, — ви багато жили на селі?

— Я зріс там. Моїми товаришами змалечку були мужичата. І я дуже вдячний долі за те, що вона так зо мною зробила. Без цього я не знав-би як треба народу, без цього я не міг-би працювати для його.

— Працювати для його... — замислено сказала Ганна, — але як? Ось чого я не знаю!

— О, праці так багато, що не знаєш, за віщо брати ся. Сама просьвіта народня — величезна праця.

— Але як-же працювати коло народньої просьвіти, коли народня школа московська?

— Звісно, поки доводить ся в цьому напрямкови робити на самому літературньому полі. А хіба це мало? Скласти народню літературу — це не іграшки.

— Добре-ж як у кого є талан, а як у кого його нема? — От, ви залевне пишете! — сказала Ганна і глянула на Гордія.

Гордій справді писав, хоча й не народні книжки. Народніх книжок він не хотів поки писати, кажучи, що робити-

ме се тоді, як досягне повної широкої освіти. Але він писав вірші і в його вже був чималий зшиток, віршами списаний. Він спершу зрікався, але потім признав ся в цьому Ганні.

— От, як-би прочитати! — скрикнула дівчина.

— Вас зацікавлює? О, я дуже щасливий буду, як що ви схочете прочитати. — одмовив Гордій.

В цю хвилину Квітковський знову прилучивсь до їх, бо вже час був вертати ся до дому. Гордій провів їх аж до хати.

Вернувшись Гордій до дому, сказав Демидови, що стрів ся з Квітковським, але про вірші не сказав, — Демид бо (він давав йому іноді їх читати) не зовсім уподобав деякі з їх, кажучи, що там більш риторики, ніж поезії. Це вражало Гордієве авторове почування і він часом ховався од Деміда з віршами, хоча й дуже бажав-би мати його за повсякчасного слухача. Другого дня він сам одніс вірші до Ганни. Віршів був чималий зшиток і здебільшого все змісту персонального. Демидів закид про риторичку не був неправдивий, але Ганна сього не помічала — їй навіть подобались риторичні вислови. Найбільш сподобались їй двоє віршів: одні вірші про народ, що в їх Гордій казав до народу:

Ти той, що я в тобі свій ідеал уздрів,
Тобі вклонивсь до ніг твоїх;
Ти той, кого в душі я змалку вже любив
У мріях чистих молодих.
Привідцею твоїм в твоїй за сьвіт борні
Я ще з дитинства марив бути,
І пособить тобі бажало ся міні,
Щоб збувсь своїх ти гора й скрути.

Другі вірші були змісту ще більш персонального:

І матері й батька	Я мучив ся вкупі
Не знав я своїх,	З народом моїм
І всю любов тую,	Я плакав і часом
Що мав-би до їх	Сьміяв ся із їм:
Відав я, убогий	В дитинства могого
Народе, тобі,	Сирітській дні
Бо жив я з тобою	Були мужичата
І в щасті й в журбі.	Братами міні...

Про ці останні вірші забалакала Ганна з Гордієм, стрівши ся з їм знов у мійському саду.

— Знаєте, я вивчила двоє віршів, — почала вона несьміливо.

— Справді? — зрадів Гордій. — От, не варто було! Але-ж які?

Ганна тихо проказала вірші до народу, а потім другі.

— Вам мабуть тяжко було жити змалку? — запиталась вона щиро, як деклямувала вірші.

— Тяжко? — Я не знаю, може й тяжко, але я благо-словляю долю, що вона так зробила, а не інакше! — одмовив Гордій.

— Розкажіть міні про себе! — попрохала дівчина.

Гордій замислився на хвилину, а потім почав оповідати. Він оповідав так, як його дитинство уявлялося йому тепер. Він оповідав про забутого, занедбаного хлопчика, про самотного сироту, що знаходив єдину радість в житті братаючись з „дітьми народу“. Він оповідав, як навчався змалечку любити сей народ, як зважився працювати для його і тільки на те придбав і освіту. Він казав, що працюватиме в літературі і опріч того стане мужичим адвокатом: бідний мужик гине не знаючи законів. Ганна слухала цю палку оповідь і її добре дівоче серце сповнялося пекучим жалем до того малого занедбаного сироти, а потім її очі починали бачити в Гордієви борця за народне щастя й долю, героя. І йдучи поруч, з їм Ганна думала:

— Щаслива буде та, що піде з їм поруч на цю святу борню.

З цього часу образ Гордієв вже не покидав Ганниної душі: вона посила його в собі, не могла збути ся його. А збути ся вона хотіла. Вона бо вже почувала, що робить якесь злочинство проти когось. Проти кого? Вона знала, але не зважувалась поки наменувати його. Ці думки вбивали в неї всю енергію. Вона сновігала з хати в хату без діла, не мігши його собі знайти, бо її обхоплювала чи то якась важка нудьга, чи то сподівання чогось. Вона почувала, що щось мусить стати ся і це не давало їй спокою, дражнило її нерви. Демид заходив тепер до їх не часто: він мав багато клопоту з батьковою справою і йому було ніколи. Але Гордій сам був досить часто, познайомив ся з її матірью, і Ганна виразно бачила, що він ходить задля неї. Вона се бачила і тільки дожидала того часу, як він це скаже. Але що вона тоді йому одмовить?

Що одмовить! Як-би вона знала! Вона знала тільки,

що вона на пів звязала вже себе з Демидом. Вона завсїгди була до його прихильна. Його тиха, але кремезна вдача, його ласкавість та щирість приваблювали її. Але тепер инший став перед нею і той инший був такий блискучий, що Демидова постать зовсім збїдла перед ним. Демид був звичайна гарна, чесна людина, а цей був повитий якимсь героїчним сяйвом. І дївчинї неповолї згадували ся Гейневі вірші про духа сьвятого лицарів, про того духа, що

....that die grössten Wunder,
 Und viel grössre thut er noch;
 Er zerbrach die Zwingherrnburgen
 Und zerbrach des Knechtes Joch.
 Alte Todeswunden heilt er,
 Und erneut das alte Recht;
 Alle Menschen, gleichgeboren,
 Sind ein adliges Geschlecht.
 Er verscheucht die bösen Nebel
 Und das dunkle Hirngespinnst,
 Das uns Lieb' und Lust verleidet,
 Tag und Nacht uns angegringst.
 Tausend Ritter, wohlgewappnet,
 Hat der heil'ge Geist erwählt,
 Seinen Willen zu erfüllen;
 Und er hat sie muthbeseelt.
 Ihre theuren Schwerter blitzen,
 Ihre guten Banner wehn!
 Ei du möchtest wohl, mein Kindchen,
 Solche stolzen Ritter sehn?

— Еге, і я бачу його, — казала вона собі, — він перед мене цей лицар, що йде на борню за Україну!

І дївчина чула, що блискуча постать Гордієва, одягнена в її мріях в сьвятого духа лицарську зброю, запановує у неї в душі, а Демидова постать оступаєть ся далеко назад.

Але їй було сором. Вона подала Демидови надії і вона була через це винна. Що-ж вона мала робити? Чи не мусила вона зректи ся усяких думок про Гордія і справдити Демидові надії? Але-ж се було-б їй через лад важко...

Саме тут набїг один випадок. Одного разу націляли ся їхати в театр. Квітковський узяв льожу, бо хотїла їхати й мати. Але мати потім щось рознемощила і зостала ся дома. Брат та сестра поїхали в-двох. Давано якусь скучну російську драму. З початку другої дїї Ганна вже не слухала. Її просто роздратовувала та нісенїтниця, що балакано на сцені і вона хотїла була вже попрохати брата їхати до дому, як

зненацька побачила, що він комусь кивнув головою на галерію.

— Хто там? — спитала ся вона.

— Раденко, — він мабуть зараз прийде.

Ганнине серце чомусь відразу стрепенулось і затихло.

— На що йому приходити? — промайнуло у неї в голові. І потім їй здали ся надзвичайно довгими ті хвилини, що проминули, поки одчинились двері і в ложку увійшов Раденко.

— А Гайденка нема? — спитав Квітковський здоров'яючись.

— Нема — не схотів.

— Сідайте! — попрохав Квітковський і поступивсь Гордієви своїм стільцем поруч із Ганною, а сам сів трохи позаду.

Поздоровкавшись, Ганна повернулась до сцени і, здавало ся, не зводила з неї очей. Вона не дивилась на Гордія, що сидів поруч з нею, але вона вгадувала всі його рухи, вона чула, що він тут, біля неї. Брат балакав з їм про щось там, але Ганна не дослухалась до їх розмови.

Завіса впала після третьої дії. Квітковський пішов з ложі. Ганна зостала ся сама з Гордієм.

— Ну, як вам подобаєть ся ця премудра драма? — спитавсь Гордій, вперше вдавшись до неї.

— Ніяк, — одмовила вона.

— І ви не помилили ся! — весело промовив Гордій. — По правді кажучи, нас одурив заголовок афіша. А! у вас він є! А дозвольте міні глянути!

— Він простяг руку. Ганна мусіла повернути ся до його. Їх очі зустріли ся, рука доторкнула ся до руки. Ганна здригнулась. З тих очей ливсь на неї такий сьвіт, що їй відразу зникло з перед її погляду все навкруги — і ложка, і сцена, і увесь театр з сотнями людських голів. Вона встала, мов хотіла оборонити ся од цього впливу, що скоряв її. Але вона нічого не могла зробити і знесилена знов сіла на стілець. Цієї саме миті завіса піднесла ся вгору.

— Вам не душно? — спитавсь Гордій. — Може трохи одхилити двері?

— Ні, ні, — з якимсь острахом сказала дівчина і зараз-же пожаліла, що так сказала. Їй треба було бігти од цього впливу, бо він її — вона виразно чула — скоряв цілком, але бігти вона не могла.

— Боже мій! чи довго-ж ще? — думала вона. На її щастя драма була в чотирьох діях і саме це була четверта. Але поки-ж скінчить ся!

А тим часом Гордій не зводив з неї очей. Його палка вразлива натура теж тягла його до Ганни і в його в грудях займало ся бажання вхопити ці малі руки і вицілувати їх усї, потім впити ся губами її у губи...

— Сказати їй все? — промайнуло у його в голові. — Чи не краще-б дома? Та хіба не однаково? Хай собі там той натовп слуха драму, а вони прислухають ся до тієї піснї, щό в їх у душі співала.

Вони сидїли вже трохи далї в глиб у льожі. Їх мало було видко. Гордій повернув ся до Ганни і його ясний погляд упав на неї.

— Ганно Михайлівно! — почав він і зупинив ся на хвилину.

Вона вся здригнула ся.

— Ось воно! — подумала вона.

Але Гордій себе подужав і сказав тільки:

— Ганно Михайлівно! завтра, як що я прийду, то не одніму у вас потрібного на що инше часу?

— Ні, — тихо одмовила дївчина.

— Я маю дещо вам сказати, — почав знову Гордій, але цієї хвилини двері одчинились і увійшов Квітковський. Гордій стріпнув плечем — так у його звичайно виявлялось пересердя — і змовк. Мовчки досидїли вони до кінця дії і не дожидаючи водевілю вийшли. Прощаючись, Гордій палко стиснув Ганні руку, а Квітковському сказав:

— Я у вас незабаром буду.

Ганна вернулась до дому зовсїм иншою. Вона почула, що ступила на новий шлях і що з того шляху несла звернути, або вернутись назад.

Вона не спала всю ніч. Вона вже не думала — бо не могла — боротись з тим почуванням, щό її обхопило. Вона тільки почувала себе страшенно винною перед Демидом.

— Що робити? що робити? — стукала їй у голові, як вершлягом, страшна думка у той час, як дївчина, стиснувши зуби та втупивши очі в темряву, лежала непорушно на своєму ліжку, закинувши руки за голову.

Другого дня вона не вийшла з своєї хати. Мати, поба-

чивши її, звеліла їй не вставати, думала навіть послати по лікаря, але Ганна не схотіла його.

Але вона не могла й лежати. Бліда, змучена блукала вона по своїй хаті. Вона не вийшла обідати і тільки увечері стріла ся з братом.

— А у нас були Раденко та Гайденко, — сказав Квітковський. — Кланялись тобі.

— Вкупі? — спитала ся Ганна.

— Що вкупі? Кланяли ся вкупі? — засьміяв ся брат. — Ні, парізно.

— А! який ти!... Булі — в-двох?

— Ні, спершу був Раденко, а тоді Гайденко і навіть останній не знав, що перший був — якось розминули ся. А що хіба?

— Та нічого, так...

— Я сказав, що ти хвора, і Раденко обіцяв ся зайти завтра.

— Були обидва! — думала Ганна. — Спершу був Раденко, а тоді Гайденко. Обом треба дати якусь одмову. Одному вона вже обіцяла сю одмову, а другий ось-ось попроха її. А що вона одмовить?

— Спершу був Раденко, а тоді Гайденко, — знову проходили братові слова у неї в голові. — Еге, спершу. Але чого вона мучить ся? Хто пізно приходить, той сам собі шкодить. Ну, і хай так буде! Хіба вона не вільна вже? Хіба вона звязала вже себе з Гайденком. Вона йому сказала, що одмовить згодом, але хіба се визначало, що вона одмовить: еге? Ні, треба швидче якось це скінчити!

Але як саме скінчити? Чом вона не може сказати йому: ні, та й годі? Що її зупиня? Вона не розуміла, зовсім не розуміла.

Але другого дня вона зважилась. Треба-ж щось було робити. Вона вхопила аркушик паперу і написала на йому швидко:

„Простіть! Не можу. Забудьте!

Г. К.“

Вона похапцем захала папірець у коверту, написала адресу. Але як одіслати цього листа? Почтою вона не хотіла. Вона скористувалась з чоботаревого хлопця — у їх у дворі жив чоботар і його гарненького хлопця знала Ганна

і часом давала йому читати книжки. Навчивши його куди нести листа та не казати від кого і не дожидати одмови, вона послала його. Хлопець побіг і швидко знайшов Гайденкову квартиру. Він постукав у двері. Одчинив сам Демид. Гордія в хаті не було.

— Що тобі, хлопче?

— Вам лист.

— Од кого?

— Не знаю. Беріть!

Хлопець пхнув Демидови в руки коверту, а сам одним скóком уже вибіг з сіней.

Демид зачинив двері і глянув на адресу. Він пізнав писання.

— Що таке? — подумав він. — Чи не стало ся чого? Вона була хвора.

Він розідрав коверту і прочитав:

„Простіть! Не можу. Забудьте!

Г. К.“

Рука з листом затремтіла в Деміда. Ось і стало ся! Тільки стало ся зовсім несподіване. Він нічого, зовсім нічого сподівав ся. Ні, він навіть певний був. А тепер... Що-ж це? Через віщо? За що?

Демид засунув листа у коверту і сховав його у кишеню. Тоді підійшов до столу, сів і, зіперши ся на стіл ліктями, обхопив руками голову. Він чув, що йому треба зрозуміти те, чого він ніяк не міг розуміти...

А Ганна тим часом дожидала ся чоботаревого хлопця [їй хотіло ся бути певній, що лист уже в руках у Деміда] і не мігши всидіти в хаті, одяглась і пішла йому на зустріч. Виходячи, вона зустріла ся з братом.

— Куди ти? — спитавсь він.

— Так... пройти ся... голова болить.

— Ти хвора, Галю, — промовив брат, беручи її за руку.

— Глянув-би на себе, який ти сам! — одмовила Ганна. — Не я хвора, а ти!

Не дожидаючись одмови, вона вибігла з хати, а Квітковський зостав ся сам. Він знав, що Ганна каже правду, що бозсонні ночі поклали свій оделід йому на обличчя. Але-ж останніми часами думки чимало мучили його. Дуже рано, ще з хлопячих літ загубив він віру. В університеті він, як зда-

вало ся йому, рішив усі питання на підставі останніх здобутків науки і все було так просто і так зрозуміло, а найбільш — гарно. Гарно тим, що замість сьліпої віри, що доводила часто й густо до забобонности, запанувало ясне сьвітло людського розуму. І так просто здавалось усе: слухайсь у всьому власного розуму, роби на підставі великих принципів — і все буде гарно, і ти будеш гарний.

Але так було не довго. Невикрутне питання: а що-ж потім? а на що-ж це все? повинно було з-явити ся зараз-же, скоро людина заспокоювала ся на самолюбному зданню на власний розум. І воно з-явило ся і в Квітковського.

З того часу, як воно з-явило ся, він не мав спокою. У його була щира душа, прихильна до усякого добра, але тепер він не бачив, на що він робитиме те добро, якого бажала його душа. На що він робитиме, коли все мусить загинути, загинути без ніякого сліду, — не тільки для його, а для всякого з тих, кому він робитиме те добро? Він уже чимало змучив ся, шукаючи одмови, як зненацька стрів ся з Пачинським і це неначе штовхнуло його на новий шлях.

— Як можна досягти якої одмови, коли соціальні обставини такі, що все життя людське зопсоване і ця зопсованість не дає людині ні думати, ні почувати так, як треба, бо запоморочує людину, замикає її у безліч традиційних загородок. Людині здасть ся, що виходу нема, що ці загородки одвішні й довішні мѣжі, і вона мучить ся, не знаючи, що помиляєть ся, так думаючи. Ні, розваліть сьогочасню будівлю і тоді, як буде лад новий, ви знайдете одмову на всі ваші запитання.

Ось що казав і усіма способами доводив Квітковському Пачинський. І Квітковського вразила ця думка. Він ухопив ся за неї так, як та людина, що втопа, ухопила ся-б і за бритву.

Душевні муки давно вже зопсували Квітковському нерви. Він не міг керувати їми, і вони цілком панували над їм. Це, звісно, не могло пособляти йому в тій важкій душевній борні, що він її тепер одбував. І він тільки крутивсь біля тієї думки, що нею хотів заспокоїти ся, але нічого свого не міг до неї додати. Він за останній час зблід і зробивсь дуже нервовий — се помічав кожен, хто його бачив.

Сьгодні він дожидався до себе Пачинського, що за

останній час почав частенько до його заходити, і йому дуже не сподобалось, як прийшов до його Раденко.

Власне Раденко не до його прийшов. Він прийшов скінчити справу з Ганною, але Ганни не було, — брат сказав, що вона кудись пішла. Посидівши кілька хвилин, Раденко пішов і тільки вийшов з двору, як стрів на вулиці Ганну з чоботаревим хлопцем. Хлопець проскочив у двір, а Ганна спиналася.

— Ганно Михайлівно! а я у вас був! — сказав Гордій, стискаючи їй руку та сяючи очима. Він помітив, яке стурбоване в Ганни обличчя, але вона здалася йому ще кращю, ніж звичайно, і його серце радісно затріпало, як він подумав:

— Вона моя, вона буде моєю, ця чудова дівчина! Моя любя, моя...

— Ви дуже поспішаєтесь до дому, Ганно Михайлівно? — перепинив він сам себе.

— Ні... — ледві одмовила Ганна.

— Коли так, то пройдемось трохи, і я скажу вам, чого я приходив до вас.

Ганна мовчки повернулася назад і пішла поруч з Гордієм.

— Пройдемо у мійський садок, — попрохав Гордій.

Ганна кивнула головою.

Мійський садок був за кілька ступнів звідси. Вони увійшли в його. В йому тепер нікого не було і Гордій міг балакати.

— Ганно Михайлівно, ви не догадуєтесь чого я до вас, власне до вас приходив? — спитавсь він.

У Ганни застукало в голові і вона ледві могла промовити:

— А чого?

— Скажу швидче й просто: я люблю вас. Я приходив прохати вас бути моєю дружиною.

Вони йшли безлюдною стежкою, сховані од людського ока за густими деревами. Ганна схилила голову і мовчала.

— Ганно Михайлівно! — почав знову Раденко і голос йому затремтів. — Галя!...

Вона підвела голову і глянула йому в вічі. Перед нею була могутня осяйна врода, перед нею була людина, що сперечати ся їй вона не могла. Гордій зрозумів це і ту-ж мить його губи впили ся в її...

Демид ще сидів за столом, стиснувши голову руками, тяжко замислившись, як Гордій увійшов у хату. Його обличчя сяло надзвичайним сявом.

— Ну, друже, — скрикнув він, вхопивши Демида за руки, — поздоровляй мене з моєю радістю і радій, бо я знаю, що моя радість — і твоя. Я одружуюсь з Ганною Квітковською.

Грім, що вдарив-би зараз серед хати, не так-би вразив Демида, як ці слова. Він зблід ще дужче і занімів. Але се тільки на хвилину. Міцна душа перемогла сама себе. Він мовчки стиснув другою руку, обняв і поцілував його.

Гордій за своїм щастям не помітив нічого. Він почував потребу розказати про своє щастя і, ходячи по хаті, радісно оповідав своєму другови про свої заміри, про те щастя, що має бути, про те, що Ганна буде ідеалом дружини, що вона зможе зробити навіки щасливим того, за кого піде і багато иншого такого, — багато такої щасливої пісенітницї, що звичайно рветь ся з уст у безмірно на той час щасливих людей, заспокоюючи тим їх радісне збуріння.

А Демид все те слухав, і кожне слово було йому гострим ножем у груди. Довго балакав Гордій, балакав і за обідом і тільки у вечері побіг з дому — до Ганни...

Демид зостав ся сам. Він упав на ліжку. Він навіть не думав. Ні, він думав, але то були вже не думи, то були найглибші почування, бо не можна було-б розібрати, де кінчаєть ся дума і де починаєть ся почування.

Він завсїгди марив про те, як він щиро працюватиме на користь рідній землі, але поруч з тією, що їй віддав-би він своє серце. „Вона“ була у його в уяві чимсь вищим, що перед їм він мусів схилати ся і без кого він не міг жити.

І він знайшов свій ідеал. Та, яку він знайшов, не різнила з тим образом, що змалювала йому його фантазія. І він віддав їй своє серце на віки, без звороту.

Він був певний, що й вона віддала йому своє серце. Вона була до його така прихильна, така ласкава! І він був певний.

Але він помилив ся. Мало того ще. Мало того було, що однято в його щастя, — доля направила зробити це його єдиного щирого друга. І Демид почував, що його нещастя робить ся у-двоє важчим.

На що це так? Через віщо це так? — питавсь він. — На підставі якого права, на підставі якого закону розбито його сподівання, зламано його життя. Де після цього розумність в житті?

І Демидови здавало ся, що все це життя, що крутило ся навколо його, було якоюсь безладною мішаниною: постаті крутили ся, ходили, переходили, балакали, плакали, сьміяли ся і все крутили ся, крутили ся без краю. Крутили ся не круг себе, а мов у калейдоскопі. І всі крутили ся без мети, без ніякої мети і без ніякої розумности. Він пізнавав навіть знайомі обличчя, пізнавав Квітковського, товаришів, Гордія, пізнавав її і навіть себе. І все крутило ся, мішма безладно мішало ся, бючись, штовхаючись одно об одне, завдаючи одно одному біль, рани — і все те без мети, а так, тільки тим, що туди їх крутонуло. Цей крутінь сповняв невеличку хатину, тісну погану норю. І ця норя була той сьвіт, що його так славлено за безкраїсть та пишність. Брудна норя, безладний крутінь.

Але-ж, Боже мій! скільки їх, скільки їх! Вони сповняють усю хату. Вони не дають йому дихати, не дають йому жити. І він не може їх прогнати, не може оборонити ся, бо що-ж він може зробити серед цього крутіння, серед цієї безладної, безрозумної мішанини?

І мішанина крутить ся, і Демид не тільки бачить, а й чує, як вона крутить ся, чує безладне шамотіння од одеж, чує безладний гук од гомону. Шамотить! шамотить! шамотить! Якось особливо шамотить: шам-шам! шам-шам!

І Деміда мучить цей шам-шам. Йому здаєть ся, що кожне шам бе його по голові. Він хоче затулити уха, але кричати несила. Ні, він кричить, але тільки голосу його не чути. Він це добре сам поміча, що голосу його не чути. Тоді він збира останні сили і скрикує...

Що це? Крутінь зник, але навкруги темрява. Демид починає пригадувати собі, де він і що він. Промина кілька часу, поки він догадуєть ся, що це ніч, що він у своїй хаті. Треба-б спати. Але Демид спати не може. Він починає думати, але думки знов стають уявами і знову постаті крутять ся...

Глянувши Гордій вранці на свого друга аж злякав ся:
— Що тобі таке, Демиде? Ти як з хреста знятий?

Демид махнув рукою, сказавши просто, що трохи нездужає. Йому важко було балакати з Гордієм. Тим він страшенно зрадів, як того-ж дня приїхав до його батько. Демид сказав, що поїде з їм погостювати до дому. Він казав погостювати, а найсправді не думав у місто вертати-ся. Гордій мав написати йому, як буде весілля, бо він неодмінно хотів, щоб Демид був боярином. Батькови треба було найменше тиждень, щоб покінчити усі свої справи. Цей тиждень був Демидови важким тижнем... Але минув і він і нарешті вони поїхали.

Гордій-же заходивсь діяльно доводити до краю те, що почав. Він не мав ще ніякої посади та особливо і не дбав про неї, бо йому кращою здавала ся непідлегла адвокатура. Через місяць він уже мав таку-сяку адвокатську практику, що давала йому змогу жити в-двох з жінкою. Він написав тоді до Деміда, але Демид написав, що хворий і не встає з ліжка і тим не може приїхати.

Через тиждень після цього Гордій одружив ся з Ганною.

IV.

Заробітку, що мав Гордій Раденко з своєї адвокатської практики, було поки ще мало: його ледві вистачало на те, щоб прожити в-двох з жінкою, наймаючи малюсеньку домівку з трьох світличок, — з їх одна була спочивальнею, а друга — всім, чим тільки можна: і салею, і їдальнею, і Гордієвим кабінетом, — третя-ж, найуряженіша, витальнею. Світлички були тісні, та наші молоді не дуже тим журили ся: хоч грошей мало, так щастя багато.

А щастя справді було багато в цих маленьких світличках, молодого палкого щастя, що стуманює голову і примушує забувати про все навкруги, oprіч себе.

Прокидаючись Гордій вранці, бачив на подушці вродливу жінчину голівоньку. Обличчя зачервоніло ся зо сна, волосся трохи скуйовдило ся, довга чорна коса впала на груди. Яка тепер гарна тут його Ганна! Йому так хочеть ся поцілувати її, але він боїть ся її збудити. Ще рано, ще тільки шість годин, а вони вчора пізно поснули. Йому треба дещо зробити, налагодити в суд — він туди ходить що-дня вранці — а вона хай спить. Тихо, обережно устає він з ліжка, швиденько одягаєть ся. Але тільки він хоче вийти з хати, як чує, що дві теплі руки обхопили його з-за плечей за шию.

— А! ти думав утекти!

Він повертаєть ся до ліжка. Ганна напів підвівшись з постелі, обхопила його за шию і прихилилась голівонькою йому на груди. Гордій не стерплює: він хапа її на руки, пригортає до себе і починає цілувати обличчя, шию, плечі, руки...

— Пусти! — боронить ся вона. — Пусти! Я одягатимусь — іди собі геть!

Вона завсїгди вигонить його вранці. Він покїрливо йде і зачина за собою двері. Він хоче вмити ся. Та ледві встиг він узяти ся за воду, а вже двері відчиняють ся і Ганна вибіга з їх одягнена, але з голими рученятами, і сьміючись вихоплює у його воду.

— А! ти хотїв утекти од мене! Ранїйш од мене одягати ся і вмити ся хотїв! От-же не буде цього!

Але Гордій одніма в неї глечик з водою: він хоче її зливати, бо хоча в їх і є дївчина Химка, але-ж Химці він такого гарного діла не приручить. Ледві вона нахилиєть ся над мискою, як ту-ж мить Гордієві губи вже доторкають ся до її шиї.

— Слухай, Гордію, — не пустуй бо!

Гордій почина зливати на руки Ганні, а тоді вона йому. Вона неодмінно хоче сама зливати, — інакше й йому не дозволя зливати її. Ще кільки хвилини і вони вже одягнені, веселі, щасливі і вже Гордій знов ухопив її на руки.

— Але-ж ти просто неможливий! Адже тобі треба йти в суд.

— Треба.

— То сїдай і пиши свої папери.

— Сяду! [Одмова кінчаєть ся поцілунком].

— Пусти, міні треба прибирати! — пручаєть ся вона. Гордій нехотя пуска і ще більш нехотя сїдає за свої папери.

Поки Гордій напише, що йому треба, самовар уже стоїть на столі і вони поруч сїдають за стіл.

Вони вже обоє виголодались чимало і Гордій хотїв-би й чого більшого, ніж ті франзолі, що на столі. Але на більше, треба й грошей більше, а їх ще поки мало, а життя в містї коштує дуже дорого.

— Хочеш їсти? — питаєть ся лукаво Ганна.

— Чому ні?

— І дуже? — ще лукавіше запитує вона.

— Запевне! Але ще дуже хочеться тебе поцілувати.

— Ну, це вже нехай завтра! — одкручується вона. — А ти глянь краще, що оце!

Відкілясь у неї в руках з'являється щось жерстяне, блискуче.

— Що? Мабуть сардини!

— Який ти догадливий! Але ти вгадай, де я їх узяла?

— Це дуже хитро вгадати, бо ти в мене надзвичайно мудра господиня. Але я сподіваюся, що ти будеш така добра, що сама про це скажеш.

— Ну, доброю я можу й не бути... Але-ж найсамперед треба їх їсти. Розріж!

Гордій розрізує і вони у-двох починають їсти.

— Не знаю, як ти добула цю річ, але у всякому разі на тце серце воно дуже гарна річ! — каже Гордій.

— Запевне! — одмовляє Ганна. — Се здобуто ощадністю на чому иншому.

— О, ти моя люба, чудова господине!

— Глузуй! глузуй!

— І не думаю глузувати, а навпаки — схиляюся покірно перед твоїм фінансовим генієм.

Така розмова могла-б тягтися дуже довго, як-би не надходив час іти в суд. Але він, на превеликий жаль, надходить, і Ганна зостається сама.

Вона дещо прибирає і тоді сідає робити. Вона шие або вишиває. Вона робить довго — поки спина заболить і робить щиро: се Гордієви сорочка. Шпуючи, вона дожидає його, думає про його, і час минає швидко. Поробивши годин до дванадцяти, вона кидає. Її хочеться їсти, і вона витягає дещо з того, що зосталось од чаю. В цей час і Гордій звичайно снідає — там, у буфеті у своєму суді.

— Ось ми й снідаємо! — каже Ганна. — Ми — се-б-то — вона і Гордій.

Як вони поснідають, то тоді вона одягається, бере книжки і йде в бібліотеку. Вона робить се щодня. Гордієви затого нема часу читати газети. Се-б-то: він-би їх читав увечері, але увечері далеко веселіше розмовляти, а хоч коли й читати, то яку гарну книгу. А тепер вона, Ганна, вільна. І вона біжить у бібліотеку і перебігає очима сьогоднішні часо-

писи. У неї дуже гарна пам'ять, і вона у вечері розкаже Гордієви все цікаве. Адже правда, що розмовляти краще, ніж читати? Гордій каже, що все, що проходить через її уста, робить ся в десятеро цікавішим. Вона сидить у читальні з годину, бере нові книжки і йде до дому.

Часом вона забіга до матері. Стара одинока панія завжди рада дочці. Вони розмовляють і мати жаліється дочці на сина: він зовсім змарнів, зробивсь ще нервовіший і до його все ходить отой „Ораб“ — так вона звала Пачинського — вона його чомусь дуже не любила. — Часом почне мати розмову й про Ганну та про Гордія — здебільшого на тему: чому Гордій не силкується зробити ся багатшим. Але почувши таке, Ганна швидче втіка од матері. Мати це помітила і вже про се не балака, а здебільшого все про сина.

Ганна й сама трохи помічала, що брат зробивсь якийсь більш стурбований. Але вона жила дуже швидким, дуже щасливим життям і якось не могла спинити ся над цим.

Од матері вона йде до дому. Вже три години. В чотири завжди приходить Гордій. Ганна цю годину перебува звичайно читаючи.

Надходить чотири — двері одчиняють ся, і він уже в хаті, а вона в його в руках... Через кілька хвилин вони обоє вже ідуть з хати. Вони не обідають дома. Вони йдуть у ближчу кухмістерську і з'їдають з превеликим смаком свій дешевий обід. Тоді знов вертають ся до дому.

Дома — одпочинок.

Ні, не одпочинок, бо хіба-ж можна назвати одпочинком те, що в їх часом бува? Бува, що Ганна біга по хаті, а Гордій за нею ганяється. Але-ж се, звісно випадком — от так, як сьогодні наприклад. Вони посідали в-двох читати, і Гордій читати не схотів, а схотів пустувати з її руками. Вона сказала, що так не хоче і що втече і справді втекла. Але він почав за нею ганяти ся і зараз-же наздогнав її у тій хаті.

Після короткої борні вона скорила ся, але-ж за те й його скорила. Вона привела його знову на канапку до книжки...

Часом буває, що до їх дехто приходить у вечері. Дуже рідко брат, а більш чужі люде, знайомі... Але-ж мабуть без їх краще.

І без гостей вечір втіка, збіга швидко. Се тільки день іде довго — тоді вони не вкупі. А вечір швидкий, такий швидкий, що Гордій нічого не встига робити. Він давно вже

хоче заходитись коло однієї вкраїнської праці; але ніяк не оббере вільного часу, щоб почати.

— Ну, та почнеть ся колись! — каже він, — а поки...

Се значить, що Ганна у його в руках.

І так що-дня. Дні все однакові, зовсім однакові — що сьогодні, те й завтра. Але воно — все це — таке гарне, що ні трохи не надокуча: і вчора, і сьогодні, і завтра, і після завтраго все хочеть ся того-ж таки одного, все хочеть ся такого легкого, рівного життя, осяяного сявом од гарного молодого щастя...

І спершу вони нікуди не ходили, опріч того, що Ганна забігала часом до матері, як Гордія не було дома. Але поминув місяць, другий і їм схотіло ся бачити людей. Найсамперед вони пішли до Квітковського. У його по суботах затого завсїгди збирала ся молодіж, — і тепер Ганна та Гордій стріли ся з декількома гостями — і знайомими, й незнайомими. Проміж ними вони помітили Давиденка та Пачинського. В хаті стояв гомін, дим од цигарок. Зібрання було зовсім парубоцьке, як і завсїгди у Квітковського.

Як увійшли Раденки в хату, то побачили, що гості сиділи й стояли купою круг Квітковського. А він, трохи зачервонівшись од розмови, хоча в його часом і тіпались нервово губи, стояв біля столу, зіпершись на його рукою, і голосно, палко, балакав. Він побачив, що хтось увійшов і на його обличчю з-явило ся невдоволення, що його спинено. Але через мить він вже пізнав сестру та зятя і його очи засьвітились радісно: він любив Ганну. Він підбіг до їх.

— Ганю, любя! От несподіванка! Давно вже я вас дожидавсь! Ідїть сюди! сюди! сїдайте! Хочете чаю? Я зараз скажу.

— Ні, ні, не треба! — одмагалась Ганна, — ми пили. Ми прийшли послухати і самі побалакати.

— І то добре! — кавав Квітковський, стискаючи їм руки та балакаючи швидко, нервово. — Добре! Ми зараз балакаєм... Я доводив усю неможливість сьогочаснього становища речі. Я доводив — Квітковський знов удавсь до гостей — що жити так далі не можна. Подивіть ся ви, що робить ся, подивіть ся ви навкруги!... Все, на що ми складали надії, все, що було в Росії гарного, ліберального — все гнітить ся, знищуєть ся... Подивіть ся ви на літературу хоч, гляньте: часописи та місячники забороняють, — чесні часописи та місяч-

ники, — а панують „Кієвлянины“, „Моск. Вѣдомости“ та „Лучи“. Та це ще-б нічого — все це бувало й перш та й минало ся. А то робить ся дещо инше, дещо гірше: під впливом такого гніту люде псують ся, — ніколи не було стільки перекинчиків, зрадників, як тепер. І де-ж: здебільшого в пресі. Продажність, цілковита продажність усюди. Слова: правда, ідеал — здають ся тепер кумедними словами. Розумієте ви це? розумієте?

Квітковський зупинив ся. Він не міг далі казати од зрушення. Все обличчя у його нервово тіпалось. Він сів на каналі поруч з Ганною.

— Правда! — розітнувся товстий Пачинського голос. — Ніколи ще не було так тяжко. Далі так жити не можна.

— Але що-ж ви будете робити? — спитавсь Давиденко.

— Оборонятись! — коротко одмовив Пачинський.

— Як?

— Проти терору — терор.

Всі на хвилину притихли.

— Я не думаю, щоб терор міг пособити, — сказав Давиденко. — Він досі не пособив нічому, — навпаки: погіршало.

— Погіршало тим, що терор не доведено до краю, — одмовив Пачинський.

— До краю? А якого-ж його краю шукати, коли те, що було, ще не край? Ні, панове, щоб обратувати Росію, — не терору треба. Треба чогось иншого... — сказав Давиденко.

— Вибачайте, — уступивсь до розмови Гордїй, — от я все слухаю і тут усі балакають про те, як тяжко жити, і кажуть правду; але всі балакають, як Росіяне. Іван Григорович так навіть і каже, що треба „обратувати Росію“.

— А що-ж хіба? — спитавсь Давиденко.

— Як — що? Ми всі, що тут зібрали ся, українські патріоти, а балакаємо так, мов-би ми були патріотами всеросійськими — такими, як Аксаков, чи що.

— Всі? — перепинив Пачинський. — Не лічіть мене, бо я не поважаю націоналістичного чаду.

— Ех, добродію! — одмовив Гордїєви Давиденко, — не той тепер час! Коли вже вся Росія не може встояти проти цієї системи, то де вже встояти нам!

— То виходить, що нам треба зректи ся того, у віщо ми досі вірили і перед чим схиляли ся? — спитала ся несподівано Ганна і її голос задзвенів, як туго натягнена струна.

— Ні, я не кажу цього... Але-ж на віщо так відокромлювати себе від Росії? Чи так, чи інакше — ми частина її і живемо одним з нею життям...

— Еге, — одмовив Гордій, — відокромлюватись не треба уже через одно те, що цього й зробити не можна, але завжди треба увиходити в це спільне російське життя не Росіянами, а Українцями.

— Я тієї думки, — доводив своє Давиденко, — що нам на деякий час треба, поки сховати ся з своїм українофільством, бо таким побитом ми однихаємо од себе часом ліберальні елементи в Росії, а з їми ми повинні йти вкуні...

— Як що не помиляю ся, — перепинив знову Гордій, — то ви кажете, що мусимо йти вкупі з Москалями-лібералами, не вважаючи на те, чи друзі вони нам, чи вороги? Мусимо єднати ся з тими, хто каже, що ми не маємо права на національне життя?

— Еге-ж, — кажу, — нам треба на деякий час сховати ся, нам...

— Не ховати ся нам треба! — гостро розітнувсь Ганин голос, — а навпаки: сміливіше, гордїйше підводити голову! [Під впливом того почування, що вихоплювало в неї ті слова, вона сама устала з канапи і очі її заблищали]. Я не розумію, як можуть казати такі речі, як ви, Іване Григоровичу, казати тоді, як навпаки — треба піднімати в гору пониклий дух. Я не розумію, скажу щиро, як можна не боятися людини, що її назвуть перекинчиком, коли вона каже, що треба переходити у ворожий табір!

Голос Ганини дзвенів гучно серед тиші, що запанувала в хаті. Квітковський та Гордій дивили ся на Ганну; вони ніяк не сподівали ся од неї цього. Давиденко спалахнув і одмовив:

— Ви мене не зрозуміли, Ганно Михайлівно, — я казав про дочасню спілку з ворогами, щоб потім, як ми придбаємо те, чого нам обом треба, ми, Українці, могли робити самостайно...

— Але як-же ви виступите потім самостайно, коли ви вже задалегідь зречете ся своїх прав, ідучи до спілки з принципіальними нашими ворогами? — спитавсь Гордій.

— Я не казав — зрекати ся. Я казав: перечасувати, а тоді розірвати спілку і виступити тим, чим ми єсть...

— Се-б то: ви хочете бути Конрадом Валленродом, чи що? — спитавсь гостро один з гостей.

Давиденко ще дужче почервонів і повернувся до його. Мала бути не зовсім люба сцена. Але Квітковський догадався про це і перепинив розмову, сказавши:

— Але-ж ми одбили ся од того, про що почали... Я хотів сказати, що поки істніє такий лад, нічого не можна робити, з якими-б там лібералами не єднати ся. Треба домогтись иншого.

— Легко сказати, та не легко зробити! — пробубонів Давиденко.

— Домогтись иншого можно тільки терором! — знов одрубав Пачинський.

— Ні, я проти терору, цілком проти терору! — сказав Квітковський. — Це не наше діло. Я народовець. Я розумію революцію ще, але не терор. Я думаю, що встановляти нові державні форми — се не наше право, а право усього народу.

— Старі казки! — пробубонів Пачинський. — Цікаво знати, як може народ скористувати ся з свого права.

— Аби схотів! — одмовив Квітковський.

— Та як-же ви зробите так, щоб він схотів, коли він стільки часу не хоче? — спитавсь хтось.

— Не хоче тим, що не розуміє, що й не знає, що в його є ті права. А треба йому вяснити.

— Підіть-же, сиробуйте вяснити! — озвався зло Давиденко.

Повстала загальна спірка. Сперечались довго і кожен не покидав свого...

Була місяшна ніч, як Гордій вертав ся з Ганною до дому.

— Люба моя! — казав він, зазираючи їй у вічі, — яка ти була гарна сьогодні!

Ганна почервоніла.

— Ти дуже добре зробила, що сказала те, що сказала. З нас, чоловіків, не знаю, чи зважив ся-б хто це сказати. А сказати його було треба, бо треба-ж нарешті дивити ся правдиво на речі і перекинчиків звати перекинчиками.

— Я зовсім не думала балакати, — одмовила тихо Ганна, — але він мене обурив, і я не могла вдержатись. Але що робить ся з братом? Він страшенно одминив ся: схуд, не балакає, а якось рве слова... І погляди у його одминили ся...

— Він тепер під впливом отого Пачинського, — одмовив Гордій.

— А що воно таке — сей Пачинський? — спитала ся Ганна. — Він затого не бував у нас при міні і я його не знаю.

— Я теж його мало знаю, але стрівати ся з ім доводилось. Ось ми дійдемо до дому, тоді побалакати мем.

— Це не зовсім безпешно було казати на вулиці, — сказав Гордій дома. — Пачинський, як то можна зрозуміти з того, що він робить й каже — революціонер, ще до того й терорист.

— Але чого-ж він ходить до брата? Брат ніколи не був прихильний до революційних ідей і сам — це одно; а друге — Пачинський повинен знати, що „вкраїнофіли“ дуже не охочі до нелегальних форм у борні і ніколи їх не вживають.

— Бачиш, усюди є всякі люде. Є й проміж „вкраїнофілами“ часом такі гарячі молоді голови, щó ще не стоять твердо на своєму українському ґрунтови. Їм докучає довге доживання і вони кидають ся у революційний вир, зрекаючись найсправді української справи, хоча і кажуть часом, що мають прихильність до неї. На отакі одиниці і важуть Пачинські. Я думаю, що Пачинський вважає брата за багату людину — тим і приваблює його до своєї справи, щоб потім можна було скористувати ся з його грошей на революційну діяльність.

— Се може бути, — одказала Ганна задумана, — і я боюсь за брата.

— Еге, в його нема такої жінки, як у мене. Як-би в його була така Ганя, як у мене, то за його не треба було-б боятися.

І Гордій голосно й дзвінко поцілував її у обидві щоки, пригорнувши до себе.

— Тихше, пустуне! — На вулиці почують!

* * *

Гордій не помилив ся. Пачинський мав саме такі надії на Квітковського. Хоча Квітковський найсправді і не був багатий, але Пачинському здалось, що він має гроші, і се примусило його додати особливої праці, щоб повернути Квітковського у революціонери. Він почав часто ходити до його, а його запрохував до себе. Вони багато балакали та багато читали нецензурованого, але на цьому поки все й кінчало ся. Правда, Квітковський дуже прихилив ся до поглядів його. Не

тим він прихилив ся, щоб цілком згожував ся з їми, щоб справді левний був знайти таким шляхом одмову на свої пекучі питання — ні, навпаки: він боявсь, що й тут помилить ся. Але що більш боявсь, то більш сам себе впевняв, що не помилить ся, що так воно саме й мусить бути. Таке становище давало Квітковському заспокоєння хоч на деякий час, і Квітковський обома руками міцно держав ся за його.

Але була одна річ така, що він з Пачинським на її не годив ся. Пачинський, з роду Москаль, хоч і українізований, бо на Україні родив ся й зріс, — був прихильний до суворих кривавих способів — він належав до так званої „фракції“ терористів, що затого сама ще зостала ся в Росії, бо всі інші „фракції“ десь позникали; м'яка-ж українська вдача Квітковського ніяк не могла погодити ся з тим.

Одного разу Пачинський покликав до себе Квітковського на той час, як у його зійшлись деякі товариші-революціонери. Він хотів увести його у своє товариство, сподіваючись, що гуртом швидче можна буде подужати Квітковського. Квітковський прийшов і зустрів у знайомій уже йому невеличкій світлиці кілька чоловіка, що посеред тютюнового диму сиділи та пили чай.

— А! Квітковський! — промовив Пачинський. — Рекомендую, панове, — вдавсь він до товариства: мій добрий приятель.

Деякі з товариства простягли руки Квітковському. Він поздоровкавсь з їми і з усіма іншими. Тоді покликано й його до чаю. Він узяв стакан і почав мовчки прислухати ся. Він чув тільки московську розмову. Балакано про останню якусь революційну книжечку, про якогось революціонера, що втік з Сибіру і нарешті про закордонних, у Швайцарії, російських революціонерів, що готують ся до доброго перед-узяття. Якийсь високий рудий чодовік оповідав пошипки:

— У їх. знаєте, тепер такі бомби — у кулак возьмеш усю, а сила більша, ніж коли досягали досі. Половини того набою, що кладуть у бомбу досить, щоб людину порвало на дрібненькі шматочки.

Останні слова особливо вразили Квітковського. Балакано потім і про всякі інші речі, але ці слова не виходили в його з голови. І як він, пізним уже вечором, ішов до дому, то вони все в голові у його стояли.

— Половини того набою, що кладуть у бомбу, досить, щоб людину порвало на дрібненькі шматочки.

— І оце такими способами борня? — думав він. — І оце такими способами здобуватиметься людське щастя і навіть знаходитимуться одмови на ті питання, що мучуть душу людську. Ні, се неможливо.

Він прийшов до дому і зараз ліг спати. Але заснути він не міг. Ледві він заплющував очі, як йому уявляла ся страшна картина: людина пошматована на дрібні шматочки лежить серед вулиці, заливаючи все навкруги кровю. Квітковський здригавсь, силкувавсь одігнати од себе свої уяви, але не міг. Нервово роздратована натура його не заспокоювалась. Він почав курити і викуривши кілька цигарок, почув, що голова у його стуманіла. Потроху він заснув, але не на довго: на вулиці загуркотів повіз, а йому приснило ся, що то вибух і що людина шматується... Він одразу прокинувся, трусячись з холодного остраху, і вже не міг заснути. Він почав думати.

„Плодь же правды въ мирѣ съется“ — згадалось йому. Як що те, чого хочуть вони досягти — правда, мусить вона „въ мирѣ съятися“. А який-же це „мирѣ“? Я хочу бути щасливим і всі люде хочуть бути щасливими і щоб цього досягти, я піду і вбю одну людину або декількох, убю з великою задля їх мукою. Де-ж логіка, минаючи вже все инше? І йому згадав ся текст з Євангелії: „Всі, що візьмуть ся за меч, од меча погинуть“. Це правда і інакше бути не може, бо „плодь правды въ мирѣ съется“.

І як він, Квітковський, міг досі так помиляти ся, що думав знайти на цьому боці одмову на свої питання? Хіба вбиваючи людей можна знайти одмову на питання навіть людина живе на світі? Яка нісенітниця! Ні, не тут, не тут ся одмова! А де? Де те слово, що втишає стомлену, наболілу, безчасну людську душу?

І йому відразу згадало ся таке слово, згадала ся та книга, що була вже здавна розвагою всім нещасливим. Він давно її не розгортав — аж як у гімназії був, то на батьочиних лекціях... А потім не читав і не дививсь у неї, бо одкинувши віру, він одкинув і релігійну книгу, євангелію. Поки так багато про неї балакали і так по своєму її виясняли, що

Квітковському здалося, що й справді попи та євангелія одно. І євангелія стала йому чужа...

Аж тепер тільки, якось одразу, він згадав про неї і зрозумів, що попи з своїми в'ясненнями інтересовими, а часто й забобонними це одно, а Христове слово — инше. Він зрозумів, що можна не слухати попів і слухати ся євангелія.

Кажуть, у Дарвіна по стінах висіли малюнки з євангелії. Запевне Дарвін не вірив попам... А от і Толстой — він написав в'яснення євангелії. Цікаво-б прочитати.

І Квітковському зараз схотіло ся розгорнути євангелію і читати. Але в його її не було.

— Ну, нічого, — подумав він, — хай иншим разом. Завтра-ж неодмінно здобуду євангелію, а потім і в'яснення Толстого.

І заспокоївшись на цьому, він заснув.

V.

Поки Квітковський мав клопіт з усіма своїми отими турботами, у Раденків було усе, як і перш, хоча була й одміна. Одміна ся прийшла зовсім непомітно.

З того часу, як одружили ся Гордій та Ганна, минуло вже чимало часу. Минула зима, весна, кінчало ся вже літо — затого рік. Перший запал з кохання простиг, прийшов тихійший час. Вони вже не нудили ся один без одного, так, як перш, їм схотіло ся бачити людей. Почали вони бувати в людей, а люде в їх — до їх почали заходити часом усі ті, що сходились перш до Квітковського, бо він зробивсь тепер недбалий до українського товариства, тим і сходи́н у його не було. З його колишніх гостей не ходив до Раденків, звісно, Давиденко, та його і в місті не було, бо він поїхав до Петербурга. Про його довгий час не було ніякої чутки, аж поки в „Доглядачі“ з-явила ся з його підписом якась політико-економічна стаття. „Доглядач“ був ліберальний, але цілком ворожий українській справі московський місячник. Це страшенно обурило багатьох людей, що знали Давиденка за українського патріота. Дехто з досвідченіших хитав головою, кажучи:

— Погана річ! показано шлях!

Про цей випадок багато балакано в тому гурткові, де повертались Гордій з Ганною — балакано, аж поки надоку-

чило. Взагалі в цьому гурткови було саме балакання про те, що треба почати діло, що старі „українофіли“ зовсім не так, як треба, його робили та що треба робити його інакше, але роботи не починав ніхто, окрім одного-двох людей, що робили самотужки. Декому це балакання чимало вже надокучило, де-хто й кинув гурток. Надокучило воно й Ганні з Гордієм. Вони бажали-б уже бути од його трохи далі і вже не так часто ходили у гостину і в себе гостей приймали. А про те й дома не було особливих веселощів. Вони встигли вже і на-милувати ся, і набалакати ся і тим день у їх минав звичайно так, що вранці Ганна шила або читала, а як приходив Гордїй, то по обіді він зараз брав ся за книгу до чаю, після чаю-ж сідав за свою офіційну роботу. Робота була не зовсім весела. Гордїєві мрії про те, щоб бути мужичим адвокатом, не справджували ся: ніякі мужики до його не йшли, а йшли всякі пронозувати добродії — здебільшого панки та купці і з їми доводилось йому мати діло. А се була праця не зовсім люба і в їй не було нічого такого, про яке Гордїй колись марив. Була, правда, ще інша праця — своя праця задля української ідеї. Гордїй з Ганною заходили ся вкупі коло однієї літературної роботи, але вона посувала ся погано. Втоmlений з роботи офіційної, Гордїй мало коли бравсь за неї. Він тільки писав часом вірші, кажучи, що надрукує їх, як набереть ся на чималу книжку.

Кінець вечора, що зоставсь після усякої роботи, спершу йшов на розмови проміж себе. Але де далі ті розмови якось зникали — часом нема про що балакати, часом і є, та втомить ся Гордїй, то не хочеть ся розмовляти; іноді посередять ся. Спершу вони не сердились одне на одне, але з деякого часу і це стало. Почало ся воно з одного зовсім нікчемного випадку.

Одного разу Гордїй прийшов з суду дуже сердитий. Йому трапив ся нелюбий випадок, довелось посварити ся з товаришом. Сварка трапилась добра і обіцяла не зовсім любі послідки. Повернувшись до дому, Гордїй не застав дома Ганни. Химка сказала, що вона пішла до матері. Сердито стріпнувши плечем, Гордїй скинув сурдута, одяг лекшу одєжу, узяв книгу і ліг на ліжко читати. Але книга читала ся погано, бо раз те, що Гордїй був сердитий, а друге — йому

ніколи було сьогодні посідати і він був дуже голодний. Він почитавсь з чверть години і кинув книжку.

— І чого вона не йде? — подумав він про Ганну, — мов не знає, що час обідати!

Він устав і подививсь у вікно, чи не йде Ганна, але її не було. Постоявши трохи коло вікна, він знову ліг на ліжку і взяв книгу. Читаючи через десяте-пяте та сердючись на Ганну, він прождав так ще з чверть години і аж тоді почув, що двері одчинили ся і Ганна прийшла. Вона вбігла у хату весела, трохи счервоніла од швидкої ходи з словами:

— А я засиділась, забалакалась, а ти вже мабуть тут їсти хочеш.

Гордїй нічого не одмовив. Не помічаючи, що він сердить ся, Ганна роздягаючись у другій хаті балакала до його:

— Так хочеш їсти, га?

Гордїй ледві одмовив.

— Та вже-ж! — не одриваючи очей од книги.

Ганна увійшла з тієї хати і підбігла його поцілувати. Вона одвернула його голову од книги і нахилилась до обличчя.

— Ах, та дай-же міні читати! — невдоволеним голосом промовив Гордїй, затого не одмовляючи на поцілунок і знову вдався до книги.

Тут тільки Ганна помітила, що він сердить ся, і відразу притихла. Вона глянула на Гордїя ще раз трохи стурбованим поглядом, але нічого не могла сказати, бо увійшла Химка, несучи обід [вони вже дома обідали]. Несподівана Гордїєва холодність так вразила Ганну [досі нічого такого не бувало], що вона не насмілювалась сама балакати, і вони увесь обід висиділи мовчки. Але як Гордїй після обід знову ліг мовчки читати, то вона обурилась. За що се так? Що вона зробила? Невже це таке велике злочинство, що вона на якої там пів години, чи більш спізнала ся? Адже як Гордїй часом і на більше спізнаєть ся, то вона-ж не сердить ся?

З такими думками Ганна сіла за свою працю. До вечірнього чаю вони не промовили й слова і тільки вже за чаєм трохи розбалакали ся, хоча й не щиро. Але того-ж вечора, після довгих докорів та обвинувачувань з обох боків, вони дійшли таки до згоди.

Незабаром після цього набіг і другий випадок.

Одного разу вони вбирали ся йти в гості. Гордій зібрав ся і стояв одягнений, а Ганна все копалась у комоді.

— Та скоро ти? — спитавсь нетерпляче Гордій.

— Зараз, — одмовила вона, — ось хустку візьму.

Хустка все чомусь не знаходила ся, а Гордія брала нетерплячка.

— Та ну, вже ходім! Доки-ж воно буде? І так спізнали ся! — затого скрикнув він. Цей крикливий тон здавсь Ганні якимсь таким зневажливим, що її мов у серце що вразило. Ковтаючи сльози мовчки вийшла вона за Гордієм і увесь той вечір вони затого не балакали. Потім вони звісно помирили ся, але такі випадки почали трапляти ся де далі частійше. Затого завсїгди це починало ся однаково. Гордій сердив ся за яку дурницю. Її ображувало це, але вона, не показуючи того, силкувалась одмовити йому яко мога спокійнійше. Цей спокійний, навіть холодний, як здавало ся Гордієви, тон зовсім не подобавсь йому і сердив його ще дужче. Він починав читати або й просто мовчати. Часом їм обом хотіло ся скінчити се, вийти з такого важкого становища, і хто небудь з їх намагав ся зробити це штучним способом і забалакував до другого так, мов нічого й не було. Але з цього не пособляло ся. Другий помічав нещирість і одмовляв теж нещиро, і те, чого хотіли збути ся, не то не зникало, а часом ще й більшало. Так тягло ся звичайно доти, поки думки повертали ся зовсім на другий бік, і все це забувало ся.

Чимало суперечок повставало з того, що Ганна ніяк не могла погодити ся з деякою Гордієвою завичкою поводити ся з нею. Гордій принципіально був дуже ліберальною людиною в справі відносин проміждо жінкою та чоловіком і силкувавсь і в своєму сімйовому житті робити відповідно своїм принципам. Але-ж він не міг встеретти ся того, чого сам не помічав у собі. Стало ся-ж се таким робом.

Народив ся Гордій з давнього панського роду, що звик панувати над мужиком і так виробив у собі цю потребу панувати, що вона передавала ся спадщиною од батька до сина. І потім — освічений пан, живучи серед неуків-мужиків, звик вважати себе далеко вищим од тих, що були навкруги його, авторітетом тим, що були навколо його. І се почування власної вищости, авторітетности теж стало ся спадщиною.

Обидві сі спадщини Гордій одержав. Життя, що їм до-

вело ся йому досі жити, було не таке, щоб їх знищити. Навпаки: Гордій міг тільки побільшити цю спадщину, хоч і зовсім собі непомітно, хоч і одкидаючи її в принципі. Змалку йому довело ся запанувати над селянськими хлопцями. Се стало ся тим, що він був і розумнійший і сьміливійший од їх. Ці дві властивости зробили те, що й потім, живучи вже серед інтелігенції, Гордій завсїгди у своєму гурті верховодив. Товариші ще в гімназії дивувались тому, що він так багато читав і знає чимало такого, чого вони не читали і не знали; вони корились його розумови і зовсім схилились перед його блискучою сьміливістю не в самих словах, та поглядах, але і у вчинках. Гордій завсїгди, ще змалку, уявляв себе героєм. На яке саме геройство істніє він на сьвіті, він того не знав. Але певний був, що геройство це мусить бути, і ця думка не виходила у його з голови. Вона так запанувала над їм, що він навіть і з своєї постаті силкувавсь удавати постать геройську. Він наприклад прочитав у одному російському романі, що Наполеон I. мав завичку складати руки на грудях на́вхрест. З того часу ця поза зробилась йому найулюбленішою позою, і часто можна було бачити його, як він стояв у клясі коло вікна: круг його кричали й метушились товариші, а він задуманий, на́вхрест руки на грудях склавши, мов не помічаючи нічого того [а справді дуже бажаючи, щоб його помічено], що навкруги робило ся, стояв... як Наполеон... Далі Наполеонова постать повинна була оступити ся назад: Гордій зробивсь демократом, а Наполеона звав уже деспотом, навіть вірші про його [„Воздушный корабль“ Лермонтова — Зейдлиця пародіюючи] написав, де казав на при кінці про Наполеона:

І сльози пекучі у його,
Ті вовчії сльози течуть.

Та за те інші образи у його в душі запанували — таке саме величчі, як і Наполеон, хоч і не такого коліру, і Гордій так саме позичав і у їх дещо...

Товариші може-б сьміяли ся з цього, [ба, деякі таки й сьміяли ся], як-би вкупі з тим Гордій не був гарний товариш. Се-б то не товариш, — бо він звичайно дививсь трохи згорда, але проводир. Як що треба було іти до начальства — прохати чого — або як що гімназіясти, вчинивши яку шкоду, мусіли з неї викручуватись, втікаючи од кари, то в таких ви-

надках ставав на чолі в класі Гордій. Розумніший та сміливіший од багатьох, ще до того гарний учень у вчителів, він затого завсїгди досягав свого. Це придбало йому популярність у гімназії. Ця популярність перейшла і до університету, і Гордій і там умів її вдержати. І він думав, що все тільки початок тому геройському шляхови, яким він мусить іти. Все це з-учало його поводитись з іншими людьми яко високому авторитетови, вищій натурі з простими людьми, вимагати од цих простих людей особливої уваги до себе, особливих послуг. Він-же сам, хоч і вважав себе за вищу природу, але не помічав, щоб він поводив ся з людьми, як вища натура. Він сам не міг помітити, що тон у його в розмовах був завсїгди гостро-авторитетний [за це він мав чимало ворогів] і що він так звик до цього тону, щоб балакав їм затого завсїгди і зо всіма. Він не міг помітити, що бажаючи од інших вдячності за свої вчинки, сам часто бував невдячний, бо що йому роблено од людей гарного, приймав здебільшого яко належну йому данину. Він цього не помічав і навіть думав, що навпаки — понижає себе перед іншими людьми...

Оця нещаслива властивість Гордієва робила лихо в його відносинах до Ганни. Ганна розвивалась здебільшого самостайно. Мати її була цілком пасивною людиною, батькови за урядом та за іншим клопотом не було зовсім часу керувати доччиним розвитком. А Ганна розвивалась, читала й думала або у-двох з братом, або здебільшого сама. Вона була деякий час під братовим впливом, але це був вплив од товариша на товариша та й годі, і Ганна вже давно вийшла з під його і самотужки думала над тими питаннями, які перед нею вставали. Все це зробило з неї природу, що не любила скорятися чужій владі.

Вона стріла ся з Гордієм і він одразу так її вразив, що вона цілком віддалась йому, забувши про все, навіть про Демида. Тоді вона не думала про те, хто верховодитиме у їх у дружинній спілці, а як-би подумала, то запевне нічого дивного не побачила-б в тому, щоб верховодив Гордій. Але зовсім не однакові речі — перший запал з кохання і щоденщина. Вона кохала Гордія й тепер, але вона також хотіла жити по своєму. Одначе незабаром вона побачила, що задля Гордія мусіла зректи ся багатьох своїх завичок та симпатій. Але це ще було-б нічого. Найголовніше-ж було, що Гордій,

не вважаючи на те, що і кохав її, і поважав [вона це знала], — все-ж і до неї балакав тим авторитетним тоном. Спершу, як вони подружили ся, цього не було, але що більш Гордій звикав до нового життя, то авторитетніший ставав у його тон.

До того ще Гордій зробив ся за останній час дразливим. Причина цьому була загальна: його не вдовольняло життя, бо надії його якось не справджували ся. Він марив про любу працю, працю задля України, а довелось панькати ся з судовими паперами; хоч-би заробіток був з їх добрий, так і того не було; з Ганною був нелад часто, були ще всякі нелюбі випадки та пригоди. За останній час їх якось трапляло ся не трохи і деякі, на пр. суперечка з товаришом, чимало дошкудляли. Життя починало виявляти ся тим, чим воно справді є: не ясним шляхом до величнього героїства, а щоденним, часом досить брудним, клопотом. Ясні Гордієві мрії про його поблідли, палкі надії на щастя проходили. А без щастя життя здавалось Гордієви зовсім нерозумним, не мало мети. В мету тогосвітню він не вірив і все частійше й частійше почала заходити йому до голови та необхідна думка, що не миная мабуть ні одну інтелігентну людину: на що це все? Яка мета у всьому цьому житті? Мети він не знаходив і це його обурювало, це робило його дразливим, нетерплячим, палким на слова. Ось через віщо він, сам того не помічаючи, часто ображував Ганну. Одного разу трапив ся на пр. такий випадок. Це трапилось років через півтора після того, як вони одружились. Гордій вернувся натомлений до дому. Це було перед вечірним чаєм. Ганна давно не була дома і спитала ся Гордія, чи не пішли-б вони сьогодні після чаю до матері.

— А! ніколи міні! — одмовив Гордій.

Він пішов у другу хату, а вийшовши через хвилину побачив, що Ганна лежить на вікні головою й плаче.

— Ганю! чого ти? — кинувсь він до неї.

Вона плакала мовчки.

— Та скажи-ж бо, ну, що тобі? Чого ти плачеш?

Вона підвела голову, повернулась до його і дивлячись крізь сльози, затого скрикнула:

— Я не звикла, щоб на мене кричали!

Гордій страшенно здивував ся: він не розумів нічого.

— Та що таке? Як — кричали?

— Ти кричиш на мене, мов я тобі наймичка!

— Та я зовсім не кричав на тебе, — чого се ти?

— Ти сам не помічаєш, як кричиш, але ти кричав!

Справді, одмовляючи Ганні, Гордій сказав з пересердям, але він зовсім не помітив, щоб се було криком. І він одмовив:

— Я цілком нічого не розумію, що це тобі здаєть ся...

— А, й не треба! — скрикнула Ганна, схопила ся з місця і побігла в другу хату.

Гордій зістав ся сам. Він і собі розсердив ся, вважаючи, що Ганна сама винна. Принесла Химка самовар, — Ганна не вийшла. Гордій сам запарив чай, сам напив ся — Ганна не виходила. Після чаю він одягсь, узяв шапку і пішов. Уже виходячи він гукнув:

— Я іду в бібліотеку!

Як зачинили ся за їм двері, Ганна заплакала ще дужче. Вона все дожидала ся, що він увійде до неї. Але він не увійшов і вона почувала себе глибоко ображеною. Наплакавшись добре, вона встала з ліжка, вмилась, вийшла з своєї хати і засвітила лампу. Химка вже давно поприбирала чайний посуд. Ганна сіла була за роботу, але робота не робила ся. Вона взяла ся була за книжку, але й книжка не читала ся. Молодицю обхоплювала тяжка нудьга. Вона думала:

— Так он воно як! Невже я на те йшла заміж, щоб так жити? І неville це той Гордій так на неї сьогодні крикнув, що на його недавно ще вона за малим не молила ся? Еге, дуже одмінив ся їй Гордій. Ореол, що повивав його, поблід. Ганні він уявляв ся перш, яко борець геройський, що з їм поруч вона йтиме життьовим шляхом. Тепер вона бачила, що помилила ся, — принаймні досі ніякої геройської борні Гордій не починав. Навіть невеличка праця, що мала ідейний характер — літературна українська робота, і та за того не посувала ся. А тут ще ці непорозуміння, ці зовсім несподівані суперечки. От хоч і сьогодні! Він справді на неї крикнув — за що? І за що потім розсердив ся і пішов навіть не попрощавшись — цього досі ніколи не було. Що вона йому зробила? Ще як-би горе в його яке було на серці, тоді ще можна це простити. А то й горя ніякого нема. А про те... чому вона знає, що нема ніякого? Може йому було чого тяжко — часом буває так на душі дуже важко, а чого — й сам не знаєш. Може й Гордієви так було? Треба було йому простити, а вона зараз у плач. Вона добре знає, що Гордій плачу

не любить і зараз кидає балакати, як що вона довго плаче. Так і тут було. Її зовсім не треба було плакати. Вдруге вона так не робитиме, а тепер поки ждатиме його.

Молодиця знову почала читати. Але читало ся погано. Примусивши себе перекинути десяток карток, вона глянула на годинника. В цей час бібліотека вже замкнена була. Але Гордія досі не було.

— Мабуть він пішов до кого з знайомих, — подумала Ганна і їй схотіло ся, щоб цього не було. Але вона прождала Гордія ще годину, а він не приходив. Химка давно вже спала, хропучи у своїй комірчині. Хоча було ще тільки девять годин, але те хропіння таке вражіння робило, мов-би вже було дуже пізно. Ганні схотіло ся хоч засьпівати, щоб прогнати нудьгу, але вона не засьпівала, щоб не збудити натомленої дівчини. Вона почала ходити по хаті.

Думки не давали їй спокою. Вона силкувалась не думати про те, що стало ся сьогодні, а про що инше, але за кожною думкою неодмінно ховала ся думка про се.

Годинник задзвонив. Ганна налічила десять годин. Після десяти годин вони звичайно лягали. А Гордія все нема. Знов нудьга обхопила її ще дужче. Боже мій! на що-ж так робити? — думала вона, — він-же зна, що я жду його мучачись, — чому-ж він не йде?

І вона то лягала на ліжку і лежала, закинувши руки за голову та прислухаючись до кожної ходи на вулиці, то знов уставала й ходила по хаті. Одного разу їй зовсім здало ся, що хтось увзявсь з вулиці за їх двері. Вона кинулась одчиняти, але нікого не було. Трохи не плачучи, вернулась вона назад.

А Гордій тим часом, посидівши в бібліотеці, пішов був до дому. Але до дому йти не хотіло ся. Він зайшов до знайомого і просидів там більш як три години. Хоч йому було там зовсім невесело, але він сьміявсь та голосно балакав. Було вже одинадцять годин, як він вийшов од знайомого. Ніч була місяшна. Гордій ішов вулицею і бачив над собою незмірно високе безкрає небо, все облите срібним сявком. Те небо його дражнило:

— Як просторо, як вільно, як гарно там! — думав він. — Чому тут не так!

І він згадав, що він посварив ся з жінкою і побачив, що був винний. Але йому не хотіло ся, щоб він був винний.

Його драгувало це безкрає місяшне небо і йому не хотіло ся, щоб це саме через його, через Гордія, земля зробила ся йому така далека од усякого порівняння з цим небом. Він почав обвинувачувати Ганну: наче вона не могла звеліти, щоб самовар вчасно був — адже на те вона господарня! І потім — балакаш, а вона мовчить... Але тут-же зараз Гордій згадав, що й він мовчав, як вона балакала, а самовар... Гордій глянув знову на небо. Воно сяло. Господи! яка краса! А він про якийсь там самовар, про мовчання. Як йому не сором!

І він затого побіг вулицею, поспішаючись до дому. В хаті сьвітить ся. Він постукав у двері. Через декільки хвилин Ганна на пів-роздягнена одчинила йому двері. Він глянув на неї, на її любе обличчя і ту-ж мить ухопив її на руки і почав цілувати в губи, в очи, в лоб, у плечі. Він поніс її на ліжку і припав коло його навколішках і знов цілував її руки, її ноги.

— Люба! кохана! серце!

Ганна пияла з тих любощів та й сам Гордій сплянів...

Такі випадки де далі трапляли ся все частійше та частійше. Вони завсїгди кінчали ся згодою і згодою такою гарною, що Ганна несамохїть згадувала Некрасова вірші, що кінчали ся цими словами:

Послѣ ссоры такъ полно, такъ нѣжно
Возвращенье любви и участья.

Та як-би там не було пісьля суперечки, — але сама суперечка була річчю дуже важкою. А тут як на те надало ся ще одній речі трапитись. Річ була Ганні радісна, але з неї чимало нерадісного повставало, бо Гордій з цього ще дужче сушив ся. А річ була така, що Ганна мусїла зробити ся матірю.

Уявляючи собі ще з дуже молодих літ щастя з милою, палка натура Гордієва розумїла його не інакше, як невпинне гаряче кохання та життя у-двох. Про дітей Гордій не думав, навіть більше: він не бажав їх. Дитина — се пелюшки, крик, пицання, купання, не зовсім гарні пахоці... Потім дитина се безсонні ночі Ганнині, змарніння Ганнине, одміна сьвіжих, молодих дівочих форм у тілі на інші, — а Гордій був Грек у своїх поглядах на жіночу вроду... Далі ще дитина — се надполовинене кохання, бо тоді вже Ганна не буде цілком самого його Ганною... Ось що була дитина в Гордієвій уяві.

Поетичного, такого, щоб відповідало тому колишньому блискучому малюнкові палкого щастя — не було нічого. Тим Гордїй, дізнавшись, що Ганна має бути матір'ю, зараз-же трохи скривився. Ганна помітила це, і їй зробилось шкода і себе, і тієї дитини, що буде.

Звісно, Гордїй розумів, що мусять-же бути у їх діти, але хоч трохи згодом, не зараз хоч!... І він невдоволений помічав, як обличчя у Ганни худло, марніло. Він навіть сердився — не на Ганну, звісно, бо чи-ж вона могла бути винною, просто сердився на те, що так сталося; але його поганий гумор одбивався знов таки на його відносинах до жінки.

Чимало суперечок траплялося також з-за Квітковського.

Він тепер уже зовсім одкинувся од революціонерів, але за те вкинувся „в толстовщину“. Він не читав, а жер очима останні Льва Толстого твори і його хистка вразлива натура уже переймалася тими поглядами, що в їх за останній час кохався великий російський романіст. Він уже думав тепер не про те, щоб ламати на руїни державний лад, а навпаки — про так зване у толстовців „непротивленіє злу“. Усю вагу людського щастя бачив тепер Квітковський у фізичній праці і, йдучи слідом за своїм учителем, захожувався шити чоботи. В місті знайшлося ще з пів десятка таких людей, як він і вони думали заснувати якесь товариство „на толстовських принципах“. Гордїй сьміявся з цього, а Ганна обороняла любленого брата. — Одна з таких суперечок особливо була в тямку і Ганні і Гордїєви.

Одного разу Ганна, вернувшися од матері до дому, розказала Гордїєви, що Петро Квітковський, укупі з своїми однопдумцями, мають заснувати хліборобську спілку.

— Петро кидає незабаром своє учителювання і їде туди, — додала Ганна.

— А де-ж вони землі возьмуть? — спитався Гордїй.

— Та в одного з їх трохи грошенят є, так він уже узяв у посесію клопоть землі.

— Чорт-зна — що таке! — сердито промовив Гордїй, — у нас і так мало інтелігентних українських діячів, а тут ще й ті, що є, дуріють.

— Що-ж ти зробиш, коли його така праця не вдовольня?

— Не вдовольня? А химери ганяти — вдовольня? Ну, які вони хлібороби? Що з їх за пуття буде?

— Я й сама не думаю, щоб з цього яке пуття було і міні самій сумно, що він одкинувся од національної праці, але — по правді кажучи — не штука й одкинутись. Ті люде, що стоять за національну працю, не можуть вдовольняти нервових людей, бо стоять вони за неї звичайно самими язиками, а роботи нема! Ну, хоч візьмемо й нас — багато ми робимо?

Вони й справді не багато робили, і Гордій це знав. Але тепер ця жінчина увага чомусь вразила його і він одмовив сердито:

— Скільки-б не робили, та робимо все-ж більш, ніж ті дурні, що думають латаючи чоботи вщасливити і себе, і людей.

— Нехай і так, але-ж на що лаять ся? — сказала Ганна.

Гордій глянув на неї і побачив, що в неї на очех сльози. Вона дуже любила брата й матір і вражалась, коли хто про їх що негарне казав. Гордій знав це, але тепер його опанувало таке пересердя, що він одвернув ся і сказав кризь зуби:

— Ну, невелике лихо, коли й сказав так — адже з того він не подурнійша. Ти взагалі ображуєш ся з кожного слова, яке я тобі кажу про його або про матір.

— Я не ображуюсь з кожного слова, — одмовила Ганна, — але не можу не сказати, що ти якось іронічно на їх дивиш ся і це мене обурює.

— Я не забороняю тобі дивити ся на мого дядька так, як ти хочеш.

-- Я не розумію цього і не можу іронізувати з твого дядька.

Гордієви почала докучати ця розмова.

— Ну й добре, ну й гаразд! — сказав він, беручи голосом гору. — Взагалі я не розумію, яка потреба зводити балакання про ка зна що.

Ганна спалахнула.

— Сподіваю ся, що ці слова твої не до брата мого належуть.

— Ат, облиш! — скрикнув Гордій. — Ти завсїгди чіпляєш ся до слів.

Ганна заплакала. Гордія це зовсім розсердило :

— Ну, от, — тепер сльози! А чого — хто його зна!

— Того, що ти сьогодні неможливий! — одмовила плачучи молодиця.

— Я завсїгди однаковий.

— Ну, ти перш був не такий!

— Такий був і перш. Тепер-же я помічаю, що ти мене докоряєш, наче я одминив ся до тебе.

— Я.. я не докоряю тебе... Але... але... це правда, що ти одминив ся... Я не знаю, через віщо це? Скажи міні, що я зробила тобі, Гордію, що ти все на мене сердиш ся?

— Ти міні нічого не зробила і краще буде, як що ми кинемо цю розмову.

— Але-ж я не можу далі так жити! Не можу! — скрикнула з усієї сили молодиця і голосно заридала.

— А я не можу жити, коли мене дошкуляють образливістю та плачами, — зимно одмовив Гордій і вийшов з хати. Він одягсь і пішов з дому.

Ганна зостала ся сама і могла наплакати ся до сходу. І вона довго плакала і довго потім думала, рівняючи свої колишні мрії про дружинне життя до сьогочасної дійсности. Дійсність не підходила до мрій...

А Гордій ходячи по мійському саду теж міг думати. І він думав багато. Він розумів, що в таких випадках, як був оце, винна не сама Ганна, а й він. Але поки та подія ще тягла ся, він не мав сили признати ся собі в тому, а потім було вже пізно. Він думав про своє сімйове життя і в його з тяжкого горя боліло серце. Ні, не пощастило йому, не пощастило! Якось не ладнаєть ся в їх, якось не підходять вони одне до одного вдачами, і ось нелад, і ось горе. Але через віщо-ж це? Адже він її любить. Залевне, — хоча бувають такі хвилини, коли йому здаєть ся, що він її не любить, коли у його в душі прокидаєть ся мов-би щось ворóже до неї. Йому здаєть ся тоді, що вона невдовольня його. Еге, в її є чимало такого, що не вдовольняє його. Особливо за останній час через цю дитину вона стала така дражлива, недоторкана і дуже змарніла. Обличчя схудло, стан зовсім зопсувавсь, і Гордій не міг спокійно дивитись на неї. Він завсїгди уявляв собі дружину ясною та вродливою як сонце, — а сьогочасня Ган-

на була зовсім не така. Правда, се річ дочасна, але вкупі з тим се річ і періодична. І се останнє обурювало його.

Істніє на сьвітї врода, краса. Істніє на те, щоб давати щастя людині. І ось пісьля кількох років такої „періодичности в цій справі“ ця краса мусить змарніти, зівянути. З ясної вроди зробить ся стара баба!

Стара баба — еге! І так з кожною вродою. Властиво на сьвітї нема краси.

Das Schöne blüht nur im Gesang!

згадавсь йому вірш з німецького поета.

— Nur im Gesang? — думав він. — А в житті? В справжньому житті? Нема?

В такому разі, що-ж зостаєть ся од життя?

Freiheit ist nur in dem Reich der Träume

Und das Schöne blüht nur im Gesang.

Правда, як то відомо, теж „стоїть у порога“, а увесь сьвіт „кривда зажерла“; добро і таке инше так саме мабуть тільки im Gesang або in dem Reich der Träume. Що-ж тоді зостаєть ся од життя? Життя! Хіба це життя, що в йому найвищі добра людські: краса, воля, правда живуть у самих мріях? Коли так, то нас тільки одурено, як у солодких пісеньках писано про веї ці гарні речі. Солодко співано, але все це брехня і в житті цього нема. Так знов-же — на що тоді життя? Без усього того, на чому одурено, життя просто гідке вонюче болото або рівна, сонцем спалена безпотрібна пустиня.

І в Гордія з-явила ся злість, лютість проти цього життя. Еге, його одурено, він стриває в житті на те, чого сподівав ся. Він марив про довішню вроду, а йому кажуть, що вона в самих пісеньках. Він марив про геройські вчинки, а йому доводить ся думати про гербові марки, про апеляцію, про касацію, балакати з гладким купцем і обороняти може шахрайства його — і все це на те, щоб мати шматок хліба, а шматок хліба мати на те, щоб жити, а жити... Жити на те, щоб впивати ся красою, волею, правдою, добром — так думав він спершу, дурний! А тепер? Все це в самих пісеньках!...

А на що-ж жити, коли так?

Він зупинивсь на цьому питанню. Він становив його собі уже не одного разу, але одмова здавалась тоді не мудрою

і не довго її шукано. Тоді було все так просто: старі традиції — забобони; вірити треба тільки в нові ідеали: у правду, в добро, у красу, у волю, у братерство. А з цієї віри зараз виникала й одмова: жити треба на те, щоб користуватися з правди, з добра, з краси, з волі, з братерства і за це самому треба було робити так, щоб і другі могли з цього користуватися. І він вірив і жив щасливий.

Еге, він вірив! Мільйони людей вірили в персонального Бога, але такі, як він, молоді, одкинули ту віру, яко забобони, і постановили намісць неї теж віру — в ідеали ХІХ сторочя. Замість віри знов таки віра.

Але в тому-ж і сила, що він тепер не міг вірити. Коли перша віра впала, — чому не могла впасти й друга? Правда, добро, краса, воля, братерство, рівність — це все тільки частини, дрібненькі складові частини з одного великого, незмірно великого, що без його людина жити не може, що в йому людина мету своєму життю бачить. Се велике — щастя. Ось воно! Ось чого треба людині і ось чого вона не має. Яка-ж може бути віра в частини, коли не істніє ціле?

Та й частини ті, хоч і кожную нарізно розібрати, — в їх так саме не можна вірити. Ні правда, ні добро, ні краса, ні воля, ні братерство, ні рівність не панують ніде на землі, ні серед якого народу, ні серед якої держави — ніде. Істніють тільки поривання до їх та може уривково часом виявляються вони в приватних відносинах. І він має вірити в те, що відколи сьвіт стоїть істніє тільки яко ідеал і ніколи не зіходило в життя? Чому-ж, коли так, не вірити в кайдани, в кров, у темряву, в неволю, в зло — вони більш панують на сьвіті, ніж усе те?

Щастя! щастя людині треба! Щастя вона не має! Він покладав колись щастя в правді — і бачить, що що-дня ламає правду в житті, найбільше, що до Ганни; в добрі — і чує в себе в серці самє зло; в красі — і бачить, як краса одцвітає; в волі — і повинен бути невільником шматкови хліба! Це щастя?

Але-ж се може бути дочасним! — казав йому якийсь голос. Ви могли з Ганною не зрозуміти одне одного, але прийде час і ви погодитесь — і зло у тебе в серці одмінить ся на добро. А неволя з-за шматка хліба, не любя праця — не-

вже-ж це річ довішня, невже це річ така, що її не можна одмінити? Борись і досягнеш!

Борись! Еге, він може бороти ся і він боротиметь ся. Він виборе собі волю, працю любу, хоча мільйони людей стогнатимуть під невольною тяжкою працею. Нехай він погодить ся й з Ганною. Це все добре. Але що потім? Буде щастім щастя? Запевне — ні! А коли й буде, то воно нічого не варте, се щастя.

Яке це щастя, коли я напивши ся вранці чаю, піду в суд балакати за шахрая-купця з паскудною виголеною пикою, і забуду застібнути пальто на верхній гудзик і послідком цього буде якесь там запалення в легенях, чи ще який кат, і я дам дуба!

Смерть — це та річ, що вона собою знищує всю вартість чого-б там не було на землі. Що може важити хоч-би й найвище щастя на землі, коли смерть відразу [і що хвилини!] може знищити все. І тоді темрява, ніщо...

Він згадав, як читав колись у часописах, скільки важив мозок у одного великого, що зажив собі європейської слави письменника. Він не памятає, скільки саме важив той мозок, але він памятає, що в тому таки часописови описане було й те, як великому письменникови роспиляно голову, винято мозок... Не знає він, чи поховано мозок потім у яку золоту урну, чи просто прийшов сторож, скипкою зскріб шматок мозку у черепок — укупі з пошілом од тих цигарок, що їх анатоми курили — і притулив черепок до голови...

Він згадав це і його всього мов скрутило. Людина, найкраща людина, ідеал людини, жила і мала щастя — робити своєю працею добро мільйонам — і ось тепер що? Брудні сторожеві пальці пхають мозок у черепок, ні, навіть не пальці, а скипка. А цей шматок, що до його сторож гидує доторкнути ся руками, цей шматок є те, що дало нам ті великі твори! І все це скипкою, скипкою!

Щастя! Ось він — прообраз того щастя! Він боротиметь ся — на що? Щоб умерти?

Добре тим, що вірять в життя инше, тогосьвітнє! Добре! О, як-би він тепер бажав вірити, та не може! Ця віра дає надію, дає мету в житті, дає розуміння, значіння життю. А без неї все кінчасть ся чорною, безнадійною абсолютною смертю.

На який-же чорт ці зорі довшні, невмирущі, цей місяць, ця земля — все це німе, мертве — і невмируще, а я — вмирущий, я — живий, тямущий? Ба, ні! „Наука“ [він іронічно осьміхнувся] каже, що й вони вмруть, що й сонце вмре, що це все якась безодня поглине. А там? Він хоче знати, хоче розуміти, що там — може тоді він знайде й собі одмову. Але що там — він не знатиме і не зрозуміє — хоч не питайсь.

— Und ein Narr wartet auf Antwort... — згадалась йому його-ж одмова Демидови.

Запевне, дурень! Одмови бути не може. А коли так, то на що це все — життя, сонце, земля, щастя — все це, що є, що бачиш, що знаєш? Ні на що! Ну й геть усе к чортовому батькови!

Гордїй плюнув і устав з того ослону, де сидів. Він озирнувся. Мійський садок був порожній і темний, бо сторож уже погасив у йому ліхтарі. Була вже ніч.

Гордїй пішов до дому порожніми вулицями. У його в душі не було нічого, окрім того почування, що викликало його останню фразу: Ну й геть усе к чортовому батькови. І прийшовши до дому, він вперше, відколи одружився з Ганною, не скінчив суперечки згодою, навіть не промовив і слова до Ганни, а ліг спати в другій хаті на каналі.

Тяжкі дні почалися з того часу і Гордїєви й Ганні. Гордїй мучився своїми питаннями і затого не балакав з Ганною. Все, що він бачив перед собою, він зараз припиняв до одного — до свого питання. Він бачив, що Ганна сумує і йому навіть хотілося її розважити, але думка: „На що? Більш-менш суму — однаково черви у ямі звідять.“ спиняла його од того. Ця думка отруювала йому все і він усюди, з-за всього декільки днів бачив саму смерть.

Несподівано перепинила такий напрямок у думках одна річ. Затого через два роки після одруження Ганни знайшовся син.

І як вперше узяв Гордїй на руки шматок цього червоного мяса, то він зараз-же подумав:

— На що це? Адже...

Але ту-ж мить шматок червоного мяса заворушився, скрикнув. Гордїя мов струсонуло щось: Життя! живе життя!

І надзвичайна любов обхопила Гордїя на деякий час до цього живого життя. Він колихав сина, він цілував його, він

упивавсь його рівним диханням. І потім, положивши дитину поруч з матір'ю, він став навколішки біля ліжка, припав головою матері до ніг і сльози закапали в його з очей. І тільки тоді скінчила ся ця, затого місяцьова суперечка.

Але все це пособило Гордієви перебути тільки гострий біль своєї душі, але не могло одвернути його од тих фатальних, необхідних питаннів, не могло дати на їх одмову. Правда, Гордій повеселішав, життя з Ганною зробило ся рівнійше, але те, що носив він у душі, не покидало його ніколи — воно його гризло, воно отруювало йому життя.

Несподівано надійшла ще одна зміна. Бездітний дядько Гордіїв умер і все, що мав, одказав Гордієви. Гордій несподівано робивсь багатирем.

Дядько вмер наглою смертю і Гордій потрапив тільки на його похорон. Ганни він з собою не брав і їздив туди сам. Там він бачив ся й з Демидом. [Досі Демид прислав Гордієви три листи, але якісь невизначні, хоча й щирі]. Вернувшись Гордій до дому, розповідав Ганні, що Демид уже не йде в лікарі, живе дома, господарює... Гордій не міг до його придивити ся, бо бачив ся з ім на швидку, але помітив, що він якось одмінив ся. А про те й Ганна мала незабаром побачити його: Гордій кидав судову практику і їхав на свій новий хутір господарювати. Він радів з цього, як дитина, він був такий веселий, такий щасливий, що й Ганну зробив щасливою та веселою, хоча їй і не хотіло ся з-за деяких причин їхати на хутір...

VI.

Демид Гайденко справді одмінив ся — він немов постарійшав, споважнів, а поміж бровами в його лягла глибока риска...

Демид радий був їхати до дому. Як його батько, невисокий, але кремезний дідок з сивими вусами без бороди, сидячи біля його у якомусь передпотоповому хутірському повозови, штовхнув його в бік і сказав:

— Дивись, уже наші луки видко! — то замислений Демид стрепенув ся. Він почав глядіти на широкі, тепер пожовклі, луки, що по їх бігла, виблискуючи на сонці, вузьенька річка, на гайок понад річкою і нарешті на рідну хату, що тільки верхом своїм визирала з буйного саду. Він дививсь на

їх так, мов-би він не два-три місяці, як покинув їх, а бачить їх знову після довгої кількорічної розлуки. Він дививсь на їх, і якесь давнє-давнє почування любе знов обхоплювало його, і все здавалось йому таким новим і таким гарним. Він знав, що колись давно, дуже давно почував се, але то було так давно, що він чує тепер, мов-би на його новим духом віє...

-- Що це? — подумав Демид. — Чого се міні так покращало це все, таким ріднійшим, любійшим зробило ся?

І він згадав, як він виїздив з міста і як місто здавалось таким надзвичайно похмурим, темним, гнітючим...

— Демиде, голубчику! синочку! — скрикнула старенька сухорлява Демидова мати, вискочивши на рундук та обхопивши сина.

— Боже мій! Як-же ти змарнів! — скрикнула вона знову, глянувши йому в обличчя.

— Нічого, мамо, — ось ви мене одгодуєте, — усьміхнувся Демид.

— Біжи, стара, вари зараз галушки, вареники, книші, пироги, пундики... -- промовив Кирило Семенович.

— Бо зна що ти, старий, кажеш!.. Та й де-ж таки видано, щоб книші, пироги та пундики варили! — одмовила Марта Іванівна і повела сина в хату.

Демид увійшов у просту, добре йому знайому свѣтлицю, що звала ся в їх пишним імям — витальня, — тим, що тільки в їй можна було витати гостей, уздрів знайомі помазані білою глиною стіни, декільки стародавніх стільців поїд стінами, ще стародавнійші два крісла біля столу, канапу стару та малюнків декільки по стінах — уздрів це все і почув себе так гарно, так спокійно. Він глянув на батька та на матір: обличчя у їх сяли з щастя. Демид обняв матір і поцілував щиро, потім батька.

— Ну, ось я й дома! — забалакав він, — і їй Богу нема і не буде ніде так гарно, як дома.

— Йо? — перепитавсь, зрадівши батько. — Тільки тепер гляди, бережись, а то мати загодує тебе усякими своїми...

— Бо зна, що ти кажеш, старий!...

— А то й ні? А ти-б краще спитала ся, чого це Демид приїхав...

— А вже-ж чого: мабуть попрощать ся та на свої лікарі їхать! — і обличчя у Марти Іванівни засмутило ся.

— Отже й не вгадала, стара! Поганий ти угадько, поганійший за тих трьох циганових синів, що знаєш...

— Та знаю вже!... Але що-ж там таке, коли не лікарі? — питала ся Марта Іванівна.

— Лікарів, мамо, ще поки ніяких і нема, ще коли там будуть, а я приїхав просто у гості до вас, — сказав Демид.

— Оце гарно вгадав, синку, хоч я на тебе надивлю ся...

— Як що ми з їм не помремо з голоду! — перепинив Кирило Семенович.

— Ой лишко! — я-ж і забула за обід! — скрикнула мати і побігла до пекарні.

— Ну, а я піду у „свою хату“, — промовив Демид, — трохи вмю ся, — і вийшов.

Його хата, та, що в їй він звичайно жив, як бував дома, була малюсенька сьвітличка з одним вікном, з ліжком з одного боку та з лавою, селянським килимом укритою, з другого — з столом та з стільцем. Як що додати сюди полицки на книги, та два-три письменницькі портрети [найбільший Шевченків], то оце й усе, що було в їй. Демид умивсь, передягсь і пішов до гурту. Там гарячий борщ уже парував на столі. Зголоднілі подорожні так залюбки заходились їсти, що ніколи було й балакати. Але як трохи під-їли, то Марта Іванівна, що не зводила з сина очей, запитала ся несміливо, видно боячись лихої одмови:

— І довго-ж це ти будеш у нас, синку?

— А поки проженете! — усміхнувся Демид.

— Ні, ти кажи!

— Та їй бо й сам не знаю... Хочеть ся дома побути — уже, як що дозволите, з місяць поживу.

— Йо? — скрикнула радісно Марта Іванівна, — вона ніяк не сподівала ся такої одмови.

— Боюсь тільки, що нароблю вам клопоту, — сказав Демид.

— Нічого, сину, — мати любить клопіт: їй без клопоту, як салдатови без війни! — озвався Кирило Семенович.

— І що бо ти, кажеш, старий, — рівня до салдата! — промовила невдоволено Марта Іванівна. — Вона завсїгди воювала з своїм „старим“: він любив її лякати і трошки глузував з її невсипучої товкучости, а вона раз-у-раз ображувала ся з того, хоча, звісно, в її без краю доброму серці ся

образа держала ся тільки доти, поки вона добалакувала своє останнє слово про неї.

Після цього розмова зробила ся зовсім весела. Батько й мати переказували Демидови усякі хуторянські новини, а Демид слухав їх, забувши на який час те похмуре гнітюче місце, що з його він приїхав.

Але лігши того вечора вже пізно спати у своїй хатці, в самотині, Демид почув одразу, що згадка про те місце знов починає панувати над ім, знов стискає йому серце. Але се було не на довго. Лежачи на ліжкові йому видко було у вікно. Осінь була суха і небо зоряне. Демид бачив, як ледві блищала здалека тоненькою смужкою річка, як темнів гаї. Як він часто бігав у тії гаї, як часто купав ся у тій річці... І знов старі дитячі згадки обхопили його і занесли з собою у той мрійний, напів сонний край, де завсїгди одпочиває серце людське од тих болющих ран, що завдає йому сувора немилостива дійстність. І Демидове серце одпочивало, і він сам не помітив, як заснув добрим спокійним селянським сном.

Він прокинувся другого дня вранці. Сонце тільки зійшло. Демид швидко одягсь, умивсь і пішов з хати. Батько вже десь клопотавсь по господарству; материн голос чуть було Демидови з пекарні. Нічого не стрівши, Демид вийшов у невеличкий садок і пішов по стежці. Садок був уже пожовтий; досить товстий шар зовсім жовтого листа лежав долі. Нога мягко ступала по йому, шелестючи листом. Демид любив те шелестіння і пахощі од такого листа. І ці пахощі, і трохи холодне повітря і червоне ще сонце якось гарно впливали на Демида, робили його бадьорійшим, моторнійшим. Він широко, вільно дихаючи, пройшов садком, переліз через тин, перейшов луки і вступив у невеличкий круглий гаїнок. І там було так саме, як і в садку: жовто і напів мертво; видко було, що за кільки часу і цього не буде, сьніг укріє все і все буде мертво. Але-ж, не вважаючи на це, звідусіль віяло сьвіжістю, бадьорістю, силою. Демид розумів — чому. Це мертво віщувало незабаром живе. Еге, це живе, що має прийти, що неодмінно мусить прийти, чуло ся у всьому: і в цьому сьвіжому повітрі, і в цьому негасному сонці і навіть у цьому жовтому листі, що зогнивши мусіло дати пожиток новому буйному життю. Ні, ні, це була не смерть, а одпочинок — одпочинок здоровий, сьвіжий...

І під впливом того, що бачив Демид навкруги, ставало гарно в його на душі. Він тяжко мучивсь досі. Вдарено його дуже, рана була глибока. Спершу йому здавало ся, що вона смертельна. І він думав, що все скінчило ся і нічого не може почати ся. І це вбивало його.

Але тепер зробило ся з їм, під впливом од природи те, чого вимагала його жива, життя жадібна, натура. На його повіяло впокоєм, повіяло свідомістю, що далеко, далеко не все скінчило ся.

— Боже мій! — думав Демид. — Який я себелюбець. За власним персональним нещастям, що розбивало цілком персональну частину мого життя, я забув про другу величезну частину його — ту, що обнімає собою увесь світ широкий, ясний та глибокий. Я марив про працю для народу, про поміч йому і про культурну роботу серед його, а скоро стрів ся з персональним нещастям, — зараз і забув про все!

Він вийшов з гайка. Перед їм прослало ся поле. Половина його була чорна, зворана. Там, де кінчало ся оране, чотири парі волів тягли плуга. За плугом йшов Трохим, батьків наймит. Він нахиливсь над плугом і державсь руками за чепіги. Він так робив це, що, здавало ся, не воли, а він, попихаючи руками, різав плугом землю. Побіч волів йшов хлопець-погонич.

Вгрузаючи у ріллю, Демид перейшов аж до орачів.

— Боже поможи! — промовив він, підійшовши до Трохима та йдучи поруч з їм.

Трохим, не одриваючи ні рук, ні очей од плуга мовчки кивнув йому головою.

— На зяб? — спитавсь Демид.

Трохим знову кивнув головою, не покидаючи свого діла. Воли тихо тягли плуга, Трохим з напруженими руками керував їм. Демид ішов поруч з Трохимом. Так вони дійшли борозни. Хлопець завернув воли. Трохим витяг плуг з землі, підняв його. Воли потягли граділь у бік, колішня завернула ся. Трохим заніс плуга і поставив, як треба.

— Стій! — сказав він і випроставсь.

— Здорові були, Трохиме! — промовив Демид, подаючи йому руку.

— Та в мене руки умазані! — одмовив невисокий, але

кременезний з невеликими чорними вусами, моторний Трохим, поглядаючи на свої руки, умазані в землю.

— От ще — вигадуйте! — сказав Демид, стискаючи йому руку.

— А дайте я за вас поорюсь!

— А не забули? — спитавсь Трохим.

— Чому забув? — одмовив Демид і узяв за чепіги. —

Ви покурить, а я піду. А-ну!

Погонич ляснув батоном і плуг рушив. Хоч Демид і сказав, що не забув орати, але зараз-же почув, що трохи одвик. Він вивчив ся орати в кінці цього літа, як орано на озиме — вивчивсь, звісно, не з якої там потреби, а більш задля гімнастики, бо, яко лікар, вважав фізичну працю за потрібну людському здоровю, хліборобська-ж праця на дворі саме зручна була з цього погляду. Але тепер він чув, що руки його не так впевнено керували плугом, як тоді.

— Демиде Кириловичу! — гукнув Трохим, набиваючи люльку, — а то-ж на що огріх?

— Не буду! — одмовив Демид, але за малим зараз-же й другого огріха не зробив. Тоді він наліг з усієї сили на чепігу і поставив плуг, як треба. Земля здималась поперед плуга, репалась і одверталась чорними скибами набік.

— Глибше! — гукнув Трохим.

Демид ще наліг на плуг — скиби потовщали.

Дійшовши борозни та закинувши плуг і знов налігши на чепігу Демид почув, що уже впевненіше керує плугом. Хоча Трохим, накурившись добре, ходив за їм і казав, щоб він віддав йому плуга, але Демид не послухавсь і орав доти, аж поки прибігла наймичка кликати всіх їх снідати. Демид довів борозни, витяг, струснув плуга і перекинув його набік. Погонич повиймав занози з ярем і налігані воли пішли пасти ся.

— Ну, ходіть! — промовив Трохим, — тепер і поноїсти можна.

— Чому ні? — одмовив Демид і почув, що в його трохи болить спина і страшенно хочеть ся їсти.

— А вам, тату, ще багато орати на зяб? — спитавсь за сніданням Демид.

— Та спізнали ся, сину. Один наймит не дожив, кинув, а Трохим хоч і гарний чоловік, так він-же сам — хіба-ж він усюди поспішить ся. Тим і спізнались. От і завтра його до-

ведеть ся одірвати од оранки та послати в город. А другого наймита не хочеть ся наймати.

— Так ви, тату, вже візьміть Трохима куди вам треба, а я сам поорюсь, — сказав Демид.

— Ну, вигадав ще! — одмовив батько.

— Та чого-ж там вигадав?

— Та наче справді нікому робить!

— Адже самі кажете, що спізнались. Та міні й хочеть ся трохи поробити ся — саме тіло просить фізичної праці.

— Так це-ж важко — увесь день орати! — впевняв Кирило Семенович.

— Коли й буде важко, то тільки спершу. Оре-ж Трохим.

— Ну, гляди!

— Бач, приїхав одпочивати, а сам он що! — невдоволено сказала Марта Іванівна.

— Та воно, стара, оце саме й одпочинок од книжок! — промовив Кирило Семенович.

А про те ні Кирила Семеновича, ні Марту Іванівну не здивувало Демидове бажання. Демид і завсїгди, ще змалечку, охоче брав ся за просту роботу. Пособляючи батькови та матері в господарстві, Демид давно ще вивчивсь молотити і любив сю роботу. Та й самі старі Гайденки хоч і не зважали ні на які там наукові досліди про те, що треба людині фізичної праці, а просто з неминучої потреби брались часом за граблі та вила, а Кирило Семенович і до плуга. Звісно, батькови й матері трохи було дивно спершу, що чоловік, скінчивши університета та мігши бути людиною великою [так вони думали про Деміда], — йшов орати. Але Демид уже багато з їми балакав з цього поводу і це зробилось у їх річчю звичайною і коли тепер вони й умовляли Деміда не робити сього, то просто думаючи, що се буде йому дуже важка робота.

Поснідавши Трохим пішов до иншого діла, а Демид з погоничем у-двох до плуга. Демид орав увесь день і страшенно втомив ся: спина, руки і ноги дуже боліли, найбільш спина. Він заснув як мертвий, але встав другого дня до схід сонця вкупі з батьком — сьвіжий та дужий. Трохи здригаючись з холоду побіг він до возівні, витяг плуга і запряг у-двох з погоничем воли. Їхати тепер треба було аж на другу ниву — далеко, тим на увесь день. Жаліслива Марта Іванівна ще з вечора бідкалась, що Демид не обідатиме дома і хотіла була

к обіду прислати по його коня і прислала-б, як-би Демид зважливо не повстав проти цього. За те вже обід вона йому добрий прислала.

За цей день Демид втомивсь далеко менш, ніж учора. Аж до неділі орав він щиро і встиг доорати все вчасно і тим не трохи здивував скептичного свого Трохима, що думав спершу, що се тільки так — пустує панич.

Але панич не пустував. Навпаки, Трохим міг бачити, що він де далі все щирійше та щирійше береть ся до простого діла. Дооравши, Демид заходивсь коло саду і, найнявши собі хлопця на поміч, почав копати та перекопувати та садити. В один час з усіма робочими людьми на селі уставав він уранці і йшов до роботи. Здорове осіннє повітря пройшло його спершу холодом і примушувало щиро брати ся до лопати. За чверть години йому було вже душно, а к сніданню у його з лоба крапав піт. І так спливав у роботі увесь день і Демид почував себе здоровим і спокійним. Він думав тепер мало про останні політичні новини, або й зовсім про їх не думав; за те його дуже зацікавлювало, що в його не ставало соломи, щоб захистити на зиму од морозів молоді деревця та виноградні кущі. Читав він трохи увечері та сьвятами та неділями — більш не мав часу.

Таке життя подобало ся Демидови. Се-б то — власне він не думав про те, чи воно йому подобаєть ся, чи ні, а просто йому було так спокійнійше жити і він жив так. Спокійнійше тим, що за фізичною працею та за щоденним клопотом од його якось одходили ті важкі згадки, що завсїгди, як з-являли ся, несли з собою муку...

А тут незабаром ще робота набігла. Одного разу, шпортаючись у саду, Демид побачив, що до його йшла мати, а з нею якась селянська жінка.

— А кинь на хвилинку, синку, та йди сюди! — гукнула мати, не хочючи лізти між покопані ямки.

Демид кинув лопату і підійшов.

— А що, мамо?

— Та ось молодиця прийшла — чоловік ногу врубав — так чи нема в тебе такого, щоб кров зупинити?

У Деміда були деякі ліки і деякі лікарські струменти.

— Дуже врубав? — спитавсь він у жінки.

— Та там так, що не доведи Мати Божа, — так кров

і цебенить! Уже ми й стару Хомиху кликали, щоб замовила кров — замовляла-замовляла — ні, нічого! Будьте вже ласкаві, поклопочіть ся.

Жінка вклонилась Демидови.

— Зараз! — одмовив той. Він побіг у хату, узяв, що треба було, і вернувся до матері та до жінки.

— Ходіть! Ви далеко живете?

— Та ні: сема хата од краю на нижчій перії! Хіба-ж ви не знаєте, — ми — Карпенкі.

Вони пішли. Невеличка слобідка починалась трохи оступившись од Гайденкового двору. Демид ішов швидко поруч з Карпенчихою, що не кидаючи охкати та нарікати на свою долю, розповідала йому, що її чоловік Грицько робив на віз люшню та і врубав ся; що вони вбогі, що дітей у їх нема, сама дочка Оришка, та й з тієї не яка там ще поміч — усього 15 років їй та й здоровя мало... Вона може ще й більше розповідала-б Демидови, та вони тим часом дійшли вже куди треба.

Низенькими дверима увійшов Демид за Карпенчихою в сіни, а відтіль у звичайну невеличку селянську хату. Демид зараз-же побачив Грицька Карпенка. Він лежав на полу блідий, затого непритомний, бо з його дуже багато витекло крові. Його ліва нога нижче коліна була гола і вся закрівавлена. Кров витікала на піл і навіть капала до долу.

Демид позасукував рукави і мовчки почав розглядати ногу. Мабуть чоловік стоячи рубав щось проміж ніг і одбатував собі добрий шмат од литки. Демид заходив ся спиняти кров і за кілька часу досяг цього. Він обмив ногу, пересунув з кривавого місця хворого і почав завязувати рану.

— А дайте міні голки! — сказав Демид і підвів голову.

Він несподівано вздрів перед себе дівчину невеличку на зріст з надзвичайно тонкими, „панськими“ рисами в обличчю — це відразу взяло на себе Демидові очі. Але ще більшу увагу звернули на себе дівчинині очі — великі та карі, що широко розплющившись з якимсь несамопитим острахом дивились на криваву рану Грицькову; обличчя було бліде, худі руки сціплені і міцно притулені до грудей.

— Орисю! — де ти голку діла! — озвалась Карпенчиха до дочки.

Але Орися мов не чула і все стояла на одному місци, біля лежанки, не зводячи очей з батькової рани.

— Орися, чи чуєш?... Та ось вона! — сказала Карпенчиха і сама подала Демидови голку.

— Чого ти тут стала на дорозі? — вдалась вона до дочки і торкнула її за плече.

Дівчина мов прочумалась і тихо одійшла далі од печі, спустивши очи й руки.

— Ну, ось і край! — промовив нарешті Демид, добре завивши ногу у полотно. — Як-би ви, тітко, дали міні руки помити!

— Орися, біжи в сїни, набери швидче води!

— Та на що-ж набирати сюди води? — Я піду на двір та там і помію. Ходім, Орися!

Дівчина глянула на Деміда своїми великими очима, узяла кухля і пішла з їм з хати. Помивши руки, Демид знову вернувся до хати і почав казати Карпенчисі, як треба поводити ся з хворим і сказав, що що-дня навідуватиметь ся до його. Карпенчиха вислухала все, перепиталась кільки разів, знову побідкалась і нарешті дякуючи випровадила Деміда з хати.

— Бувайте здорові, тітко! Бувай і ти здорова, Орися! — ласкаво сказав Демид. — Йому було жаль дівчини, що так налякала ся з батькового нещастя, і він додав: — Не журись: ми батька вигоїмо!

Орися, що досі ще ні слова не сказала, тільки почервоніла.

Демид пішов до дому, але з того часу вранці і ввечері навідував ся до хворого. Рана гоїлась не дуже швидко і за той час, що Демид ходив до Грицька, він добре взнав усю його сімю.

Сімя була проста селянська сімя, не зовсім убога, але й не заможня. Жила день по дню з власної праці. Грицько і зроду був не дуже говіркий, а тепер за хворобою затого й зовсім не бажав балакати; за те надолужала Грициха і незабаром Демид знав добре не саму цю сімю з трьох душ, але і всіх її родичів, сватів, кумів та сусід — знав, з ким Грициха ладнає, з ким лаєть ся, з ким позиваєть ся, і чий годований кабан порив їй увесь горód. Але Орися мабуть вдала ся зовсім не в матір, а в батька — вона все мовчала. Вона була зовсім не така малá, як тоді, вперше, йому здало ся — вона була навіть трохи старша на погляд од своїх літ.

Чепурна вона була дуже і чепурна якоюсь не простою, не мужичюю вродою. Найбільше вражали її очі — великі, великі. Дівчина завсїгди ховала їх під довгими віями, але як вона часом підводила вії, то з під їх мов щось блискало. З Демидом вона не то що не балакала спершу [хоча вже, як удруге прийшов він, почала здоровкатись і прощатись], але й не дивилася на його. А про те Демид впевнив ся, що вона не дивить ся на його тільки тоді, як він на неї дивить ся, бо одного разу він, зненацька озирнувшись, побачив такий запитливий та цікавий погляд з тих великих очей, на його вуплений, що аж здивував ся. Дівчина-ж почервонїла густо, і на очех у неї аж слюзи з-явили ся, і прудко, як сайгак, стрибнула вона з хати. Демид кілька разів починав був з нею забалакувати, але вона завсїгди силкувалась викрутити ся такими одмовами, як „еге“ або „ні“.

— Та вона в нас дика! — заокотїла одного разу Грицька, побачивши Демидові заходи. — Чужого чоловіка сахаєть ся. І чого, дурна? — вдала ся вона до дочки.

Але дочка почервонїла і, як звичайно, втекла з хати. Бачивши те Демид, дуже зацікавившись цим гарненьким дівчам, прибрав инший ярміс і став поводитись так, мов зовсім її не поміча. Се пособило, бо трохи згодом він побачив, що Орися вже не тіка, скоро він увійде у хату, не кидає своєї роботи, а робить, що й робила. Одного разу вона навіть щось сама хотїла сказати Демидови, але зачервонїлась і втекла. Але-ж днів через два вона вже забалакала з Демидом, а на при кінці Демидового ходіння до їх, вже й зовсім балакала — хоча обоє вони ще „полїтикували ся“.

Грицькова рана гоїла ся погано і тільки через два тиждні міг Демид не ходити що-дня та й Грицькови дозволив уставати. Тим часом йому доводилось мати діло уже не з самим Грицьком — чимало вже селян приходило до Демида з усякими хворобами та по всякі ліки. Це було й перш, що літа, з того часу, як Демид став учити ся в університеті — тим селяне з Костівки [так звала ся та слобода, де Гайденки жили] знали Демида яко лікаря, а він їх. Тепер він залюбки ходив часто по всяких хатах до хворих. Винших давано йому навіть плату — грїшми або ще чим, але він ніколи не брав. Опріч цього до його [так бувало звичайно, як він приїздив] почали бігати і чоловіки й жінки з справами писарськими —

тому листа прочитати, а тій написати, а тому „прошення“ до судді, чи ще куди скласти. Всі ці речі робив Демид дуже охоче і що-дня бачив, як затягало його це хуторянське життя; фізична робота, лікарська чи писарська поміч селянам [хоча останньої було й не багато] забирали у його увесь час і робили його життя повним, бо вдовольняли Демидову потребу — мати живу, людям користну діяльність. Ось він її мав тепер...

Еге, він її мав і в його потроху виявляла ся та й зовсім нарешті виявила ся думка: а чого-ж йому ще? Куди йому ще йти? Чи не краще йому зостати ся тут, де всі його знають і люблять і він усіх знає і любить і працювати на користь цьому рідному куточкови, ані-ж їхати серед інших незнайомих людей? Він хотів бути лікарем од земства — на селі. Але-ж лікарем він може бути й тут, хоч і не од земства. Правда, там у його була-б плата, а тут доводить ся на батьковій шії сидіти...

Серед цієї неугавної праці одержав він листа од Гордія — той кликав його на весілля. Демид дозволив собі збрехати, що хворий, бо нічим иншим не міг-би вяснити своєму другови, через віщо він не їде до його. А їхати він не міг — це було-б йому [та мабуть і Ганні трохи] через лад великою мукою. Він і тут тяжко мучив ся кілька день, бо все те, що мов затихло, приспало ся, тепер відразу прокинулось і загомніло у Демидовому серці після Гордієвого листа. І Демидови ще дужче схотіло ся зостати ся тут, у цьому тихому рідному закуточкови. Але він не хотів заваджати батькови. Правда, землі в батька було стільки, що можна було прожити й більшій сімї, ніж три душі — прожити, звісно, по простому, але-ж Демид був-би все-ж зайвим ротом. Та тут сам батько пособив йому. Це було взимку, перед Різдом: Мати давно вже випрохала в Демида, щоб він зостав ся в їх до Різдва. А тепер батько почав намагатись, щоб Демид зостав ся у їх ще хоч на рік, на два і тоді вже, коли схоче, їхав на свої лікарі.

— Ти й міні, старому, пособиш у господарстві, а то я вже підтоптав ся, — казав батько. — Остань ся, сину.

— Але-ж, тату, я буду у вас тільки зайвим ротом.

— Ну, що ти вигадуєш? Хіба все, що ми маємо, не твоє? Та й кажу-ж — я вже старий став — пособиш міні.

Ще більш намагала-ся мати. Їй так не хотіло ся, щоб її любий син їхав од неї — вона-ж на його й не надивила ся: то все вчивсь та вчивсь, а тепер їхати хоче. Послідком усього цього мусіло бути те, що Демид остав ся дома на більш-менш довгий час. Він не нудьгував дома цієї зими, хоча й мало мав господарської роботи. За те він читав, писав, хворих лічив. До міста він не їздив ні разу — його туди не тягло. Так проминула зима, прийшла весна, літо. Демид увесь уліз у господарювання. Старий батько справді вже підтоптався і радий був, що син стане замість його. А Демид знаходив у цьому щоденному клопоті, в цій здоровій праці якесь заспокоєння од усього того, що його мучило. Він чув, як ся праця зміцняла не саме його тіло, а й дух, і був радий...

Демид за роботою й не побачив, як проминуло літо, як прийшла осінь. Дорід цього року був дуже добрий і доводило ся працювати багато. За те один цей надзвичайний дорід відразу підняв у гору господарство у Кирила Семеновича, і він шуткуючи казав, що це через Демиду: як почав той господарювати, так і покращало. З цього батько виводив, що Демид і далі мусить тут господарювати. Але і без батькових доводів Демиду не тягло нікуди звідси, а навпаки: не хотіло ся покидати рідного гнізда. До того ще нова, цікава праця нагодила ся йому.

VII.

Слобода Костівка складала ся з 25 хат, тим Демид знав усіх Костівців, а вони його. Але скільки він разів не ходив по хатах, ні разу не бачив, щоб хто держав у руці книжку. Се робило ся просто тим, що на всю слободу був тільки один письменний — кривий Охрім. Він вивчивсь читати якимсь дивним способом, наймитуючи ще замолоду в дяка [у Радівці, де Раденко жив, бо там була і церква і волость], а писати й зовсім не вмів. Це останнє одначе не перешкаджало йому бути досить значною особою на слободі — особливо тоді, як салдати прислали до своїх родичів листи з „сахарными поцелуямы“ та з „прозьбою: прешліте 15 руб. деніг“ і треба було ті листи читати. І тільки в Охріма і була одним одна книга на всю слободу — якась стара російська граматика, видрукована ще за царя Митрохи, як людей було трохи. Вона зав-

сїгди лежала в його на полицї, але часом у сьвято він стягав її звідти, струсував пил і клав перед себе на столї.

— Хороша книжечка, — казав він, — треба почитать ся.

І послинивши чорний палець, він силкувавсь перегортати картки. Але пальці, задубілі в повсякчасній роботї, не слухались Охріма, не гнулись і карток не перегортали, а тільки м'яли та мазали їх. Пісьля довгих труднощів картка нарешті перегортала ся, і Охрім починав читати:

„Грамматика есть руководство къ правильному словъ употребленію въ разговорѣ и письмѣ. Грамматика раздѣляется на 4 отдѣленія, кои суть сїи: первое: словопроизведеніе, изъясняющее, коимъ образомъ слова составляются въ рѣчи. Второе: словосочиненіе, изъясняющее, коимъ образомъ слова совокупаются...“

Охрімова жінка [дїтей у їх не було] тихенько сїдала трохи далї од чоловіка на лавї і, підперши щоку рукою та журливо похитуючи головою, слухала чоловікове читання.

— Хороша книжечка! — казав Охрім, дочитавши першій бік і починаючи перегортати картку на другий. — Тут наука! Як-би її головою постиг [дяковѣ слово], то розуму на се треба повну голову.

Але „постигнути“ книжечку Охрімови так таки й не доводилось, бо далї другої картки він ніколи не читав:

— Хороша книжечка! тільки у очех щось мружить — хай удруге колись дочитаю.

І він згортав „хорошу книжечку“ і клав її на полицю, щоб знов зняти місяців через два і знов прочитати першу картку. За те Охрімова жінка, сївши того дня на приспї під хатою вкупї з сусїдками, зненацька, серед загальної розмови, казала таким тоном, мов-би це їй було байдуже і зовсїм невдивовижу:

— А мій старий сьгодні все книжку читав — 'Спо-о-ді, мудра: і до віку не розбереш. А він її так і чита, так і чита!

І вона скося поглядала на сусїдок, досліджуючи, яке саме вражіння зроблять її слова на їх. А сусїдки думали самї собі, а потім, уже без Охрімихи, і казали одна одній:

— А вже й несеть ся Охрімиха з своїм читанням! Як він учений і всяку мудру книжку зна, так уже й казати що разу!

На цьому й зупиняла ся просвїта в Костівцї, і всі люде,

що жили в їй, мали такий погляд на книжку та на письменність, мов-би то річ зовсім не цьогосвітня. Тим дуже здивувався Грицько з Грицихою, як одного разу Демид сказав їм:

— А давайте я вивчу Орісю читати та писати!

З дива вони спершу нічого не могли сказати, та невідомо, щоб вони їй сказали — бо Оріся [вона була в хаті] зараз-же скрикнула:

— Не хочу! не хочу! — і вибігла налякана з хати.

Демид знав, що коли сама Оріся не схоче, то не допоможуть ні батько, ні мати, — тим і не балакав з їми далі. Але се не спинило його. Одного разу був він в гостині у Петренка. Петренко був заможний господар, мав трьох дорослих і двох малих, поки затого не потрібних йому у господарстві синів — та ще й одного онука.

— Чому ви не вчите своїх дітей? — спитавсь Демид у його.

— А де-ж-би я їх учив? — одмовив той питанням.

— Де? А ось давайте я вам навчу!

— Ви? — Петренко здивувався і більш нічого не сказав.

— Чого ви так здивувалися? Хіба думаете, що в мене не стече розуму навчити?

Господар одказав:

— Ні, не те... А бачите, — як-же таки ви такі вчені, будете дітей вчити?

Петренко за увесь свій вік бачив тільки одного вчителя. То був радівський старий салдат. Петренко бачив його тоді, як він п'яний лежав коло шинку і старшина звелів „укинути його в темну“. І всякий учитель уявлявся йому саме в такій постаті — тим його й здивувало так, що Демид береться вчити дітей. І Демидови довелося покласти чимало праці й заходу на те, щоб хоч так-сяк вяснити Петренкови своє бажання. Демид нахилив більш на релігійний бік і казав, що кожному християнинові треба знати євангелію, а як-же її знатимеш, коли ніхто її не чита, і що ось він, Демид, і хоче пособити в цій справі.

Це Петренко зрозумів і це йому сподобалося. Але все-ж діло було дивне і він спитавсь:

— А яка-ж буде плата?

— Та про плату побалакаємо ще!

Обережний Петренко побачив у цьому якусь заціпку.

— Чи не думає він стягти з мене грошики? — промайнуло у його в голові. І він сказав:

— Ні, ви кажіть!

Демид досі не думав про сю річ докладно. Тим він одмовив:

— Про плату я вам ось що скажу: я ще не знаю, яка вона буде: як що школярів буде менш, то плата буде більша, а як що школярів буде більш, то плата буде менша.

Демид одмовив се навмання, але рівночасно подумав:

— А справді: дурно я вчитиму, чи за плату? Чи не здасть ся їм дуже дивним те, що я ні сіло, ні впало, берусь учити дітей дурно? Та чи не треба, щоб і їм, батькам та матерям, чогось коштувала наука — тоді вона здаватиметь ся їм дорожчою.

Він багато потім думав про се і через кілька день міг сказати Петренкови:

— Ось що я вам скажу про плату. Собі я плати не візьму, бо я з того не забагатію, а воно міні буде за забавку вивчити скільки там хлопців читати та писати — ще веселійш з їми буде — однак зимою нема роботи. А от на книжки та на папір доведеть ся вам дати грошей.

Петренко спитавсь:

— А багато?

— Та ні. Од кожного школяра ви дасте на папір, на чорнило та на ґрихвелі по двадцять п'ять коп., на ґрихвельну дошку [вона вам-же й зостаєть ся] дасте п'ятнадцять коп. — ото сорок коп. Та ще тридцять п'ять на книжки...

— А книжки-ж нам будуть? — спитавсь Петренко.

— Ні.

— Вам?

— І не міні. Книжки будуть школьні. Я на ті гроші, що од кожного школяра по тридцять п'ять коп., куплю книжок і даватиму їх читати хлопцям і тоді, як у школі вчитимуть ся, і тоді, як і не ходитимуть у школу.

— Се-б то виходить по сімдесят коп. од школяра в зиму? — сказав Петренко.

— Еге!

— Це не дорого.

— Добре, коли не дорого.

— Тільки як-би ж ще хто... А то самому якось ніяково...

— Чому ніяково? До доброго діла й самому можно, а до поганого й гуртом не треба.

— Та се так.

— Та й не самі ви будете. Онисько Шапувал оддасть свого.

— Хіба казав?

— Еге. Та я ще й другим казатиму про це, може хто й схоче. Хлопці та дівчата є на слободі!

— Хіба й дівчат набиратимете?

— А чому — ні?

— Та на що воно здало ся дівчині?

— На те, на що й хлопцеві.

— Та хлопцеві-ж хоч що записать, євангелію почитать.

— А дівчині або жінці того не треба? Хіба їй не довелось-би чого записать?

— Та ні, сказати, буває таке, що й вони забувають, а як-би записали, то може й не забули-б.

— Ото-ж то!... А хіба євангелію та молитви не треба жінці знати? Он у вас матірки вчать діти молити ся та й навчили: „Да воскресний Бог ростоаєть ся“ або: „распятого різоні!“ А воно-ж гріх так молитви калічити!

— Та воно то так...

— А яка буде мати християнка, коли вона євангелії не знатиме? Як вона вчитиме своїх дітей християнської віри?

— Бач!... — промовив Петренко і замисливсь, а трохи згодом додав: — А воно, коли хочете, то може й так...

— А вже-ж так! Ото-ж ви і людям так кажіть і про школу давайте в-двох казати, то може воно що й вийде. А то слобода в нас зовсім темна.

Демид ще довго балакав про це з Петренком. Петренко слухав його, сперечавсь із їм іноді, але видко було, що Демидові впевнення переважають: де далі він усе дужче та дужче починав розуміти Деміда та вірити йому. Демид був уже сьому радий. Придбати собі за прихильника такого поважного чоловіка та заможного господаря, як Петренко, було річчю не малої ваги. А що Петренко був справжнім його прихильником, то в цьому Демид незабаром впевнився, почувши, що він клопочеть ся на слободі за школу. Демид, звісно, й собі не покидав діла і послідком цього було те, що через місяць пісьля Покрови Демид уже мав на бачности вісьмох певних

школярів: семох хлопців і — що найважнійше — одну дівчину.

Одного разу, як Демид оповідав батькови про свою школу, той спитавсь:

— А що, сину, його не заборонено?

— Що саме: вчити дітей?

— Еге!

— Ні, — тільки під попівським доглядом.

— То ти-б з'їздив до нашого батюшки.

Демид подумав і сказав:

— Еге, так буде краще... Поїдемо, тату, у неділю в-двох до церкви та й до його заїдемо.

У неділю Демид з батьком справді поїхав у Радівку до церкви, а відтіль до попа. Піп був з старих і нічого не знав, окрім звичайної служби церковної, бо що знав, усе позабував. Він мав чималу сімю, і вся його діяльність ішла на те, щоб набрати можливо більше „хабарів“, як казали мужики. Про все-ж инше він зовсім не дбав і про ново-вигадані церковно-парахвіяльні школи казав, що їх вигадано тільки на те, щоб архіреям лупити нові хабарі з батюшок за те, що шкіл не заводять, — а хто-ж їх заводитиме? Як сказав йому Демид про те, що хоче вчити діти, то він спершу не зрозумів його і навіть злякався, думаючи, що той балака про церковну школу в Радівці, але роспитавши ся махнув рукою:

— Та вчіть, скільки хочете! Хіба міні що? Адже, кажете, є такий закон, що можна вчити?

— Є, — одмовив Демид і показав закон.

— Ну й добре, вчіть! — одмовив батюшка і, покинувши цю обридливу йому тему, заходивсь балакати про те, як тепер стало скрутню на світі жити та який мужик зробивсь неслухняний і батюшці зовсім мало дає.

— Страху нема на його, — шавкаючи беззубим ротом та трусячи білою головою з вилізлою кіскою, казав батюшка. — Страху нема! Тоді страх був, як поміщики були. Тоді був! Тоді мужик духу бояв ся! А тепер що?...

Демид поспішивсь швидче попрощати ся з батюшкою.

Другого листопада десятеро хлопців і двоє дівчат прийшли до Демиди. У дворі в його була порожня хата, що в її ніхто не жив. Її вимазано, натоплено, поставляно там столи і таким побитом з неї стала ся школа. Демид вже давно ку-

пив українських книжок до вчиття, паперу та иншого потрібного школярам. Чотири рублі двадцять коп. одділив він з тих грошей, що платили школярі, на бібліотеку; він доложив трохи своїх і на шість рублів купив українських книжок. Поки вони лежали дурно, бо їх нікому було читати і Демид потроху вечорами заводив їх у палітурки.

І радіючи, і страхаючись почав Демид вчиття. Боявся він, що не вмітиме їх навчити так, як бажав-би. Але вже на при кінці першого дня його страх затого зник. Його школярі були такі слухняні, такі уважні, так кожне його слово вухами ловили, що Демид відразу почув себе не самотнім несьвідомим діла ділетантом, а своєю людиною посеред цих маленьких людей. Як-же поминув тиждень, то і діти, і вчитель зовсім уже породичались. Школярі все діти 10—13 років — звикли до „дядька“ — так вони звали Демиду, — а дядько до їх і тільки ще дівчата трохи осторонь держалися. Вчиття йшло хоч і не дуже швидко, бо всіх хитроців його Демид ще не знав, але у всякому разі весело і розумно, і школярі цікавилися їм. За те у Демиду з'явився зовсім несподіваний ворог — кривий Охрім. Одного разу, як Демид вчив, зненацька одчинилися двері, і той кривий Охрім вступив до школи. У його в постаті було щось особливе, голова гордо задирає вгору.

— Здорові були! З вівторком! — промовив він.

— Здорові! Просимо!

— От, прийшов поспотріть на вашу школу, — забалакав Охрім, і Демид здивувався, — з якої рації він почав ламати язика. — Подозвольте поспотріть!

— Просимо! Просимо! Дуже радий! — промовив Демид ввічливо і посадовивши Охріма, почав знову вчити. Охрім посидів, згорда підвівши голову, з годину, а далі нічого не кажучи встав, попрощався і пішов. Через кілька днів Петренко розказав Демидови, що Охрім обурює людей проти школи.

— Хіба то школа? — каже. — От як я вчився, — зараз азбучку, тоді склади, тоді молитви, а це що? Окають та гакають та й годі!

— Це він на вас сердить ся! — додав Петренко.

— За що? — здивувався Демид.

— А за те мабуть, що ви не пішли до його порадити ся, — сказав сьміючи ся Петренко.

Хоч Петренко й сьміявся, але цьому була правда. Охрім, вважаючи себе немов-би за міністра народньої осьвіти у Костівці, образив ся, що його обминули в справі народньої просьвіти-ж. Тепер він з усієї сили змагавсь так чи інак здискредитувати школу. Мабуть через те двоє батьків тільки пообіцяли ся прислати своїх хлопців у школу, а не прислали. Навіть більше. Школярі вивчили вже половину літер, як один багатий чоловік Семененко зненацька взяв свого сина з школи. Демид ходив питати ся, чого се так, умовляв, але почув одно:

— Міні його дома по хазяйству треба.

— Це брехня! — сказав потім Демидови Петренко. — Це його Охрім направив. Він ще й інших підбурює. Дехто з батьків ремствує, що місяць діти вчать ся, а й азбуки не вивчили.

— Та-же вчать!

— Так у вас якось не так... Охрім каже, що зараз треба всю азбуку вряд вивчити: аз, буки, віди... Охрім каже, щоб брали дітей з школи, — ну, так кажуть: вже заплатили.

— Ну, а ви як? не ремствуєте на мене? — спитавсь Демид у Петренка.

— Та вже-ж подождемо кінця, а тоді й будемо казати, — хитро одмовив той.

Демидови трошки гірко було чути се, а ще гірш було почути од своїх школярів, що деяких з їх не пускають з дому батьки і вони то виблагають, то одурять батьків, а таки втечуть у школу.

Проміж цим клопотом мав Демид радість — витати в себе гостей. Одного разу Демид почув у себе в дворі дзвоник поштарський і пара коней під-їхала до школи. Двоє якихсь добродіїв устало з поштарської чортопхайки і увійшло у школу. Попереду увійшов високий кремезний чоловік з великою лисиною і з довгою бородою. За їм невеличка людинка з сірим потомленим обличчям та з рудою борідкою. Перший був у гарній селянській чумарці, а другий у якомусь татарському „халаті“ чи в пальто. У першого на мідяному ланцюжку висіла на шиї так звана по селах „мендаль“ — це був старшина. Гордо задерши свою велику голову, він увійшов у школу,

мовчки озирнув усіх начальницьким поглядом і, голосно одка- хикнувшись, промовив:

— Здрастуйте!

Школярі поздоровкались. Демид підійшов до гостя.

— Радовскої старшина! — промовив той, подаючи Де- мидови руку. — А се мій писар! — і він кивнув на заднього.

— Дозвольте рикиминдувать ся, — забалакав той, трохи образившись такою неповагою до своєї особи, — валастної писар, секретар-би то Радовскої волості — Іван Івановіч Папов.

— Ось що... Гм!... — голосно одкахикнув ся старшина і важко сів на Демидів стілець, хоч Демид ще його й не про- хав сідати; писар зараз-же захопив і другий стілець, що ви- падком трапивсь тут. Старшина задер голову ще вище і взяв ся у боки лівою рукою. Тоді знов голосно одкахикнув ся і почав:

— Гм... Як старшина, то єсть начальник у волості, про- слішал: школа. Конешно, просьвіщеніє юношества і наставле- ніє на серце. Як отець волості жалаю посмотріть, какім сло- женієм у вас діло ідьот.

І пан старшина знову велично позирнув по всій школі. Демид хотів був йому одмовити, але йому не дав другий пан — пан писар. Цей розліг ся на стільці, закинувши одну ногу на другу і, дивлячись у стелю, почав:

— Конешно, многожлатілінее було-б ежелі-би ви сделали спервоначала існошеніє с канцелярією Радовскої волості, ко- торая заведуєть усеми етімі делами. Не у всяком случаї упо- вательно, сказав-би, обрєвізовать просьвіщеніє юношества...

— Дуже радий! дуже радий! — промовив Демид і швид- ко скінчивши лекцію писання, почав перепитувати молитви. Але він добре знав, з ким має діло, — тим він і не довго вчивсь, а випустив школярів на відпочинок, а сам любенько забалакав до гостей.

— От поки школярі там бігають, а ми підемо та заку- симо. Я, знаєте, сам у цей час снідаю та й вам треба з до- роги підживити ся. А там знов у школу.

— Гм... А вже-ж... Закусить усїгда ползительно... е... е... як вас... того... імя-отчество? — спитавсь старшина. — Я не знаю.

Демид сказав і додав:

— А я ось так ваше знаю!

— Нічого удивительного нема! — одмовив старшина, трохи прищулюючи очи, — то-ж я — один на всю волость!

Демид поспішивсь повести „одного на всю волость“ з його „секретарем“ до себе. Тільки вже вони більш не вернули ся в школу. Демид знав, як поводити ся з такими добродіями і відав, що вони можуть йому нашкодити гірш, ніж хто инший і зовсім навіть зупинити його діло. Він зваживсь вдовольнити їх. Гості випили півтори кварта горілки, дві пляшки пива, пляшку вина і поїхали од Деміда затого непритомні і цілком вдоволені. Тепер Демид знав, що з цього боку він поки забезпечений.

Але Охрім тим часом робив своє діло. Демид бачив, що й цей може йому пошкодити, і він наваживсь припинити його відразу. К Різду всі школярі вже вмiли так-сяк читати й писати. І ото Демид запрохав усіх батьків і навіть Охріма до себе в школу в один день. Як всі походили ся і посідали на стільцях, він сказав:

— Я беру ваші гроші, то й повинен робити діло. От я й попрохав вас прийти, щоб ви подивились, чи справді є з нас пуття. Посидьте в нас, послушайте, що ми знаємо, та й попитайте ся, коли хочете.

Охрім іронічно всьміхав ся. Демид почав питати ся школярів. Він кожного питавсь спершу молитви, тоді казав йому читати, нарешті писати на клясовій таблиці слова та цифри. Усі школярі знали, що треба. Батьки страшенно здивували ся: вони ніяк не сподівали ся такого. Вони чули, що в старих школах, де вчили салдати, першу зиму вчили ся читати, другу писати і хіба на третю аж починали писати „номери“ — се-бо то: цифри. А тут це все за півтора місяця! Вони голосно почали хвалити школярів та дякувати Демидови. Охріма мов що ущипнуло. Він зблід, потім почервонів і нервово тремтячою рукою поліз у пазуху і витяг відтіля якусь книжку.

— Читають! — промовив він іронічно. — Вивчили те, то й читають. Ні, нехай вони оце прочитають!

І він кинув книжку на стіл. Це була славетна „Граматика“. Демид дав її читати школярам. Перший прочитав, за їм другий, третій, четвертий...

— А що, Охріме, — спитавсь глузливо Петренко, — мабуть школярі вже більш за тебе знають?

Охрім сердито вихопив книжку з рук у пятого школяра

і засунув її за кожух. Тоді промовивши: „А все-ж не по правилу!...“ він повернувся і вийшов з школи.

Люде засміяли ся йому у слід. З цього часу Костівці стали вважати Деміда за надзвичайного гарного вчителя, а послідком цього було те, що до його другого-ж дня приведено трьох нових школярів.

Таким побитом Демид мав тепер досить діла. Зранку — він уставав удосвіта — він вештався по господарству аж до снідання; поснідавши йшов у школу і вчив у її годин до чотирьох з перепиною на обід. Як школярі розбігали ся, Демид знову робив що по хазяйству або столярував; він за останній час почав учити ся столярувати. Часом його кликано до якого хворого і він звичайно йшов усюди. Тепер у його вже була чимала аптека — ліки з неї він продавав, а за те, що сам ходив звичайно не брав нічого, хоча, як вже казано було, Костівці дякували йому часто не самим словом, а й якою куркою чи шматком сала. Спершу Демид навіть обурювався проти цього, але потім побачив, що селяне ображують ся тим, що він не бере, і почув, вважають це за гордоці, за гребування їми. Роздумавши ся добре, побачив Демид, що люди праві, а він ні. Він ішов пособляти хворому, і хворий не гордував приймати од його дурно ту поміч; через віщо-ж він, Демид, не хоче взяти шматок сала, що іноді вдячний хворий приносить йому з своєї ласки та прихильности до Деміда. Поміркувавши, він згодив ся з тим, що роблячи так, як він досі робив, він становить себе вищим од мужиків, такою людиною, що може давати дурно мужикови, але брати од його дурно — не може, — се-б то паном. І Демид почав брати те, що йому приношено, опріч грошей. Це довело до ще тісніших звязків у його з селянами. Спершу Деміда вважано за простого і дуже доброго пана, але-ж трохи... дурненького мабуть, бо де-ж таки: кинув панство та взявся за мужицтво [так про його казано]. Але кільки розмов на сю тему з Петренком та з иншими селянами, потім те добро, що він людям робив і на-решті одміна в поглядах на „подяки“ значно похитнули такий погляд. Його часто кликано в гостину до селян і він звичайно не цурав ся. Пособило йому звязати звязки з селянами й те, що його батько й мати жили досі з їми у великій злагоді.

Одного разу зайшов до його Петренко. Він був ще й спершу прихильником до школи, а тепер, пісьля передріздвя-

ного екзамену, зробивсь ще прихильнішим до неї та до Демида. Він часом заходив до Демида у неділю чи в суб'єто побалакати про всячину: про те, що в газетах пишуть, про те, що воно таке „телеграм“, про те, чи правда тому, що скоро „ревізія“ буде і таке инше. Він був чоловік розумний, і Демид іноді залюбки балакав з їм, хоча й помічав, що Петренко йме йому віри, як він оповідає про те, що „по газетах чути“, але зовсім поки не хоче няти віри, щоб сила в „телеграмі“ і в хмарі була одна. Зайшовши й тепер, Петренко своїм звичаєм не зараз почав балакати про те, чоґо прийшов, а спершу балакав то про се, то про те, а вже далі сказав:

— А вам новий школяр находить ся.

— Хто?

— Та родич мій один... Ви його таки не знаєте...

— А як-же його прозивають?

— Та він не тутешній, він з Радівки — Андрій Кодоленко прозиваєть ся. Так він міні рідний племянник. Мою сестру та узято заміж у Радівку за Кодоленка. Дітей у неї було тільки оце парубок та дівчина підстарша. Та тільки він боїть ся, що дуже великий: йому вже девятнадцятий год.

— То нічоґо, — ще швидче навчить ся.

— Та мабуть швидкий до вчиття буде. Там памяткий такий, що аж дивно! Усю службу в церкві зна, а читати не вміє. Ми стоїмо у церкві — де вже нам замічати — і не розуміємо нічоґо, а він усе зна. Так хочеть ся ще й читати навчить ся. Оце випрохав ся в батька, щоб у школу ходити.

— Ну, от і добре. Ви скажіть йому, щоб приходив.

— Та він прийде — аби я сказав. Я, каже, не пожалюю й десяти рублів аби вивчили.

— Ну, міні десяти рублів не треба, плата буде з його така, як і з инших. Хай приходить!

Через кільки день Андрій справді прийшов до Демида. Це був високий ставний, трохи схудлий парубок, не поганий на обличчя, чорнявий, з розумними ласкавими очима, але такий несміливий, що Демид ледві міг з їм балакати: за кожною одмовою він страшенно червонів. Демид зараз-же посадив його до трьох нових школярів і почав учити вкупі з їми. Але другого дня страшенно червоніючи та соромлючись, Андрій сказав:

— Я це знаю.

— Що знаєте?

— Азбучку...

Він знав по ряду усі літери, але по старому: бе, ве, ге... Демид почав йому вияснити, через віщо його знання не здатне. Андрій сумно похнюпив голову. Але в Деміда ту-ж мить сяйнула в голові одна думка. Він ухопив три рухомі літери і поставив їх до читання.

— А гляньте сюди, Андрію, які це букви?

— Ес, о, ен, — одмовив Андрій.

— Ось слухайте-ж сюди: це вони тільки так звуться — ес, о, ен, а як читати, то вимовляти їх треба так: *ес* треба вимовляти *С*, це *О*, а *ен* треба вимовляти *Н*. Розібрали?

Андрій мовчав: він не розібрав.

— Ось глядять: це що?

— *Ес*.

— Це правда: мене звуть Демидом, вас Андрієм, а оцю букву есом — це в неї таке імя.

— Це-б то: в кожній букви є своє імя? — блиснувши очима спитавсь Андрій.

— Еге-ж, еге! — одказав Демид. — Але як читати, то імя не треба казати, а треба вимовляти так: *С*, а оце *О*, а оце *Н*.

— А що-ж тоді буде?

— А ось вимовте так!

— *Сс...оо...нн...*

— Ну?

— *Сс...оо...н... Ссс...он... Сон... Сон?*

— Еге, сон.

— Той, що снить ся?

— Хоч і той.

— То це я й прочитав?

— А вже-ж!

— Оце й усе?

— Усе!

— І кожну книжку читатиму, як що знатиму, як букви вимовляти?

— Кожну читатимете.

— І не треба буде вчити ні складів, ні граматки, ні часловця?

— Ні.

— Кажіть-же швидче, як вимовляти!

Демид почав казати, а Андрій з блискучими очима, увесь випроставшись проказував за їм.

— Ще, ще прокажіть! — попрохав він, як Демид скінчив уперше.

Демид проказав.

— А ну-те, тепер складіть що.

Демид склав слово *сак*. Андрій подумав і потім відразу прочитав.

— Ще!

Слово *сало*. Подумав і прочитав.

— Ще! Довге слово! — у Андрія горіли очи, спина-ло ся в горлі дихання.

Демид склав: *сорочка*.

Андрій подумав і сказав:

— Сорочка! сорочка! сорочка! — він трохи не танцював. — І оце все?

— Все!

Важко дихаючи Андрій сів на своє місце:

— А я-ж думав!...

За три дні Андрій одвик од *бе, ве* і хоч не швидко, ледві тягнучи, а читав. За те далеко важче було йому писання. Він неодмінно хотів навчити ся писати, а його зашкарублі на важкій праці руки не слухались очей та голови і зовсім не туди, куди треба, вели писало. Воно стрибало у Андрія туди й сюди по таблиці. Але-ж у парубка був не самий розум, а й терпіння. Він упрохавсь у Демида ночувати в школі і увесь час до вчиття і після вчиття він сидів над писанням. Послідком цього було те, що на весну він писав уже хоч по школярському, але лутяще чорнилом. Але-ж хоч він і клав на писання багато праці, все-ж читання приваблювало його дужче. Він читав з запалом і перечитав не саму маленьку школьну бібліотеку, а багато й Демидових українських книжок. Найбільш вражали його такі книжки, як „Дещо про світ Божий“. Він не зрозумів її, прочитавши сам і сказав про се Демидови. Демид прочитав її з їм усю, потроху що-дня додаючи свого та виясняючи все незрозуміле. Андрій розібрав усе, і святий лад відразу мов устав у його перед очима.

— Он воно що! — скрикнув він і все обличчя в його засяло. — Як-же воно і мудро, і... просто...

Але зненацька якась думка зупинила його.

— А це не гріх? — спитавсь він одразу.

— Що?

— Оце все визнавати.

— А як ви думаєте?

— Я не знаю.

— От ви зараз сказали, що мудро сьвіт збудовано.

— Ой мудро!...

— Мабуть велику силу мав Той, Хто його збудував?

— Велику.

— А коли вам Бог більший, мудрійший здавався, — чи тоді, як ви не знали, який сьвіт, чи тепер?

— Тепер! Тепер я бачу! Я тоді нічого не розумів!...

— А хіба-ж це гріх — прославляти божу мудрість та силу, знати її?

— Ні, — одмовив Андрій і замисливсь.

Видко було, що якась нова думка з-явила ся у його в голові.

— То виходить, — почав він не скоро, — що наукою догожаєш Богови, бо визнаєш його та прославляєш.

— Еге.

— А чого-ж наш писар казав, наче батюшка говірить, що вчені люде безбожники.

— А ви всьому вірите, що батюшка каже?

— А вже-ж!

— А як батюшка торік замість десяти копійок за сповідну сьвічку велів вам платити по п'ятнадцять і казав, що так і треба, то ви повірили йому і заплатили?

Андрій засьміяв ся.

— Ні, ще й полаялись люде з батюшкою.

— От-же бачите, що й батюшка може помиляти ся. Людина без помилки не живе. А ви самі бачите діло: чи зробило вас безбожником те, що ви дізнали ся який сьвіт?

— Ні! куди!... То я нічого про Бога не тямив, а тепер міні Бог такий!... такий!...

Андрій схопивсь з місця, очи в його зайняли ся, але він не міг висловити свого почування. Він зітхнув і знов сів.

— Ні, я не вмю сказати цього, — промовив він стиха. — Тільки Бог такий міні тепер великий!

Він знову замислив ся.

— Так он воно що! — промовив згодом. — Наука ба яка! Ні, я тепер нікому не пойму віри, як хто міні брехатиме на науку.

Демид балакав з їм і в його в самого раділо серце: він бачив навіч себе нову могутню народню силу, що росплющила очи і побачила сьвіт і зрозуміла, що то — сьвіт.

VIII.

А тим часом, якось непомітно наблизилась весна. Школярі з школи порозбігали ся на весняну роботу та й Демидови вже було ніколи вчити. Демид потроху робивсь справжнім господарем, завсїгди не цураючись „чорної роботи“. Селяне спершу дивували ся тому, що „пан“ почав мужикувати, а дехто, як напр. Петренко, і питали ся навіть про се. Демид одмовляв завсїгди однаково:

— Служити міні на службі не хочеть ся, бо там скільки ні служи, скільки ні клопочись, то все будеш наймит: сьогодні ти тут, а завтра тебе геть проженуть. А тут я коло свого клопочусь: знаю, що коли я роблю з усїєї сили, то роблю на себе і в мене мого добра, мого хазяйства більшає і ніхто мене з його не прожене. А що я „чорну“, як ви кажете, роботу роблю, то се тим, що так здоровїйше людині на тілі, як що вона і „чорну“ роботу робить, а друге — як що я схочу панувати, то тоді може й їсти нічого не буде. Краще, як що кожен сам собі хліба заробить.

— Та воно то так... — казали Демидові селяне, і хоча ця його відповідь не зовсім вдовольняла їх, але-ж у всякому разі заспокоювала. А далі вони вже звикли до Демидового „мужикування“, і воно не стало їх дивувати.

В літку Демид затόго не бачив книжки — хіба сьвятами та недїями коли. За те вже в осени він мав більше вільного часу, а зимою вже міг читати й писати, скільки хотїв. Він тоді перечитував усї літературні новини за рік та писав, доводячи до ладу свої роботи. Він зібрав чимало етнографічного та лексичного матеріалу і тепер впорядковував його. Опріч того він почав чималу працю політично економічну про селян. Не вважаючи на школу, у його досить було часу на все це. Школа-ж складала ся в його тепер вже з двох клас, бо були школярі другого і першого року. Андрій уже не ходив до

школи вчити ся, бо мав роботу й дома, але-ж він часто приходив до Демида, читав часом з їм у-двох книжку або брав книжки до дома читати. Він читав уже досить добре. Кільки українських історичних книжечок познайомили його трошки з українською історією. Він зацікавився дуже і почав прохати в Демида такої книжки, де „усе було-б списано про Україну“. Такої книжки не було, але Демид пообіцявсь розказати Андрієви усе, що він схоче. У першу-ж неділю Андрій прийшов слухати. Демид приготувавсь до оповідання про князівський період в українській історії. Трапилось так, що саме тоді, як Андрій прийшов, у Демида сидів Петренко та Онисько Шапувал — молодий господар з Костівки, що перший після Петренка згодився віддати свого одного сина до школи. Демид почав оповідати при їх. Всі слухали з надзвичайною увагою та цікавістю, часом перепиняючи Демида та просячи вяснити ту або ту не зовсім зрозумілу річ. Бачучи таку увагу до свого слова, Демид промовляв щиро, з запалом. Три години тягла ся його лекція і за цей час ніхто й не подумав зворухнути ся з місця. Демид довів свою оповідь до литовського панування і спинив ся. Три слухачі в один голос почали прохати Демида дозволити їм прийти і на ту неділю послухати далі. Радий Демид залюбки на се згодив ся. Але другої неділі йому не довелось казати далі. Петренко привіз з собою ще двох Костівців. Вони не знали того, що казано було тієї неділі та й Петренко з Шапувалом залюбки згодились послухати ще раз.

— Дужче замітно, — сказав Петренко.

Хоча Андрієви цікавіше було-б слухати далі, бо він і так добре це все „замітив“, але не було чого робити — послухав і він удруге. За те через два дні було невеличке свято і Демид міг на його повести своїх п'ятох слухачів далі. Кільки свят та неділь викладав він своїм слухачам українську історію, ілюструючи її кобзарськими думами та деякими поетичними творами українських авторів, — найбільш Шевченковими. Широка картина гайдамацького повстання в Шевченкових „Гайдамаках“ зробила велике вражіння на слухачів. Скінчивши прагматичний виклад історичний, Демид, воляючи своїх слухачів волю, прочитав їм кілька історичних белетристичних та драматичних річей — „Чорну раду“, „Тараса Бульбу“, „Марусю Богуславку“ та інші. Од цих кни-

жок перейшов він до читання взагалі. А там, одмовляючи на питання, Демидови довелося промовити кілька лекцій про сьвітотобудову та з землепису. Демид сьміючись звав своїх п'ятьох слухачів „Костівським університетом“. Але нова весна припинила лекції в цьому університеті і погнала на поле і професора і студентів, хоча Андрій не покидав частенько заходити. Одного разу прийшовши до Демида в неділю [це було рано до весні] та згадуючи зимні лекції, він сказав Демидови:

— Я все оце думав і дивно міні було, що ось скільки дило ся крови за народню волю, а тоді знову народ у панській неволі опинивсь. Чого воно так? Ну, нехай Катерина оддавала людей панам та й самі наші пани забирали... Чого-ж так, що перш люде бунтувались, а то вже й не бунтувались, а так у неволю пішли?

Демид почав був показувати через віщо.

— Ні, я так думаю, — перепинив його Андрій не давши добалакати. — Я думаю, що воно так: як що відразу смикнути, то воно чуть; а як що потрошку затягати петлю, то його мало й помітно, наче й не чуть, — а так затягне, що потім і не зворухнешся. Он ви подивіть ся, — і тепер так. Багаті люде не смикають одразу, а потрошку затягають петлю. Бідному чоловікови нікуди й повернути ся, — де вже там йому бунтувати.

— А що-ж хіба тепер? — спитавсь Демид.

— Та що? Он ви гляньте хоч у нас, у Радівці. Там старій пан ні до чого не мішавсь, а все отой Галушка управитель, робив [сказати, й тепер робить]. Ну, от він з нами, з Радівцями, і зазмагав ся. Нам землю так вирізано, що вся кругом у панській, та й годі. Куди не повернись, так зараз худоба до панів у шкоду і вскочить. Чи скубнула, чи не скубнула там що, а вже обїздний з нагаєм біжить і по спині тебе лата і худобу займа, а тоді — плати.

— Чого-ж ви не жалієтесь, коли вас бють?

— Еге, пожалієш ся! Він так бє, щоб на самоті, щоб ніхто не бачив, або хоч і бачуть, так „якономічецькі люде“ — хіба ті за нами руку потягнуть? Ні, де вже його жаліти ся — хіба самі парубки зберуть ся та оддубасють.

— А хіба трапляєть ся?

— А чому — ні? Так одного разу обїздному боки полатали у ночі... А то й Галушку самого... Одного разу пасуть наші люде волів — в осени діло було — і я там був. І все ми па-

рубки здорові. Коли це надбіга Галушка верхи, нагай у руці і сам [мабуть десь їхав та й побачив нас]. Надбіга та зараз:

— Ви, такі-сякі, — на що пасете на панському?

Та як підскочить та мене по плечех нагаєм, а тоді другого парубка. А далі — зирк, — аж воли не на панському, а тільки біля межі. Я тоді як ускочу та як смикону в його з рук нагай та його тим нагаєм — раз! А другий парубок підбіг та тягне його з коня. Та тільки й здоровий-же каторжний Галушка: висмикнув у його руку та як дасть коневі ногами в боки, — так той кінь, як змій, і стрибнув на нас, за малим не подавив, — ледві оступились, а Галушка втік.

— Ну, що-ж він тоді?

— Та що? Він уже давно уїв ся в наших людей, а тоді ще дужче почав дошкуляти. Був у нас клопоть луки. І зазмагавсь він за той клопоть: „якономічецький“ та й „якономічецький“. Ми кажемо: наш, а він: „якономічецький“. І вже так, що й мірщика він кличе. Приїхав мірщик, почав міряти і той клопоть до якономії міря. Ми тоді громадою зібрали ся — не даємо і мірщика прогнали...

Андрій спинив ся і обличчя в його відразу похмаріло.

— А тоді-ж що? — спитав ся Демид.

— А тоді він у суд!

— А суд?

— Та й суд-же... Оце вже другий рік позиваємось... Він править не то йому землю, а й гроші, щоб заплатили за неї, — по 20 рублів за десятину, бо воно лука, — говорить, — сіно... А тієї луки десять десятин, то що-року це двісті рублів, а ми ту луку косимо, відколи воля вийшла, то хіба се мало нам платити? А наша Радівська громада невелика — триста душ!

Андрій замовк і обличчя в його зовсім осмутило. Трохи згодом він махнув рукою і ще щось хотів був казати, але ту-ж мить двері одчинили ся і новий гість уступив до хати.

— Здоров, Демиде!

— Гордій!...

Це був справді Гордій. Демид не здивувало, що він прийшов, бо знав з його останнього листа [вони зрідка листувались коротенькими листами], що він має приїхати. Товариші поцілували ся.

— Сідай-же, брате, сідай! — казав Демид. — Ба, я й забув: вас треба познайомити: оце Андрій Степанович Кодоленко, а це Гордій Васильович Раденко.

Гордій простяг руку Андрієви, той, трохи незважливо, зробив так саме. Усі посідали. Першу хвилину і Демид, і Гордій мовчали. Вони розглядали один одного. Гордій був такий, як і перш, тільки щось лягло на його обличчя таке, що зараз брало очи, скоро на Гордія глянеш. Щось непокійне, мінливе пробігало по тому обличчю, дивуючи Деміда. Це Демид помітив у перші-ж п'ять-десять хвилин.

Гордій теж дививсь на Деміда. Той заріс дужче бородою, обличчя йому погрубійшало. Очи які були спокійні, такі й тепер. Але вся його постать одягнена не в звичайну Гордієви мійську одягу, а в сільську чумарку — якомсь покременійшала, змужичіла.

— Та й селянин-же ти зробивсь! — вимовив нарешті Гордій.

— Як?

— Та тебе й не пізнавш, що ти був коли містянином. Демид хотів був одмовляти, але Андрій устав і почав прощати ся.

— Чого ви тікаєте? Посидьте ще! — прохав його Демид.

— Та ні, нехай я другим разом зайду, а тепер міні ще діло є тут на слободі, а воно вже нерано.

Андрій стиснув руку Демидови, але Гордієви руки не насьмілив ся подати, а тільки вклонив ся і пішов з хати.

— То що за добродій? — спитавсь Гордій у Деміда, як той випровадив Андрія.

— Це? Гарний парубок. Колись мій школяр був.

— А тепер?

— Тепер — гість. Ходить до мене в гостину, бере книжки читати, балакаємо про книжки.

— А ти таки й справді зробив ся просьвітником сільським?

— Ну, до цього ще далеко. Але дещо роблю.

І Демид з запалом почав оповідати Гордієви про школу, про свій „Костівський університет“.

— То все добре, — промовив нарешті Гордій, — одного я боюсь, що прийде час, коли якийсь піп, глитаї чи урядник пошле на тебе донос, з-являть ся непрохані гості і тебе, раба Божого, потягнуть, а у людей зроблять трус і українські книжки позабирають.

— Але-ж все, що я роблю, я роблю цілком на легальному ґрунті, — одмовив Демид. — Ніяким законом не заборонено робити того, що я роблю.

— То що? — усміхнув ся Гордій. — Ти забуваєш, що опріч законів єсть іще дещо і що такі факти, як цей, уже траплялись і людей тягано за далеко менші „провини“. А це буде річчю дуже шкодливою, бо тоді селяне побачуть, що уряд проти української книжки, і се може українській книжці пошкодити. А ти до того ще сам хліб робиш і ним ще більшу на себе увагу звертаєш. На що-ж до української діяльності мішати „толстовство“.

— На що так казати? Чому те, що робить українська інтелігенція або нарізні люде з неї, вияснити неодмінно чужим впливом? Чому не погадати, що такий чи инший напрямок діяльності є просто послідок української ідеї? Чи багато нового в тому, що я кажу, чи роблю? Чи дуже це різнить з Шевченковими поглядами на себе: бувши інтелігентом [адже він був інтелігент!], zostавати ся мужиком, одружити ся з мужичкою, а не з „панночкою одукованою“? Ні, не од Льва Толстого світогляд мій іде, а од Тараса Шевченка. Центр ваги у нашій українській справі він бачив у народі і українську справу він розумів яко справу народню. Він не одрізняв націоналізму од демократизму, а думав, що в словах „українська справа“ на віки злило ся і те й те. Так думаю й я. А подумавши так, я почав міркувати й про те, яка саме діяльність моя мусить бути, як що я схочу йти таким шляхом. Українська справа — в народі, — то треба зробити, щоб народ росплющив очи і побачив те, що мусить побачити. Але як що я з-явлюсь серед його „паном“, хоча-б і ліберальним, то він міні віри не пойме і мої слова хоч і слухатиме, але думатиме, що я брешу і хочу його піддурити. Тоді я зважив ся спершу заробити сю велику річ — народню віру. Заробити-ж її можна тільки виявивши себе людиною, що робить практичне діло таке, що його годує, виявивши себе тим, що народ зве словом хазяїн. Найзручнійший до цього шлях був заходити ся коло своїх господарських справ. Я й заходив ся.

— І не дивує їх, що ти, пан, сам робиш?

— Спершу, звісно, дивувало, а потім звикли, бо моя ця робота зовсім натурально виходила з усього складу невеличкого батьковго господарства, що не могло істніти найманими руками. Буваючи-ж завсїгди серед їх то яко вчитель, то яко лікар, то яко просто письменна людина, неписьменному селянинови потрібна, я потроху впевняю їх, що не з якими інте-

ресовими замірами іду до їх. В цьому треба впевняти тим, що дуже довго „пан“, се-б то сурдудовець саме з такими замірами й ходив на село і з самими такими. Через те народ і не йме віри і зовсім иншим людям. Скоро-ж вони впевняться в цьому, то й віритимуть цілком, а тоді тільки й можлива просвітна діяльність така широка, якою мусить вона бути.

— А тепер ще не вірять? — запитавсь Гордій.

— Як тобі сказати? Дехто може й вірить. Наприклад оцей Андрій... А инші... наш народ хитрий дипломат у відносинах до інтелігенції. Инший добродій знатиметься з тобою кілька років, балакатиме часто і, здасться, віритиме всьому, що ти скажеш, а потім виявить ся, що слухаючи тебе він до кожного твого слова додавав: „брешеш“.

Гордій зареготавсь.

— Ну, братіку, так далеко не втечеш!

— Еге, але це доводить, що яко мога більш такої роботи треба. Що більші мури повстали проміждо інтелігенцією та народом, то більшої праці треба, щоб їх знищити, бо тільки тоді, як їх не буде, — тільки тоді ми виграємо справу.

— Виграємо! — промовив зітхнувши Гордій. — Боюсь я, що мало ти можеш зробити при всіх таких обставинах. Що важить твоя діяльність поруч з діяльністю величезного централізаційного механізму?

— Що? „Останні будуть першими“. А потім: я сам, один, звісно, нуля; але я певний, що я не сам буду, що будуть другі і що більш їх буде, то більшу можна мати впевненість, що ми подужаємо.

— Знаєш, ти вмієш впевняти, — сказав Гордій, стискаючи руку Демидови, і почув, що смуток наліг йому на серце. Колись і він, Гордій, вмів упевняти. А тепер, слухаючи щирого Деміда йому хотіло ся сказати: Це все добре, але на що? Адже... Але він нічого не сказав і тільки сумно похнюпив голову. Саме в цю мить двері до їх у хату трохи одчинили ся і вони почули Демидової матери голос:

— Буде уже вам балакати: ходіть чай пити:

— Гаразд! — одмовив Демид. — Ходім, Гордію!

— Але-ж я добра роззява: забув переказати, що тобі кланялась жінка.

— Спасибі! Я ще більша роззява, — навіть не спитався, чи здорова вона.

— Еге, здорова.

— Але-ж, Гордію, я тобі багато дечого казав про себе, а ти про своє життя нічого, — промовив Демид.

— Про своє? — Гордій трохи скривив ся. — Хай колись иншим разом, а тепер справді ходім чай пити.

Товариші пішли до чаю.

Після чаю Гордій поїхав до дому, покликавши Демида до себе цими днями.

Випровадивши Гордія, Демид не вернувся у хату, а став на рундуку: йому не хотіло ся йти з цього трохи вогкого, але здорового свіжою вечірнього повітря. Він вернувся у хату тільки по шапку і пішов поблукати. Він вийшов у свій сад, перейшов по кладці невеличку річечку [власне — струмочок], що перерізувала сад, повернув ліворуч і вийшов з саду на шлях. Той шлях був у Радівку і зараз-же зникав у невеличкому лісі, що ріс над річкою. Демид озирнувся круг себе.

Ліворуч біленькі хатки на слободі, мов у оправі з зелених садків, золотили ся в останніх промінях од сонця, що пишно й червоно сідало за слободою. Праворуч, скільки оком засягнеш, слав ся степ — часом чорний — то рілля, а здебільшого зелений; просто перед Демидом трінав молодим ще трохи блідим листом чепурний струнький ліс.

Демид широко потяг собі в груди м'яке весняне повітря і зупинивсь. І слобідка, і степ, і ліс, і пестливе повітря, що обвивало їх — все це складало одно нерозірване ціле і таке гарне, таке гармонійне ціле. І Демид чув, що й він теж частина цього цілого, і йому було і легко, і гарно. Умисно широко дихаючи, перейшов він невеличкий клаптик безлісного шляху і вступив у гай. На його повіяло пахощами лісовими, пахощами од молодого листу, од молоді кори. Він глянув у гору. Листя вже счорніло: сонце сіло за обрій.

— Пізно вже... — почуло ся Демидови десь коло його. — Пусти, голубчику!

— Не пусти ще, моє сердечко, моя ясочко! Ще рано! Демид зупинивсь. Йому зовсім не хотіло ся сполохувати якусь закохану пару і саме через це він не знав, чи йти йому далі, чи вертатъ ся, бо не розібрав ще, відкіль саме голосі — здавало ся, наче вони з заду. Демид озирнувся і справді побачив трохи на бік до шляху, за деревами, дві постаті. Тонка дівоча постать здала ся по знаку Демидови. Стан дівчині об-

вивали парубкові руки, голова, трохи закинена назад, лежала під парубковими губами. Голосний поцілунок почувсь у лісі.

— Ой, не дуже-бо, Андрію!

— Серце Орисю, — ніхто не чує, бо нікого нема.

— Еге, а щось недавно їхало...

Орися! Андрій! — відразу пізнав обох Демид і пішов далі, щоб їх не полохати, бо поки вони зовсім не помітили його. Але він, пройшовши трохи, звернув у бік і увійшов у гушавину. Він сів на пеньку. Голова йому палала. Перед їм відразу мов жива уявилась инша картина: як він, Демид, ішов садком з Ганною і питавсь у неї, чи хоче вона піти за його...

Еге, він сьогодні вперше після того страшного дня, після дня з листом, згадав усе. І невимовна туга обхопила його. Туга по загубленому щастю, по вбитих надіях. Не можна жити без щастя, не можна жити без надій. А він спробував жити і жив ось скільки часу, і думав, що можна. Але досить було йому побачити на мить справжнє людське щастя, щоб зараз-же впевнитися, що він помилявся, що він не має сили зректи ся такого щастя, що він хоче його мати. Але він його не матиме. І через кого? Через Гордія! Через того, кого він звав своїм другом! Друг, що одняв останнє щастя! Гарний друг!

Демид чув, як його обхоплювала злість, як повставало вороже почування проти Гордія. Йому хотіло ся оддячити Гордієви за своє нещастя, зробити йому якесь зло, таке зло, яке він, Гордій, зробив йому, Демидови.

Темрява давно вже обгорнула ліс, давно вже десь нявкнув сич, а Демид усе сидів, нічого того не помічаючи. Сидів, аж поки повний місяць вплив на чисте безхмарне небо і закинув свій срібний промінь у ліс. Промінь упав просто Демидови на руки і відразу вони засяли. Демид сахнувся:

— Якого ката! — подумав він сердито і глянув у гору.

Крізь листя ледві видко було клаптик осяяного неба. Демид устав важко і пішов до дому. Він вийшов з лісу, знов увійшов у сад. Вікна у хаті світили ся, — старі батько та мати дожидали ся Деміда. Але Демидови не хотіло ся їх бачити. У грудях у його щось росло, щось піднімалося. Якась нова сила мов обхоплювала його. Зла сила. Демидови хотіло ся когось ударити, когось дошкулити — за те, що він такий нещасливий, за те, що всі, опріч його, мають щастя-долю.

Він тоді переміг себе, сказав собі, що не лічить розумній істоті віддавати ся так дуже своєму особистому горю і так перемагав ся увесь цей час. Але тепер годі! Він хоче щастя, бо інакше не може бути, бо всі мають щастя, а він сам тільки... Але де-ж те щастя? Де його узяти? Де? де? де? — стояло перед Демидом пекельне питання, мучачи його несвѣцькою мукою.

Зненацька щось блиснуло долі і звернуло його увагу на себе. Він підійшов туди, де блищало. Це було там, де він ще вчора копав з Трохимом канаву, а блищала проти місяця-вибіляна у землі залізна лопата.

— Бач, кинув лопату! — подумав Демид про Трохима і одразу почув до його таку злість, що трохи не побіг зараз же з лопатою до Трохима. Але він зупинивсь і на щось глибоко всадив лопату в землю, надавивши її ногою. Звиклі до роботи руки перехилили лопату і вивернули грудку землі. Не розуміючи сам, на що він те робить, Демид знову поставив лопату під ногу і наліг на неї. Лопата вгрузла в землю. Демид вивернув землю і знов застромив лопату і впять вивернув. І він почув, як та сила, що була зараз у його у грудях, уся повертаєть ся у бік, до оцієї лопати, до оцієї землі, — і йому схотіло ся робити, робити. І напруживши усю свою мужню силу, він почав копати далі канаву. Лопата за лопатою одвертала ся швидко, але Демидови здавало ся, що він дуже повагом робить, і він усе швидче та швидче совав лопатою. У його не було другої лопати, дерев'яної, щоб викидати землю, і він почав викидати залізною. Піт крапав йому з обличчя, але він того не помічав і все кидав та кидав лопатою, різав та різав нею землю. І аж тоді, як почув, що дуже втомив ся, аж тоді почув і те, що та зла сила, що росла у його в грудях, кудись зникла, мов уся пішла на роботу.

Демид кинув лопату, утер спітніле обличчя рукавом і сів на купу землі, важко дихаючи. Йому було гарно. Йому було спокійно. Зовсім не так, як там у лісі. Тепер він навіть не розумів до пуття, що його так тоді дошкулило. Що справді таке? Він не має щастя, а всі його мають! Всі? Як йому не сором було це думати? Стільки горя на світі, що перед тим горем його маненьке горе... Ну, нехай, він сам нещасливий! Чому? Тому, що він любить Ганну, а вона не його, а Гордієва? Але-ж хіба од цього він менше любить її? Хіба

це не дає йому любити її? А в цьому, в любови уся й сила! Аби любов, а то де любов, там і щастя! Це так просто, так зрозуміло, так гарно. Аби в його в серці любов панувала, то й щастя буде. Він був там, у лісі, нещасливий. І це тим, що тоді в його в серці тієї любови не було. В його в серці був тоді самий егоїзм та ще заздрість. Еге, — він почервонів тепер з сорому, — еге, він заздрив тій молодій любій парі, заздрив Гордієви. Та хоч-би заздрив, а то!... Чим винен Гордій, що Ганна покохала його, а він Ганну? Та й хіба Гордій знав, що в його було на серці? Хіба він, Демид, сказав про те Гордієви, як другови. І він ще міг після цього нарікати на Гордія!

Любі, молоді, щасливі — по своєму щасливі, а він по своєму. Хай-же вони будуть щасливі! Який він радий, що так склалося! Який гарний цей Андрій і яку гарну він собі дівчину знайшов. Вона буде йому гарною жінкою. Шкода тільки, що вона неписьменна. Але се нічого. Андрій навчить її. Вони будуть щасливі, — любі, гарні!

Демид устав. Він був такий радий, радий з усього. І з того, що на небі ясно й пишно сяв місяць [Господи! яка злість: я й місяць вилаяв! — згадав він те, що було в лісі], і з того, що навкруг його листя шелестіло і тому, що Андрій та Орися будуть такі щасливі. Моторний веселий він скинув лопату на плече і пішов у хату, бо йому хотіло ся бачити людей, балакати з їми. Але біля дверей він зупинився.

— А як-же те: чи піду я туди? Чи побачу я її?

Яке питання! Вже-ж він піде й побачить! За що він ображуватиме друга, що не зна нічого? Нема чого боятися, що їм ніяково буде зустріти ся з Ганною: нічого не буде, бо нічого не одмінило ся: вона любила Гордія і любить його; він любив Ганну і любить її. І він піде і побачить її і все буде гарно...

І він одчинив двері, переступив двома ступіннями темні сїни і увійшов у хату.

— Мабуть дожидали ся мене, мамо й тату! — промовив він весело.

Вони справді його дожидали ся.

Не вважаючи на те, що завтра був день робочий, Демид довго ще не спав, то балакаючи з старими, то сидючи потім сам з своїми думками біля одчиненого вікна у своїй хаті.

Першого-ж сьвята Демид пішов у Радівку. Він ізнов проходив тим лісом і поминав те місце, де побачив Орисю та Андрія і те, де він сидів і де його обгортала ніч... Але тепер інші почування панували у його в душі...

Він дійшов до Радівки, поминув слободу і підійшов до панського будинку на один поверх, але з ганком та з кольонами. Зараз-же в дворі його стрів Гордій.

— А, от спасибі, що прийшов! — скрикнув він, широко стискаючи Демидови руку. А я вже думав: як що сьогодні тебе не буде, то в неділю поїду та силоміць заберу тебе. Ну, ходім-же до хати!

І Гордій повів Демиду в хату і вони обидва посідали у невеличкій з старими меблями, але чепурненькій витальні.

— Ну, що-ж поробляєш? — запитавсь Демид.

— Та те-ж таки, що й казав: господарювати думаю. За останній час дядькового життя було так, що дядько мало до чого й мішавсь, затого безконтрольно усім завідував Галушківський. Ну, а тепер треба росплутувати, бо і з рахунками і з чим иншим чимало понаплутував. Не знаю, чи дредеть ся держати його далі.

— А от бач — і я згадав, до речі приходиться ся, — сказав Демид. — Твій Галушківський ще за дядька запозивавсь з Радівцями, одсужував у їх там клапоть луки і гроші за неї — щось тисяч шість, чи що. Не міг-би ти роздивить ся уважнійше на це діло, бо, здається, сей Галушківський і тут наплутав і увесь цей позов повстав з-за персональної образи, щоб помстити ся за те, що його побито.

— Це мабуть тобі той... Андрій, здається? — казав? — спитавсь Гордій.

— Еге.

— Добре, я се зроблю, і се дуже може бути так, як ти чув, бо я-ж кажу — цей Галушківський ні про віщо не дбав опріч власної кишені. Але що-ж се я роблю? Забалакав ся з тобою, а Ганні й не сказав, що ти прийшов. Вона буде дуже рада тебе побачити. Ось коли хочеш, поки прийду — і Гордій посунув до Демиду купу нових газет та журналів.

Гордій пішов, а Демид почав дивити ся на ті газети та журнали. Між їми були такі, що їх Демид не бачив уже давно. Розгорнувши один росповсюджений, але паскудний російський часопис, уславлений своїм вилянням туди й сюди, — він од-

разу аж не стямивсь з дива, побачивши там підпис: І. Давиденко. Демид почав читати його статтю [фейлетон] і вчитав у її дещо на тему: як без Бога ні до порога, так без уряду ні до ступіня; можна робити тільки йдучи за урядом те, що уряд хоче; усякі заходи на власну руч тільки шкодять поступови у Росії. Демид випустив часопис з рук і замисливсь.

— А що начитав? — спитавсь одразу Гордій увіходячи.

— Прочитав оце Давиденкову статтю і страшенно здивувався.

— Чого?

— І статі, і тому, що вона в такій газеті.

— Овва! Та хіба-ж ти не знаєш, що він давно вже там пише? Він спершу проповідував ідею з'єднання з російською ліберальною партією, потім пішов писати у „Доглядачі“, а відтіль уже не важко було перейти і до цієї кльоаки.

— Що-ж це таке? — спитавсь Демид.

— Що? Зрада — хіба не бачиш!

— Знаю, що зрада, але-ж чого, через віщо?

— Не він сам, їх багато таких. Час такий і Давиденки — се ознака часови. Коли з одного боку до нас прибуває борців, то за те з другого сичить зрада.

Тієї хвилини двері одчинилися і увійшла Ганна. Демид устав і глянув на неї. Обличчя в неї схудло, але було таке саме чепурне, як і перш. Вона глянула на Демида. Їх очі зустрілися. Демид побачив, що на мить у їх перебігло щось жалібно допитливе, але зараз-же зникло. Вона просто і щиро стиснула Демидови руку і сіла.

Увірвана розмова про Давиденка та про сьогочасний український рух почалася знову. Ганна балакала мало, більш слухала.

— А що пак Петро Михайлович поробля? — спитавсь, одразу про це згадавши Демид.

— Та я-ж тобі чи казав, чи хотів казати, — вони — він і кілька однодумців — заснували толстовську колонію хліборобську у Переїзному.

— Справді? Я чув, що він зробивсь „толстовцем“, але не знав, що він так близько.

— Ат! не має чого робити! — промовив Гордій.

Якесь невдоволення з-явилось у Ганни на обличчю. Вона посиділа ще трохи мовчки і вийшла, бо її покликано до дитини.

Вона вернулась тільки до обіду, — Демид бо zostав ся у Гордія на увесь день. І за обідом, і пісьля обіду Демид несамохить придивляв ся до Ганни та до Гордія, ще невідомих йому в цих нових відносинах — чоловіком та жінкою. Вони поводили ся спокійно, навіть весело, але і в Ганни Демид помітив на обличчю саме таку риску з турботи, з неспокою, з невпевнености, як і в Гордія. Цю риску можна було особливо гарно помічати тоді, як Ганна мовчала і обличчя у неї несамохить набирало свій звичайний вигляд.

— Що це значить? — думав Гордій. — Чого це? Чи в їх яке горе? Нещасливі вони чого?

Але одмови на це питання він, звісно, знайти не міг.

Вже увечері він пішов до дому. Ганна та Гордій схотіли випроводити його. Всі троє пішли шляхом.

— Ти-ж будь ласкав, частійше до нас ходи, — чого тобі там сидіти сиднем? — З нудьги згинеш! — казав Гордій Демидови.

— З ділом не згинеш з нудьги, — одмовив Демид, а до вас я ходитиму, як що не докучатиму.

— Що ти плетеш! — одмовив невдоволено Гордій.

Але Ганна зрозуміла, що Демидові слова належуть їй. І вона додала:

— Гордій тільки й балака все про вас, а я буду дуже рада, як що ви часто ходитимете до нас.

— Добре! — одмовив Демид весело. — За це спасибі! Тільки-ж і я вас дожидаю колись у свою хату. Глядіть!

— Гарзд! ми не забаримось! — одказав Гордій і почав прощати ся, бо вони з Ганною вже досить далеко одійшли од своєї хати.

ІХ.

Багато дум передумала Ганна тієї ночі. Їй не хотіло ся їхати сюди, але вона поїхала тим, що сього не можна було минути. Невже-б вона мала казати Гордієви, що їй не хочеть ся сюди їхати, бо вона не бажає стрівати ся з Демидом? Правда, вона це сказала-б йому, тільки не тепер. Тоді, ще з початку життя умісного, вона сказала-б. Але тоді їй не хотіло ся їй згадувати про це. Вона знала, як Демид її любить

і знала, як глибоко вразила вона йому серце своїм вчинком. Вона почувала себе винною, але їй не хотіло ся згадувати про се, хотіло ся забути. І вона забула його в перші часи серед палкого кохання...

Далі вона знов згадала про се. Це було вже тоді, як ті перші часи минули ся, як хвилини з палким коханням почали перемішувати ся з хвилинами з ворогуванням. З того часу частина Ганниної душі цілком і на віки закрила ся од Гордії і в тій частині було й все те, що торкало ся до Демида.

Сьогодні вона побачила Демида у вікно. Вона відразу його пізнала, не вважаючи на те, що він одмінив ся — не самою одежою [він був у чумарці], але й на обличчя. Він ішов не поспішаючись і його завсїгди трохи нахилена голова і зігнені плечі тепер навпаки випростались. Він ішов рівно й легко і Ганна виразно бачила його загоріле, вітрами обвіяне, мужнє, навіть грубе мужицьке обличчя. Її обхопив острах перед цією дужою істотою, і вона одскочила од вікна саме в той час, як Демид стрів ся з Гордієм і стискав йому руку своєю здоровою мужичою рукою.

Ганна злякалась. Як вона поводитиметь ся, що вона робитиме? Це не той Демид, якого вона знала досі: тихий, замислений, ласкавий. Се дужий мужик і вона його боїть ся.

Чого боїть ся? Через віщо боїть ся? Вона на це не могла дати собі одмови і сиділа мовчки, сціпивши руки. Саме тоді прийшов Гордій і покликав її.

— Іди, я зараз прийду, — міні до дитини ще треба.

Гордій пішов, а Ганна зостала ся ще на кілька хвилин, щоб заспокоїти ся. Але вона не заспокоїла ся, і дуже тремтіло у неї в грудях серце тоді, як вона увіходила у витальню. Але досить їй було трохи посидіти там, почути Демидів голос та глянути йому у обличчя, щоб зрозуміти, що вона помиляла ся, боячи ся Демида. Обличчя у його справді змужичило, погрубійшало, але-ж погляд у його був саме такий тихий і м'який, як і перш. І відразу увесь острах Ганнин зник. Вона охоче з ім балакала, роспитувалась про його життя, оповідала дещо про місто, і їх розмова у трьох була весела й жвава.

— Який він добрий, гарний! — думала Ганна і їй хотіло ся сказати се Демидови. — Він поводить ся зо мною так,

мов-би я йому нічого не зробила, а видно, що йому й досі важко... Який він добрий!...

Але-ж потім, як вона зостала ся в ночі сама та як згадала усе, що було цього дня, вона знов злякала ся. Тільки тепер уже не Демида їй страшно було, а самої себе. Вона згадала, як вона хвалила Демида і їй здало ся, що вона робить погано, що вона цим ображує Гордія. Вона почувала себе винною перед Гордієм і мучилась тією винністю.

І кілька день вона була надзвичайно ласкава до Гордія. Вона вгадувала його бажання, була весела, як він бував з нею, і взагалі змагалась нічим не захмарити йому обличчя. Але, по правді кажучи, Гордій мало те помічав.

Найсамперед — він одвик се помічати. Після того, як народив ся в його син, відносини проміждо їм та Ганною трошки покращали, але тільки на деякий час. Потім знов стара пекуча думка запанувала над Гордієм. Вона не одходила од його, вона не покидала його й на хвилину — та думка. І все, що він бачив на світі, і все, що давало йому життя, не мало задля його ніякої цїни, ніякої вартости, бо і він, і все те мусїло вмерти. У його в душі тепер не було віри ні в віщо. Він не бачив ніякої розумности у всьому тому, що робило ся на світі. Світ здавав ся йому якоюсь мішаниною, якимсь крикливим стовпищем. Там люди кричали, бігали, цілували ся, вбивали один одного, але на що те все вони робили — невідомо. На що вони вчились, мучились над книжками по десять, двадцять років? Чи не задля того, щоб нічого не розуміючи в житті, умерти через десять років? На що вони один одного садовили у тюрму, кували в кайдани? За те, що той того убив, а той того обікрав? От дурниця! Смерть усіх уба і всієї обікраде — чи не однаково-ж, що тепер, що тоді? На віщо вони кохались? Адже прийде час, і та врода, що вони її на педестал становлять, зробить ся старою, зморщеною, беззубою з тремтячим підборіддям огидою! І знаючи, за певне знаючи се, можна кохати ся? О, дурні!...

Він не міг уже. Він навіть і тепер уже в молодій двадцятирічній, пишній вродою Ганні, вишукував те, що мало вічувати той страшний кінець. Кожна Ганнина хвороба, кожен пухирчик, що іноді набігав у неї, вражав його аж у серце, бо він думав:

— Ось воно те — вже починаєть ся!

І в його в серці запалювала ся злѳба, лютість на те, що так робить ся. Ця злѳба й лютість повинна була вилитись на щось, але того, проти кого вона мала вилитись, того, щѳ все це лихо робило, вона не могла досягти, і Гордій сам не помічав, як його злість повертала ся на Ганну. Він жалів Ганну, як вона була хвора, але ще дужче, незмірно дужче сердив ся за це на неї і як-би він розібрав, яким шляхом він дійшов до цього, то помітив-би таку думку: вона винна за те, що вона хвора, бо кожна хвороба наближа її до того страшного кінця. І Гордій то вкидав ся увесь у клопіт про Ганнине здоровя, змагав ся з нею за те, що вона не береже його, бажаючи хоч яким нѳбудь способом вдержати своє єдине добро — її вроду — на можливо довгий час; то все занедбѳував і по кільки день не балакав з Ганною.

Вони змучились обоѳ. Тим обоѳ дуже зраділи, як прийшла весна і вони могли їхати на село. Хоча Ганна й бояла ся стрівати ся з Демидом, але справді вона була рада одміні, хоч якій одміні: „хоч гірше, та инше“.

Вони приїхали на село і зараз-же обхопив їх господарський клопіт. Треба було влаштувуватись на новому місци. Це влаштування та дитина брали в Ганни увесь час, одбивали її од тяжких думок і тим зробили її трохи спокійнішою. Саме так було й з Гордієм. Він увесь вкинувся у господарство — він з їм вперше тільки зблизька знайомивсь — і це була друга річ, що через неї він не помічав Ганниної ласки до себе. Він сидів то в конторі з своїм управителем Галушківським, то їздив на степ чи в ліс дивити ся на свою землю, на роботи господарські. Розбираючи конторські рахунки, він бачив, що Галушківський його одурює, але бачив також і те, що сам він не знавсь зовсім на господарському ділі і тим мусів держати поки Галушківського, бо йому здавалось, що новий управитель з несьвідомим господарства хазяїном тільки плутаниці нароблять. Він з усієї сили змагав ся стати добрим господарем, щѳб не мати потреби держати Галушківського.

Сидячи одного дня в конторі, він спитавсь управителя:

— Яке тут економія має діло з Радівцями?

Галушківський, присадкуватий, трохи посивілий, з підстриженою борідкою та вусами, колишній панський економкрішак, а тепер пан-управитель, — глянув на Гордія своїми

хитрими малими очима з під густих навислих брів і, своїм звичаєм, одмовив питанням, щоб виграти часу:

— А яке-ж там діло?

Гордїй знав цю одмову. Вона з-являла ся у Галушківського завсігди тоді, як він не знав, як саме треба казати Гордїєви, і хотів, гаючись з одмовою, тим часом зрозуміти його замір. Гордїй страшенно не любив цієї одмови. Він насувивсь і сказав сердито:

— От — про луку!

— А є, є! — моторно забалакав Галушківський.

— Що-ж там?

— Мужики захопили панську луку і двадцять сім років хазайнували на їй.

— Що-ж ви?

— А міні покійні — царство небесне їм! — [Галушківський перехрестив ся] Нікодим Петрович [це був дядько Гордїїв] звеліли подати в суд.

Гордїй знав, як Нікодим Петрович „веліли“ Галушківському. Він спитавсь:

— Що-ж суд?

— Присудив нам землю і три тисячі плати з їх за те, що нашою землею володіли.

— Але-ж як суд міг присудити вам землю, коли ви кажете, що селяне аж 27 років хазайнували на цій землі — адже десятиліття „давність“ минула.

— Ми свідками довели, що перші вісімнадцять років вони володіли нею од окономії наймаючи, і нам присуджено з їх грошей тільки за девять з половиною років.

— Але-ж ви самі кажете, що вони володіли тією лукою двадцять сім років?

— Чому ні?...

— Так як-же ви могли довести, що цього не було, а що вони володіють менш десяти років?

— Так свідки сказали...

Галушківський сидів, як невинний.

— А свідкам-же хто звелів так казати?

— А це вже вони знають... Мабуть ніхто не велів, а свідчили вони так, як самі хотіли...

Спокійні Галушківського одмови, його невинний вигляд вкупі з словами, що з їх було виразно видно, як він одурив

суд, поставивши брехливих свідків, — все це обурювало Гордія і йому так і хотілось зараз-же крикнути:

— Геть відціль!

Але він здержавсь і тільки спитавсь:

— В якому-ж становищу тепер діло?

— Окономія має вже „исполнительный листъ“ од суда і може по всяк час віддати його „судебному приставу“, щоб той „зіськав“.

— Давно?

— Місяців скільки...

Видима була річ, що Галушківський придержував того „листа“ доти, поки дізнаєть ся, яка людина його новий хазяїн.

— Ось що, — сказав суворо Гордій, — я бажаю се діло цілком зупинити. Всі папери до його зараз вийміть з конторських паперів і віддайте міні. А на луці тепер хто хазяїнує?

— Поки — мужики.

— Хай і хазяїнують! Давайте папери!

Галушківський ані оком не змигнув і так, мов-би це все було йому байдуже, пішов, витяг папери і подав їх Гордієви. Гордій побіжно глянув на їх, щоб впевнитися, що се те, чого йому треба, і положив коло себе.

— Ну, тепер давайте доглядати ті рахунки, що ми їх ще вчора не доглядали.

Почали проглядати. Як і завсїгди у Галушківського рахунки були цілком непомильні, — причепити ся в їх не було до чого, — принаймні Гордій не знав, до чого. Але, що вони були шахрайські, то се річ певна, бо тисяча десятин чорноземлі, що нею заправляв Галушківський давала досі ледві-ледві дві з половиною тисячі рубл. що року. Гордій се розумів, але він ще не стільки знав господарство, щоб помітити де і скільки Галушківський зменшує прибуток та побільшує трати. Сьогодні, як і перш, він лічив, рівняв рахунок до рахунку, але ніде нічого не міг долічити ся. Галушківський і навзакі не давав, що помічає Гордієві заходи. Так просиділи вони до обід. Зоставало ся ще кілька рахунків. Гордієви не хотіло ся їх кидати і він сказав Галушківському:

— Ідїть обідайте, а я додивлюсь це сам. Шахов не замикайте, — може що треба буде.

Галушківський мовчки вклонив ся і пішов укупі з кон-

торником обідати. Гордій зоставсь над рахунками сам, поспішаючись, щоб не дуже загаяти обід. Але не додививсь він ще й половини першого рахунку, як двері трошки одхилили ся і крізь їх у хату вистромилась невеличка голова на тонкій шиї з прилизаним, присмальцьованим волоссям та з гострою борідкою. Це був економічний прикащик на прізвище Олійниченко.

— Що вам? — спитавсь Гордій підводячи голову од паперів.

— Я до вашої милости, Гордію Васильовичу, — промовив Олійниченко і уступив у хату.

Гордій був трохи сердитий, що йому перепинено діло, — тим і спитавсь не зовсім ласкаво:

— Чого?

Та Олійниченко не відразу одмовив. Спершу він причинив добре за собою двері, далі озирнувся по всіх кутках, чи нема декого, а тоді вже підійшов ближче до столу і, зовсім схилившись до Гордія, стиха промовив:

— Зволите рахунки перевіряти?

— Еге-ж! А що?

— Я, бач, про те... Я, бачите, свої рахунки маю...

— Як це — свої рахунки?

Олійниченко ще раз по хаті озирнувся, а тоді сказав:

— Так!... Управитель своє записує про робочих, а я своє. Він собі записує, скільки що-дня робочих брато, а я усю зиму й весну — собі. Він собі — по чому поденні, а я собі...

— Чого-ж ви хочете? Сідайте!

— Та ось гляньте, Гордію Васильовичу!

Олійниченко сів на стілець коло столу і поліз у пазуху. Покопавшись трохи, він витяг з під чумарки сувієць з якихсь паперів і подав Гордієви. Вони пахли „махрою“ і були добре висмальцьовані. Гордій розгорнув їх і почав переглядати. Се були досить порядні щоденні записи робочих, зовсім такі, як і в Галушківського. Гордій витяг з шахи управителеві записи і прирівняв їх до цих. Різниця була чимала. Що-дня Галушківський записував поденних затого удвоє, а ціна їм записана була більша од тієї, що в Олійниченка.

Гордій бачив, що коли рахунки не брехали, і коли Галушківський зо всім так поводив ся, як з цим, то половину з того, що давала економія, він клав до власної кишені.

— Ваші записи не помиляють ся? — спитавъ Гордій у Олійниченка.

— Боже мій! чого-б вони помиляли ся! — аж підскочив той. — Та ви тільки Гордію Васильовичу, розпитайтесь у конторщика, — тільки на самоті, — так він вам і не таке ще скаже.

— Рахунки ці я зоставлю в себе, — сказав Гордій Олійниченкови. — Сподіваю ся, що ви не зо зла тільки доносите на управителя...

— Та Боже мій! — почав був підскочивши Олійниченко, але Гордій не дав йому балакати, сказавши :

— Сподіваю ся, що не зо зла тільки, бо інакше, — ви-ж повинні це розуміти, — я вас не зоставлю більш в окономії.

— Я за правду не боюсь! Міні не страшно! Ви тільки в конторщика розпитайтесь, Гордію Васильовичу! Він вам усе скаже! — задріботів Олійниченко. — Та хіба самé це? Та, Боже мій! Як-би ви тільки знали, як він людей мучить. Він бє їх нагаєм так, що кров виступає.

Гордія мов що штрикнуло.

— Ви правду кажете?

— Та, Боже мій!... Та спитайтесь, Гордію Васильовичу, кого хочете! Та нема з тих, щó в окономії жили чоловіка не-битого. А позаторік хіба він не побив у полі чоловіка так, що той трохи не вмер: три тижні лежав хворий.

— Та чому-ж він не жалів ся?

— Еге, жалів ся! Він бив його на самоті.

Олійниченко де далі все насмілював ся і розповідав такі управителеві вчинки, що коли всьому тому була правда, то Гордій не міг і дня держати Галушківського.

— Добре! годі! я про все дізнаюсь! Як що цьому правда, то дуже дякую вам, Олійниченку! — сказав Гордій і пустив прикащика.

Другого дня Галушківський поїхав на поле, а Гордій зостав ся з конторником сам. Він без передмов сказав:

— Ці рахунки писано, щоб міні показувати, а де справжні рахунки, ті, що в їх записано те, що справді трачено в окономії?

Конторник не здивував ся. Він запевне був у одній спілці з Олійниченком. Він сказав:

— Рахунки справжні є, але в управителя і він їх нікому не дає.

— Чом-же ви міні досі цього не сказали? — спитавсь Гордій.

— Простіть, Гордію Васильовичу! — вклонився конторник. — Ми люде під чужою волею. Ви самі знаєте — у мене сімї зо мною девять душ та все малеча. Хоча воно й правда була-б, як-би я вам сказав усе, та тільки буває, що й правду брехнею зроблять. Управитель велику силу мав за покійного Никодима Петровича... А що як міні не піймуть віри, його сила переважить — де я тоді з своєю дрібнотою подінуся? Адже як мене проженуть, тоді міні хоч з мосту та в воду.

Гордій зрозумів, що се була правда і нічого не сказав.

— А тепер, як ви мене, Гордію Васильовичу, питаєтесь, — казав далі конторник, — то міні не страшно вам і усю правду сказати.

— Кажіть все, що знаєте! — звелів Гордій.

Конторник почав казати. Він розказував здебільшого теж таки, що й Олійниченко, але займав діло більш з боку рахункового. Він теж витяг купу своїх записів та иншого і показав Гордієви. Тут були і власною рукою Галушківського писані речі — такі, що він мабуть забув про їх та й кинув, або конторник їх украв у його. Вони виразно свідчили, що Галушківський крав. Гордій спитавсь, як поводить ся управитель з людьми. Конторник казав те, що й Олійниченко.

Од конторника Гордій вдався просто до наймитів, та до инших, до яких міг, людей, що мали діло з економією. Всі наймити жаліли ся, що Галушківський беть ся та погано годує. Гордій звелів кляшникови показати йому той харч, що видавано робітникам. Він був гнилий, сало часом з черваками. А в рахунках усе було записано за таку ціну, що за неї можно було мати все те найкраще.

Гордій тепер ні трохи не вагавсь з Галушківським. Того-ж дня, як він впевнив ся в тому, що йому казано, він сказав йому, в чому він його обвинювачує. Галушківський тільки сказав:

— Мало чого люде не накажуть.

Гордій зовсім не мав заміру позивати ся або що з Га-

лушківським. Тим він просто звелів управителеви того-ж дня почати здавати йому, Гордієви, економію.

Галушківський не протестував, бо й так чимало проживив і бачив, що в Гордія жити він не міг-би. Через тиждень його вже не було в Радівці.

Шукати управителя було тепер ніколи. Гордій зваживсь господарювати сам. Польове господарство добре знав Олійниченко, що і перш заступав завсїгди в цій справі Галушківського. Гордій завів новий рахунковий лад у конторі, а сам увесь укинувся у господарювання — то їздючи зранку й до вечора полями, то читаючи господарські книжки. На це у його йшов увесь час і він мало про що инше міг думати, а вночі засипав, як мертвий. Він був радий цьому, бо так йому було спокійніше — серед клопоту та колоту щоденного.

Тим часом і Демид мав клопоту не трохи. Школа, звісно, з весни замикала ся, але з господарством було роботи багато. Демид се літо якось особливо щиро працював, почувавши, що в праці знаходить спокій од багатьох турбот душевних. З Гордієм та з Ганною він бачив ся мало, але Андрій затого що неділі приходив до його. Прийшовши одного разу він все чогось мняв ся, видимо бажаючи щось сказати, та не насьмілюючись. Нарешті він сказав, що має про щось попрохати Деміда і після довгих передмов признавсь, що думає тут, у Костівці, сватати „одну дівчину“, тільки не на цю, а аж на ту осінь.

-- Чому? — спитавсь Демид.

— Та бачите... Я перепитувавсь через людей — батько та мати вбогі, то не думають віддавати дочку цієї осені. Та й я небагатий... Ото-ж я й надумав: випрохавсь у батька та й піду цього літа на „заоски“ у Донщину, на зиму наймусь де, на те літо знов на заробітки піду — як що Бог дасть врожай, то за літо можна рублів пятьдесят заробити, а я два літа зароблятиму та ще й зимою десь наймусь. Батько тут і самі хліб упорають — у нас хазяйство невеличке. Тоді вже й свататиму.

— Мабуть ви не дуже любите ся, що так весілля одсуваєте, — пошуткував Демид та й сам злякав ся. Андрій зблід, тоді почервонів і знову зблід. Він деякий час мовчав, а далі сказав тремтячим голосом:

— Ми убогі і без заробітків не вживеш... А я не хочу,

щоб одруживши ся, я, з нічого їсти, вів свою жінку на панську роботу. Я хочу жити хазяїном, а жінка моя щоб була хазяїкою, а не панською наймичкою!

Останні слова Андрій затого вигукнув, а потім відразу почервонів і стих. Демид почав його заспокоювати, попрохав вибачення, що своїм жартом так зачепив його. Андрій потроху знову насмілився і почав оповідати про свої заміри.

Він має надію заробити за увесь цей час не менш як сто двадцять рублів. Рублів пятьдесят піде на весілля, а ті сімдесят рублів... У їх був один чоловік. Він найнявся до одного пана в кучері і заїхав з тим паном у місто і живе там уже десять років. У його два наділи з садком і він їх продає саме за сімдесят рублів. Андрій їх купить, неодмінно купить. Тоді в його буде три наділи — землі досить. Хоча їх з батьком тільки двоє робітників, але се байдуже — вони подужають і три наділи. Тоді він принаймні не піде кланяти ся панови та прохати в його землі, а сам собі паном буде... Багато ще своїх мрій оповідав хлопець і нарешті сказав, хто його дівчина і про що має він прохати. Він писатиме листи до Демиди, додаючи сюди і листи до батька, а Демид, як що можна передаватиме батькови листи і... переказуватиме те, що він писатиме Орисі. Він має прийти в осени, щоб десь тут найняти ся, а влітку писатиме до неї. Демид, звісно, згодив ся. Він слухав усе це і велика радість обхоплювала його. Почувши про замір Андрієву спершу він хотів був позичити йому грошей, щоб він міг усе це зробити собі-ж осени. Але потім згадав, що нема гіршого щастя, як позичене, і нема кращого над зароблене, — і не забалакав про це. Він тільки слухав радіючи гарячу оповідь Андрієву, слухав про те, як Андрій казав, що він навчить Орисю читати, що він неодмінно зробить так, щоб і вона знала усе те, що він знає, щоб вона побачила, „що світ держить ся душею людською“ [такою формулою Андрій завсїгди висловлював свою думку про те, що людськість живе ідеями], що як що будуть у його діти, то вони осьвічені будуть і він, Андрій, навчить їх любити рідний край... Демид слухав і думав:

— Господи, невже я дожив до того часу, що серед нашого народу займеть ся зоря осьвіти, зоря національного самопізнання?

І Демид гаряче стиснув руку Андрієви і сказав йому:

— Ідїть і заробіть собі щастя! Нема нічого кращого над зароблене щастя. І нема нічого кращого над те щастя, про яке ви кажете — це сьвяте щастя!

Довго ще балакав Демид з Андрієм, випровожаяючи його у Радівку і непомітно, забалакавшись дійшов аж до слободи. Йому схотїло ся зайти до Гордія. Він не часто до його ходив: надїї його на те, що йому легко буде погодити ся з тим, що істнїє, одурили його, бо що разу, як він бачив ся з Ганною, старі муки повставали знову. Але тепер йому схотїло ся зайти до Раденків та подїлити з їми свою радість. Попрощавши ся з Андрієм він увійшов до їх. Він стрїв самого Гордія з газетою в руках. Ганни не було, але вона увійшла трохи згодом. Демид почав оповідати про Андрія. Гордій слухав його мовчки і нарештї сказав:

— Усе це добре, але міні здаєть ся, що в цьому всьому є одна річ, що зовсім не може подобати ся.

— Яка саме? — спитавсь Демид.

— Та зненависть до панів, до інтелїгенції. Твій Андрій так палко балака про те, що не поклонить ся панам...

— Яка-ж зненависть до панів, до інтелїгенції? Найсамперед це просто бажання бути самостайним з матеріяльного боку, жити більш-менш у людському достатку, — та й годї. А коли він не зовсім ласкавий до панів, то зовсім не яко до інтелїгенції, а просто яко до грошової сили, що держить в руках убогу людину.

— Ну, це ще хто й зна, хто кого держить у руках... — одмовив Гордій. — А що до прихильности мужичої до інтелїгенції, то досить бути в сурдутї, щоб вони не їняли віри ні єдиному твоєму слову, хоч-би ти й найсьвятїйшу правду казав.

— Ну, не завсїгди так! — сказав Демид.

— Думаю й я, що не завсїгди, — тихо обїзвала ся Ганна. — Я мало знаю народ, але міні довелось зазнайомити ся де з ким і я зненависти не бачу...

— Дуже зрозуміло, що ти не бачиш. Баби бігають до тебе по ліки або ще по які там історії і ти сама їм часом носиш якісь там подарунки — зрозуміло, що коли ти даєш, то не будуть-же вони до тебе свою зненависть виявляти?

— Я їм нічого не даю... Яка дурничка там...

— Та вже-ж хоч і дурничка, а коли ти обула Пана-

сову дівчину, то не кине-ж вона тобі в вічі після цього: — Я вам не вірю. Але взагалі — панови віри не ймуть.

— Наприклад? — спитавсь Демид.

— Та прикладів чимало... Та ось хоч-би та лука, що про неї ти колись міні казав. Як ти знаєш, я се діло зупинив. А мужики тепер розказують, що економія зупинила діло, бачивши, що невидержка; тим не жене їх з луки, що не випозивала нічого.

— Міні цього не доводилось чувати, — одмовив Демид, — принаймні од Андрія, — навпаки, він вдячний. Ну, а коли й справді кажуть так, то нема тут нічого дивного. Вони звикли за Галушківського до ворожих відносин і тепер так на се дивлять ся. Тебе вони ще не знають, а думають собі, що в економії нічого не одмінилось. Така-ж економія, яка була за Галушківського, і справді могла зупинити справу тільки через те, про віщо кажуть твої Радівці. Тебе-ж вони, — знов кажу, — не знають.

— Ото-ж то й то, що не знають! А на що-ж вони поводять ся зо мною так, як неначе вони мене знають з найпоганішого боку? На що вони вважають мене за свого ворога, та ще й такого, що з їм треба бороти ся не зовсім чесними способами?

— Якими?

— Ну, наприклад хоч-би такими, як рубати мій ліс або пускати свій товар міні на поле на озимину?

— Та не з тобою-ж вони поводять ся так, — знов кажу, — а з твоєю економією. Її вони знають і вона їм здаєть ся, чи справді є — їх економічним ворогом. Та ще й те. Міні здаєть ся, що в таких випадках казати: „мужики“ або „Радівці“ буде не по правді. Звичайно такі шкоди чинять нарізні деякі люде, а не вся купа людей. Скажу наприклад про себе. У мене теж бувають шкоди. Але я ніколи не обвинувачую за їх усю громаду, бо добре знаю, що в тих шкодах винен або кривий Охрім, мій давній ворог за школу, або Панько. Як-же хто инший ускочить у школу [це буває дуже не часто], то я запевне можу сказати наперед, що це стало ся без ніякого бажання, а просто через недогляд.

— Ну, я не розібрав, — одмовив Гордій, — хто саме руба в мене ліс або водить до мене на озиме пасти, але за-

певне знаю, що це не самий Петро або не самий Іван, бо на їх двох усіх тих шкод було-б дуже багато.

— Еге, я згожуюсь, що в твоєї економії мусить бути багато ворогів. Але се тільки доводить, що досі економія сама була ворожа до мужиків. Треба се одмінити. Як що економічне становище у Радівців таке, що вони можуть жити путяще на власній землі, то я затого певний, що ви погодитесь, хоча взагалі я ні трохи не одкидаю того, що мужик так давно бореться з паном, так ця борня уїла ся в душу і мужикови, і панови, що виробила вже подекуди інстинкти і, дякуючи їм, вона може часом виявити ся там, де її можна було затого не сподівати ся, або сподівати ся дуже не багато, — і в цьому бувають винні не самі мужики, а й пани.

— Може й так воно... Ти ближче до народу живеш, краще його знаєш. Але у всякому разі я з цим погодити ся не можу. Це мене обурює, виклика мою злість, — те, що вони так не шанують чужої власности. Причини можуть бути такі, як ти кажеш, але факт з того не покращає. І він міні не кращає. Ну, та хай йому цур! Давай краще про инше!

І нервовим порухом Гордії зірвав ся з місця. Видко було, що ця розмова справді обурювала його. Демид забалакав про инше...

X.

Літо вже минало — йшла осінь. Воно минуло і Демидови, і Гордієви у звичайному господарському клопоті. Демидови той клопіт був уже не новий і подобавсь йому. Взимку він був більш інтелігентом, а влітку мужиком. Здорова мужича праця морально осьвіжувала його. Влітку Демид одержав од Андрія з над Чорного Моря лист. Парубок пересилав через Деміда особливого листа до батька, а Демидови писав, що заробляє добре, і прохав Деміда передати од його привітання Орисі. Демид пішов до Карпенків і піймавши таку хвилину, як дівчина була сама в хаті, сказав їй про се. Вона страшенно почервоніла, але спитала ся:

— А чом-же він не написав нічого?

Демид зрозумів, що вона каже про лист до себе і одмовив:

— Мабуть тим, що ти не вмієш сама читати, а він не хоче, щоб ще хто инший знав про те, що він тобі напише.

Орися почервоніла ще дужче й осмутилася, але нічого не сказала, бо батько увійшов у хату. Демид написав про це Андрієви. Той не одмовляв довго, а на осінь знов прислав листа. Він писав собі, що знайшов собі дуже добру роботу на пристані коло кораблів. Робітників мало і він заробляє тут по рублю на день. Він зостанеться там доти, поки буде такий гарний заробіток — хоч і на всю зиму. Орисі Андрій прислав коротенького листа, а в йому писав: „Це правда, що я не пишу тобі тим, що не хочу, щоб хто инший читав мої слова до тебе. Навчись сама читати!“

Орися, почувши це, знов осмутилася. Осмутилася тим, що Андрія довго не побачить і тим, що він їй знов докоря, що вона неписьменна. Але як Демид сказав:

— Хочеш вивчу тебе читати?

Вона не одмовила нічого і довго потім плакала, сховавшись десь у кущах у своєму садку.

Що до Гордія, то йому цього літа клопоту було багато і здебільшого не зовсім любого. Спершу він думав, що, витнавши Галушківського, зробить усе; але тепер побачив, що помилився. Олійниченко та конторник хоч і не крали, як здавалось Гордієви, але-ж ладу економії не давали. В господарстві було чимале безладдя. По часті воно залежало од Гордієвої непрактичності, по часті од того, що Олійниченко та конторник мало дбали про лад, а більш казали:

— Нехай, нехай спробує сам!

Вони трохи не полюбляли Гордія. Найсамперед їм не сподобалось те, що Гордій зупинив позов на луку та оступивсь за харч наймитам. „Мужиків“ вважали вони за потрібне провчити і зовсім не розуміли, як се можна зректися права випозиваного вже; що-ж до харчу, то вони й за Галушківського мали його добрий, а той бариш, що зостававсь од харчу, потрапляючи до кишені Галушківському — хоч не дуже, але зазірав і їм до кишень. Коли-ж вони повстали на Галушківського, так се тільки тим, що по їхньому через лад мало він, той бариш, зазірав до їх; вогонючи Галушківського, вони мали надію на більше. А воно, на превеликий жаль, склалося так, що й те з рук пішло, що досі мали. Правда, вони вже знайшли змогу надолужати се на чому иншому, але все-ж мали рацію сердити ся на Гордія. Тим вони, наче дбайливі

при йому, без його мало про що дбали, опріч власних кишень; Гордій цього й не знав, хоча й бачив нелад.

Але далеко гірший був Гордієви инший клопіт, що повставав з відносин проміждо окономією та селянами. Відколи став у Радівській окономії Галушківський, не втихала щоденна борня, щоденне ворогування в окономії з мужиками. Зріши при панах, Галушківський зовсім одбивсь од народу, звучи його мужланами, а себе вважаючи за пана і був тим, чим звичайно бувають такі добродії на Україні — глитаєм. Маючи повну волю за покійного Гордієвого дядька, він робив, що хотів. І він завів у окономії справжні глитайські порядки. Це зробити йому було тим лекше, що вузку стягу мужицької землі з трьох боків обхоплювала панська і повсякчасні „шкоди“ були необхідним цього послідком. Ці „шкоди“ давали Галушківському — не грішми, а здебільшого одробітком — чималий баринш, але він його клав до своєї кишені, примушуючи робити дурно і записуючи за те плату. Опріч того Радівці мали не дуже добру і повинні були брати землю в окономії і віддавати в окономію воли й корови на пасовища. І за те, і за те окономія брала дорого і не самими грішми, а ще й одробітками. Правда, недалеко були инші окономії, там брало ся дешевше і мужики могли-б туди вдати ся, але вони не вдавали ся, бо знали добре, що коли який Радівець обмине Радівську окономію, то Галушківський цього йому ніколи не забуде і чи тепер, чи в четвер, а таки дошкулить так, що доведеть ся застогнати. Приклади цьому мали Радівці собі навіч, — тим про таке повстання проти Галушківського ніхто і не думав. Була ще одна річ, що віддавала їх йому до рук — податки. Радівці були убогі і затого завсїгди, боячись, щоб їх не поціновано, мусїли позичати в окономії гроші на податки. Позичало ся звичайно взимку, але віддавати треба було влітку, в жнива, — працею. За десятину хліба, що косила ся влітку за 5—6 рублів, Галушківський зимою давав два з половиною, а як три рублі, то й багато. Складаючи до купи всі одробітки за землю, за воли та корови, за гроші на податки та за „шкоди“, ми матимем не записане ні в якій книзі законів, але у всякому разі досить виразне кріпацьке право — на нових, суто-економічних підвалинах, на підставі „вільної умови“. Галушківський міг так часто постукати у вікно до Радівця і звеліти йому йти на панську роботу, як йому хотїло ся.

Правда, як-би Радівці були освіченіші, як-би в їх було більш громадського ладу, менш „може“ та „нехай“ [що їх народня приказка зве недобрими людьми], то мабуть вони-б не такі залежні од Галушківського. Але-ж, як то відомо, балакати про лад громадський можуть у нас самі „урядники“ та „станові“, а що до освіти... Самі Радівці не знали, куди до неї треба простувати, а з таких людей хто знав, до їх ще досі ніхто не вступав у хату. І прийшов Галушківський і запанував...

Ось через віщо стало ся так, що окономія та Радівська громада були довгий час запеклими ворогами, що ніколи не покидали чпати один на одного. Галушківський мав силу [він звав її „правом“] і гнітив мужика тією силою; мужик її не мав і дошкуляв Галушківського тим, що де міг, там користувався з економічного добра, кажучи:

— Все це наше, бо з нашої крові та поту.

Чи по правді він робив — про се не будемо балакати, бо незручно питати ся про правду там, де панують Галушківські, — але тільки він так робив. Галушківський ненавидів його, а він Галушківського. Галушківський де міг латав його пагаєм — без свідків — і мужик одного разу спробував це зробити. З того повстав позов про луку і позов той не міг, звісно, зробити кращими відносинами проміждо мужиком та окономією, і запекле, роками вироблене, застаріле, таке, що вже вкоренило ся в душу, ворогування тільки побільшало.

В такому становищу стояла справа, як Гордій сам став господарювати. Нічого й казати, що відносини одразу одмінити ся не могли і треба було на це довшого часу та лагідного поводіння з селянами. З самим Гордієм Радівці мало діла мали, а більш з Олійниченком, тим і знали Гордія мало. Ту річ, що Гордій не займав їх за луку, вони, знаючи, як досі окономія з їми поводитилась, вияснили тим, що „мабуть панови не пощастило“. Що-ж до Олійниченка та конторника, то хоча вони й випхали Галушківського, але самі поводитись з людьми ні трохи не краще, коли не гірше, роблючи це звісно, так, щоб про його Гордій не знав. Олійниченко, так саме, як і Галушківський, мав завсїгди при собі пагая і не мннув дурно випадку попобити кого з найманих робітників чи з таких людей, що худоба їх була у шкоді. Опріч того, він мав звичай завсїгди нахваляти ся:

— Стривайте ви! уберемо ми вас у шори, мужлани!

Останнє слово він позичив у Галушківського і себе за мужика не вважав, а думав, що він уже „на управительській лінії“ і задля того скинув чумарку і ходив у „жакетці“.

Конторник-же користувався з усякої змоги обдурити людей, записуючи дні або рахуючи плату, і вмів так робити, що бариш од цього йшов до його у кишеню. Правда, все це Гордїй міг-би помітити, як-би пильнійше придивлявся. Але його досі зацікавлювала сама хліборобська робота, — він залюбки їздив на поле і ходив дивитися на інші економічні роботи, але клопіт з найманими людьми і таке інше він кидав на Олійниченка та на конторника, бо не мав у тому нічого цікавого і думав, що досить буде, як що він переглядатиме їх рахунки. А тим часом все це була така річ, що не могла ні трохи одмінити у Радівців погляди на економію. Вони поводитись з нею так, як і за Галушківського, і „шкоди“ на полі, в лісі, на баштані були досить часто. Спокійніший та практичніший, ніж Гордїй, господар, дав-би раду швидче і запевне знайшов-би — хоч може й не зараз — якого способу впевнити селян, що він зовсім не бажає воювати з їми, — але непрактичний та палкий Гордїй не знаходив його. Спершу він терпів такі шкоди, але один випадок обурив його.

Одного разу, після декількох уже шкод, Гордїй пішов сам на поле і вдрів у молодій пшениці пару коней. То був час сіножатий; сумежно з цим Гордїєвим полем починала ся мужича земля, а на їй якийсь добродій з Радівців косив сіно. Недалечко стояв якийсь порожній віз. Гордїй підійшов до добродія і сказав:

— Чи то ваші коні?

Добродій — великий рябий чоловік з понурим поглядом, — повернувся до Гордія, глянув і вдрів одразу своїх коней у шкоді.

— Ах, ви-ж прокляті! — закричав він і побіг до їх.

Гордїй швидко пішов за їм. Рябий мужик добіг до коней і хотів їх ухопити. Але коні злякались, що він так на їх наскочив та й кинулись на бік, без жалю толочучи гарну пшеницю. Це ще більш уразило Гордія. Рябий мужик почав ганяти ся по пшениці за кінями, кленучи їх на всі заставки, але вони не давали ся. Добра частина лану була вже змережана стежками од кінської та од людської біганини. Нарешті

мужик піймав спершу одну, а тоді другу коняку і повів їх до воза. Але Гордій, не спускаючи його з пшениці, переняв його.

— Ні, так не можна робити, — сказав він, беручись рукою за поводи. — Ви в день тут косите і не бачите, що ваші коні у шкоді, а тоді ще витолочуєте стільки пшениці. Я не дам вам коней, поки ви заплатите міні за спаш.

— Одчепіть ся, пане! — одмовив рябий мужик, одкидаючи Гордієву руку. — Хіба я їм велів туди йти, чи що, що ви до мене причепились?

— Я того не знаю, я знаю тільки те, що ви не маєте права міні пшеницю витолочувати. Я не пушу.

І Гордій знов міцно вхопив ся за повід. Мужик сіпнув його з рук. Гордій не подавався. Мужик зненацька пустив зовсім повід, скинув шапку і почав прохати:

— Пустіть, пане, — їй бо не доглядів. Вона проклята лщина така, що її й не вздриш, куди втече. Пустіть, спасибі вам!

Мужик почав кланяти ся, хитро поглядаючи на Гордія. Але той дуже вже був роздратований з усього того, що досі було і не хотів пустити.

— Ні! — сказав він.

— Пустіть, — поклонюсь вам!

— Ні!

— Так геть-же к чортам! — скрикнув несподівано мужик і штовхнув Гордія так, що той поточився і випустив поводи з рук. Ту-ж мить мужик ухопив коні, смикнув їх і за хвилину був уже коло свого воза.

Навкруги не було видно нікого. Сам Гордій не міг нічого зробити. Він повернувся і пішов до дому.

Цей випадок страшенно його обурив і він зважив ся першого-ж, кого застукають у шкоді, потягти до суду. Дождати цього довелось не довго. Через кілька день Олійниченко зайняв волів. Пішло діло до суду. Опріч Олійниченка, свідками було ще кілька Радівців, що робили на полі тоді, як Олійниченко займав воли. Олійниченко казав, що зайняв їх на Гордієвому, а Радівці, що ні, що воли тільки коло межі були. Суддя не міг дорозумувати ся правди, але бачучи, що таких свідків, що обстають за обвинуваченими більш — виправив їх. Страшенно сердитий повернувся Гордій до дому і знов таки через кілька часу, піймавши двох у своєму лісі, як вони там

рубали, подав до суду. Цього разу євїдками були наймити з економії і муїли обстати за Гордієм. Суддя, маючи на увазі те, що обвинувачені ще й одбивали ся, присудив їх обох — Семена Голованя та Петра Кавченка — до тюрми. Гордій не сподївався такого суворого присуду і сам не радий був йому. Але другого-ж дня він міг знову обуритись, бо, помщаючись за цей присуд, Кавченкові та Голованеві парубки, вкупі з иншими, загнали більш десяти пар волів до Гордія в хлїб на всю ніч і витолочили не одну десятину.

Таким побитом відносини проміждо громадою та економією зробили ся гострі. Гордія це все страшенно дошкуляло, і він звичайно обурювався на Деміда, як той казав, що цього могло-б і не бути.

— Та як-же-ж могло-б і не бути? — сперечавсь одного разу Гордій, сидячи у-двох з Демидом у його в садку. — Адже не я їх займаю, а вони мене.

— Не знаю, — казав замислений Демид, — але я маю таку думку, що ні з того, ні з сього людина не полізе гризти ся. А коли вона се робить, то се запевне тим, що відносини ваші ненормальні.

— Ат! це все ідеалїзм твій! Ні, я бачу, що треба дуже й дуже переглянути свої погляди на народ, на мужика. Тепер тільки бачу, що одна річ — читати наших белетристів-мужикофілів, а друга зовсім — жити з тими-ж таки мужиками.

— Запевне, що инша річ жити, ніж читати, але-ж чим винні наші ті белетристи?

— Тим, що вони мене одурюють. Тим, що вони описують мінї мужика не такого, який він є справді, а иншого, повитого поезією. Такого мужика тільки й знаєш, такого тільки й любиш, а як знаєш справжнього!...

Гордій махнув рукою і хотїв устати, але Демид припинив його питанням:

— Ну, та що-ж справжній?

— Що? Ти ось кажеш, що моя з їм гризня — це послідок економічної борні і не можна за це мужика обвинувачувати. Нехай і так! Але-ж візьмемо инші речі, візьмемо цей народ хоч з погляду українського національного питання. Народ твій пхаєть ся в пани, нївечить свою мову, нївечить одєжу, звичаї. Хіба це не правда, що балакаючи з „паном“, мужик силкуєть ся ламати язика на московський кшталт?

Не знаю вже, як вони там проміж себе балакають, а що з інтелігенцією!...

— Не таке, може, воно й страшне, як ти кажеш, — одмовив Демид. — Бачить народ, що московською мовою балакають освічені люде і собі хоче засягти тієї освіти. Він думає, що тільки московською мовою і може її засягти, думає, що московська мова прикмета у освіченої людини, бачить потім, що й з практичного боку московську мову користо знати — от тобі те через віщо мужик ламає мову і таке инше. Дай-же йому українську освіту і він цього не робитиме.

— Українську освіту? — перепитавсь Гордій. — А як же йому даси українську освіту, коли він сахається української книжки?

— Відкіля це ти взяв?

— Хіба не правда, що письменний вкраїнський мужик не хоче вкраїнської книжки читати?

— Але-ж ти забуваєш, що він у російській школі вчився, і що це не народ, бо російська школа може давати самих перевертнів! А друге: і він тільки спершу сахається вкраїнської книжки, бо звик до того, що є самі московські, „панською“, як селяне кажуть, мовою писані книжки.

— Панською! — скрикнув Гордій. — Це дуже характерно! Вони не вважають свою мову й за мову, вони вважають російську мову не за мову иншого народу, а тільки за мову панську і, цхаючись у пани, кидають свою, а її беруть. Ні, тут вкраїнські книжечки не пособлять! Треба виробити вкраїнську інтелігенцію велику, щоб вона балакала по вкраїнському, щоб мужик почув українську мову і з панських уст і побачив-би, що й ця мова може бути „панською“.

— Цілком згожуюсь з тим, що ти кажеш і тільки роблю один додаток до твоїх слів: а щоб народ міг почути, як балака по вкраїнському інтелігенція, треба, щоб інтелігенція жила по селах та заходила ся коло освіти народної, — тоді тільки й зникнуть усі оті несимпатичні з-явища. А поки я не можу так дуже обвинувачувати наш народ. Він справді часом у цілковитій темряві блукає. Треба повсякчасної упертої культурної праці, треба...

— Ат, треба! — перепинив його одразу Гордій, затого скрикнувши, — а на що треба?

— Як, на що треба? — хотів був сказати Демид, але Гордієви не треба було одмови;

— Еге, на що треба? — ще раз запитавсь він. — Аджє, правду кажучи, все це брехня. Я сиджу оце з тобою і балакаю про народ, про просьвіту, про українську інтелігенцію, а там в душі невідступне питання: а на що? Це все нісенітниця! Ні, ти мене не розумієш. Я бачу. Але-ж ти не можеш мене розуміти тим, що не знаєш, що щоб я ні робив, щоб я ні балакав, але думки в мене завсїгди про одно: на що це все? Бачиш: не просьвітна чи яка инша діяльність нісенітниця, а нісенітниця єсть все те, що ми робимо. Усе, і твоє теж! Ну, ти сидиш у школі, лічиш, осьвічуєш народ, — ну, а на що це все?

Гордій скочив і нервово заходив по стежці.

— На те, — одмовив Демид, — що я бажаю цьому народови добра, що я хочу, щоб ці люде були щасливійші — більш любили та менш злували. І ще на те, що я люблю свій край і хочу, щоб прокинулось його національне самопізнання і щоб він зробивсь дужий та могутний. На те, що я люблю Україну.

Гордій одразу повернувь назад і став перед Демидом коло столика.

— Україна! — скрикнув він. — І я колись любив її, моливсь на неї! Але-ж слухай: ти вмрєш, і що тобі тоді Україна? Хіба ти її понесєш з собою в труну? Не кажи міні, що вмирають одиниці, а народ живе! Я це знаю! Але що-ж міні, тій одиниці, з того, що народ житимє і тоді, як мене їстимє хробаччя? Та й чи житимє? Хай Україна зробить ся дужа, могутня, — що з того? Чи не могутний був Рим? Або Картаген? А де вони? Що од їх зостало ся? І що зостанеть ся од України? І що зостанеть ся од усіх людських Україн? І що зостанеть ся од усіх людей, од усієї землі?

— Ну, ти зазираєш на мільйони років наперед.

— Так інакше-ж я не можу! Зрозумій-же ти таку річ. Людина робить і бідкаєть ся і силкуєть ся придбати собі найбільше щастя, але-ж це щастя скінчить ся смертю і все повернеть ся в ніщо. Народ дбає про свою культуру, силу — про своє щастя, але-ж він умрє і все повернеть ся в ніщо. Людскість колотить ся, відколи сьвіт стоїть, теж за своїм щастям, але-ж і вона вмрє і все повернеть ся в ніщо. І навіть земля, що на їй людскість живе, — вмрє і навіть, ка-

жуть, уся світова система завалить ся. Що міні до того, що це зробить ся через мільйони років, коли я знаю, що все, цілком усе, що я почав-би робити, повернеть ся в ніщо, бо його присуджено до знищення, до смерти? Як я можу що робити, коли я знаю, що все, що я зроблю, веде до самої смерти, до знищення? Скажи!

Гордіве обличчя зблідло, губи нервово тіпали ся, очи палали.

— А чому ти знаєш, — спитавсь Демид, — що все це справді так, що вся людська діяльність кінчаєть ся тим актом, що ми звемо смертю?

— Бо я не бачу нічого, опріч цього акту!

— То що? Коли так, людина, бачучи, що сонце зайшло і стала ніч, могла-б сказати: я не бачу нічого, опріч ночі і тим все кінчаєть ся нічю.

— Так чим-же воно кінчаєть ся?

— А ти знаєш, чим воно починаєть ся?

— Я не знаю нічого, усі ми нічого не знаємо.

Was man nicht weiss, das eben brauchte man,
Und was man weiss, kann man nicht brauchen.

Демид похитав головою.

— Як-же ти можеш так безапеляційно рішати питання, коли ти нічого не знаєш?

— Але-ж ніхто нічого і не може знати?

— Тепер — еге! Але чому ти знаєш, що минуть віки і становище не одмінить ся? І невже ти думаєш, що те, що повстало, повстало без ніякої причини? Все, що ми бачимо круг себе, доводить нам, що без причини нічого не повстає. І коли такий закон панує в частинах, то невже логічно буде думати, що ціле, світ могло-б повстати без причини?

— Се-б то: істніє Бог? — зло спитавсь Гордій.

— Істніє Бог! — одмовив Демид устаючи і очи йому заблищали. — Істніє причина, істніє Бог!

— Покажи міні Його! — скрикнув Гордій, ставши проти Деміда з стисненими кулаками.

— Я не можу тобі показати Його самого, — я тільки тобі показую, що Він істніє.

Демид теж вимовив це палко. Обом їм перехоплювало дух.

— Істніє! Коли Він істніє, так нехай Він скаже, на віщо Він присудив усе до смерти! Хай покаже міні свою мету!

— Коли істніє причина, істніє й послідок, істніє й мета!

— Яка?

— Я не знаю, яка саме, але я певен, що мета ця добро — і що прийде час, коли люде зрозуміють її, але зрозуміють не самими міркуваннями, а шляхом невтомної упертої праці.

— Ха-ха-ха! Істніє мета! Що-ж міні до того, що вона істніє. Міні треба знати її — тоді я тільки й можу спокійно жити, тоді тільки я можу що-небудь робити. А поки — все це іграшки, нісенітниця, всі ці школи, ліки, книжки! Все це нічого не варте!

Гордій зупинивсь і змовк на хвилину, а далі почав знову:

— Еге, не варте! Хоча, звісно, ти можеш сказати, що ні трохи не вартійше гризти ся з мужиками... Але-ж зло моє гризеть ся, зло! Ат, ну його к чорту! — скрикнув зненацька Гордій з невимовною лютістю і кинувсь геть. Демид не спиняв його. Вибух цей і здивував, і не здивував Деміда. Він уже давно помічав, що з Гордієм робить ся щось непевне, але не думав, щоб ті безвідрадісні думки так опанували його. Демид думав, що Гордій вернеть ся, але як проминуло кілька часу, то побачив, що той утік зовсім до дому. Демид zostав ся в саду і сидів тихо і непорушно на тому-ж місци, де й був, аж поки сонце, сідаючи за обрій, не вдарило йому в обличчя своїм вогняним промінем. Він підвів ся. Великим вогняним колом заходило сонце, цілуючи на прощання своїм золотим промінням і землю, і воду, дерева, і квіти, людей всіх і Деміда.

— Але-ж воно встане і засяє знову! — думав Демид. — І хто-ж пісьля цього мене впевнить, що ми не встанемо знову пісьля того, як зайдемо за обрій свого тутешнього життя?

І, заспокоєний з цієї думки, він вернувся у хату.

Але Гордій не міг заспокоїти ся. Літо з своїм клопотом та колотом щоденним притлумило було такі думки в його, але тепер, в осени, він мав досить вільного часу, щоб думати, і стара мука знов запанувала у його в серці з нечуваною ще силою. Він ніколи не міг спокійно жити навмання, жити, не знаючи на що, а тепер таке життя було йому важке особливо. Вага була така велика, що він навіть добирав усякого способу, щоб хоч як одурити себе. Він починав наприклад впевняти себе, що важливе не тіло, а дух і що тільки там треба шукати безсмертя. Він впевняв себе, що добрі діла людські

стають безсмертними, бо до віку впливають так чи інак на людськість. Або доводив він собі, що безсмертя можливе тільки в довільній переміні індивідуумів і що він, Гордій, безсмертний у своєму потомстві. Але таких упевнень ставало хіба на кілька днів. Дуже легко було Гордієви зрозуміти облудність у таких розвагах, помисливши про те, що добрі діла, до віку невмирущі, — се тільки абстракція, а він хоче невмирущості яко справді жива реальна істота, та що й добрі діла до віку жити не можуть, бо коли й живуть поки людськість, то все-ж умруть вкупі з нею; так саме і син його буде зовсім не те, що він сам, і що він, Гордій, хоче безсмертя не яко син його, а яко він сам є; та хоч-би навіть вдовольнитися і життям в потомстві, то все-ж і воно живе, поки людськість і вкупі з нею вмере. Таким побитом доходило до того-ж таки знов кінця — до загальної смерті і всяка розумна мета в житті зникала; усяке діло, за яке узявсь-би, було цілком непотрібним, бо на що його робити, коли він умре і все умре? І знов безнадійна, ще лютійша, ще гірша туга обхоплювала Гордія.

Ця туга ще тим була лютійша, що Гордій знав, що своєю невпевненістю, безпідставністю та безметністю в житті своєму — він не самого себе мучить, а мучить і другу людину — Ганну.

Ганна!... Колись його укоханий у мріях ідеал!... Що од його тепер зостало ся?

Розбираючи довгими безсонними ночами [він дуже часто се робив] самого себе і свої відносини до людей та до Ганни, Гордій не міг не признати, що Ганна не одурила його — з формального боку. Його ідеал був — жінка вродлива, щира, розумна та освічена, талановита і щоб палко його кохала. Все це було у Ганни... Але чому-ж він холодний до Ганни, чому тепер вона зовсім не на ідеальному педесталі? Гордій мусів побачити, що не вона в цьому винна. Правда, в неї були свої вади, — наприклад вона була дуже горда і не йшла перша на згоду; але хто-ж без вад на світі? Сила була не в тому. Сила була в тому, що Гордій знав, що і ця врода, і цей розум, і це кохання — вмруть, зникнуть зо світу зовсім, але поки ще зникнуть зовсім, істнітимуть на світі старою руїною. Гордій не знав, на віщо він має кохати Ганну, жити як чоловік з жінкою, коли всьому кінець — смерть. Гордій

не бачив мети в сімйовому житті, але бачив, що сімйове життя накидає на його деякі обовязки, і воно йому огидло. Так було з Гордієм духовним, але був ще і Гордій — тіло. Се тіло казало: коли я мушу вмерти, то принаймні хоч поки живу, бажаю зазнати вдоволення всім своїм потребам і найбільшій — коханню. Кохання тут розуміло ся jako вдоволення з живого тіла, з його краси, вроди, з його розкішних форм. Гордій, як стародавній Грек, любив красу в людському тілі і розумів Ренанову думку, що найдосконаліша форма краси людської — се жіноче тіло. І він хотів мати це тіло, хотів упити ся втіхою з їм — він хотів мати в Ганні коханку, а не жінку. А її тиха, спокійна, трохи бліда може, натура, зовсім не підходила до цього. Вона могла кохати і бути гарною жінкою, але коханкою мала силу бути тільки місяць чи два. Далі їй вже хотіло ся щоденно тихого, лагідного життя, хотіло ся з заколисною піснею на устах звивати тепле, але тісне кубелечко на сімйове життя. А Гордій і досі поривавсь укупі з такими образами, як Гатерас до якої далекої мети і йому хотіло ся коханки, що йшла-б поруч з їм до бою, а потім панила-б його своїм коханням. Або йому хотіло ся такої коханки, щоб і день і ніч воркувати з нею, щоб вона не могла на світі прожити без його помочі, без його повсякчасньої оборони, щоб він її носив як дитинку на руках — от як Дора у „Давиді Копперфільді“, але тільки не така дурна та вередлива. А Ганна не була ні тим, ні тим і не могла бути нічим, тільки вірною дружиною в тихому сімйовому кубелечку. І Гордієви надокучила Ганна і він не знаходив з нею навіть того щастя дочаснього, земного, про яке він думав.

Ось через віщо Гордій та Ганна жили вкупі, стрівали ся й балакали, навіть здебільшого як чоловік з жінкою жили, але все це була сама декорація, що ховала за собою безладдя. Тим і не диво було, що Гордій часом по кільки день не балакав з Ганною, не казав їй тих навіть нічого не вартих фраз, про синів ніс удрапнутий або про чай, — що їх ще він казав. Що-ж до інших розмов, то вони затого вже не балакали про літературу чи про політику, чи про яку иншу річ, таку саме далеку од їх особистого життя. Хіба як хто чужий заходив до їх, то тоді при йому вони балакали охочійше, як добрі друзі, але не на самоті... Те, що вони могли одне одному казати, здавалось їм не вартим того, щоб його казати;

а те, що варте було і що треба його було сказати, того вони вимовить не мали слова. І вони мовчали...

Важко було так жити. Ганна часто плакала, мучилась, не сплючи ночі, але пособити не могла. Вона мало розуміла, через віщо це все так стало ся. А зрозуміти вона хотіла і вся її гордість обурювала ся проти такого життя. Спершу вона думала, що тут якесь непорозуміння і що досить в'яснити те непорозуміння і життя у їх тоді одмінить ся. І вона збирала усю силу і становила Гордієви питання: через віщо се так? Що вона йому зробила, що він став до неї такий? Такі питання вона становила кілька разів, і що разу з їх нічого путнього не виходило.

— Що я тобі зробила, що ти став такий?— питала ся Ганна.

— Нічого ти міні не зробила, — одмовив Гордій.

— Але-ж ти сумний і похмурий і од тебе слова не почувеш. Чого ти сумуєш чи сердити ся?

— Та нічого нема, — просто міні щось погано — голова болять, — одмовить Гордій і на тому розмова кінчаєть ся. Але часом і не кінчала ся. Часом Гордій кидав Ганні який докір — що-небудь не так вона зробила, яку дурницю. Наприклад на питання про те, чого ти сумний чи сердитий, скаже:

— А чого-ж ти не звертаєш уваги на мої слова?

— Як?

— Я-ж казав тобі, щоб ти не держала більш цієї наймички.

— Але-ж, Гордію, вона гарна дівчина і працює.

— Та розумієш-же ти, що її батько своїм ходінням та своїми випрохуваннями увірив ся міні. Ну, та я вже про це багато балакав і балакати більш не хочу, бо завсїгда так буває, що тебе не впевниш.

— Завсїгда? — дивуєть ся Ганна. — А коли-ж то так?

— Та ось наприклад хоч-би... — і Гордій каже приклад один, другий. Ганна одмовляє, повстають обопільні докори, а тоді сльози Ганнині. Слїз Гордій страшенно не любив і часто обурювавсь проти їх, хоча йому й шкода було Ганни. Він починав її розважати і вся спірка кінчала ся згодою, — не довгою, звісно. Зараз-же з другого-ж чи з третього дня стара холодність потроху запановувала і панувала до нової такої сварки.

Ганна сама помічала, що одмінила ся до Гордія і вона. Перше палке кохання зникло десь на віки, нове, тихе сімйове

почування Гордії одкидав, не хотів його. Це мучило Ганну, але і вбивало з тим укупі її почування до Гордія. Та вона цього не помічала ще поки...

Душевна Гордієва борня її була мало відома: вони один од одного ховали свою душу. Але все-ж про дещо Ганна догадувалась, бачивши, як Гордій часом мучить ся. В такі хвилини її було невимовно жалко його, хотіло ся підійти до його, приголубити, розважити, але першого холодного погляду Гордієвого було досить, щоб вона не зважилась це зробити. Вона знову замикала ся сама в собі і так жила. На віщо? Вона про се не питала ся так, як Гордій, бо хоча не була дуже релігійна, але ніколи не губила віри, прищепленої до неї змалку. А ця віра в те, що єсть Щось вище і од Його залежить все, пособляла їй в її тяжкому житті. Вона не бачила, яким способом могла порадити собі, але вірила, що Бог може все зробити і вона сподівала ся... Але вона силкувала ся менш думати про се і тим залюбки вкидала ся у роботу, панькала ся з дитиною, коло хатнього господарства, ходила до знайомих селян пособляти хворим і таке инше. Але все це, звісно, тільки трохи і тільки на деякий час затуляло од неї справжнє важке її становище.

Гордієви-ж ця зима особливо дала ся в знаки: ніколи ще так тяжко йому не було. Вага була така велика, що в його з-являли ся думки зняти з стіни револьвер і скінчити все це відразу. Але мов якась таємна рука ще спиняла його. Це була надія, маленька надія. А може?... А може я ще знайду, чого шукаю, може я ще матиму одмову? Ця надія та жива життєва сила, що ніколи не покидає незбожеволілої людини, спиняла йому руку. Але все-ж инша сила так тягла Гордія до цього, що одного разу воно за малим і не стало ся. Подумавши потім про те, що було-б з Ганною після цього, він багато плакав. Плакав не тим, щоб думав, що Ганна без його нещаслива буде [хоча, як що правду казати, була в його й ця думка, та через лад уже йому самому жаль було покидати все це життя, хоч яке воно йому огидне було, і Ганну...

Послідком усього цього було те, що Гордій, боячись, щоб і справді коли чого не стало ся, поїхав у місто і зробив формальний акт, віддаючи ним все, що мав, Ганні. Він не хотів записати на сина, бо йому здавало ся, що це було-б образою Ганні, матері того сина. Але зробивши це і приготував-

ши ся [так йому здавало ся] до смерти, Гордій зненацька почув, що він якось заспокоївсь неначе. Тоді була вже весна, — зійшов сніг, зазеленіла перша травиця, зазвенів перший жайворонок і живущим повітрям повіяло на Гордія. Під впливом усього того в його знов прокинулось бажання жити, що було примерло холодною зимою. Йому знов схотіло ся життя, щастя, втіхи... Але щастя, втіхи не було, і Гордій знов починав мучитись, злувати і казати самому собі свою стару думку:

— Нехай так, нехай я не знаю, на віщо істнію на світі, але-ж я істнію і не маю сили не істніти. І принаймні на цей час, поки істнію, я бажаю щастя, бажаю впити ся цим життям. Чом-же й тут міні перешкода?

Ніколи так як тепер не бажало ся йому щастя недовішнього, ні, — він на те вже не мав надії, — а хоч дочаснього, але такого, щоб голова палала й крутила ся, щоб у сьому горіти й згоряти, не помічаючи того, не помічаючи, як живеш, не чуючи, що з ран, здобутих у борні з життям, лється кров. Якись нові образи, нові прагнення зародили ся у його в душі. Йому схотіло ся знову кохання.

Кохання? А Ганна? Невже...

На що брехати? Йому її жалко, він часто мучить ся думаючи про її горе, але не вона може дати йому те щастя, те палке щастя, таке, щоб у обіймах у його Гордієве серце спопеліло, і Гордій не став істніти на світі. Не вона!

Могутним по́тягом тягло Гордія до такого щастя. Прагнення обхопило його цілком. І потім знов якась надія, маненька, ледві помітна — а може? А може як справжнього щастя зазнає [бо він справді не був досі щасливий], то якось воно й та одмова наблизить ся до його. А може? — казав він сам собі, добре розуміючи, що се та приказкова соломину, що за неї хапаєть ся людина втопаючи.

Але й цієї соломини не було: щастя не йшло... За те вкупі з весною почав ся і той господарський клопіт, що так дошкуляв Гордія. Знов почали ся „шкоди“ в лісі та на полі, почала ся гризня з Радівцями. Гордій знов уже двічі їздив до суду і вигравав справу. Але за те Радівці мстились йому ще дужче. Це все роздратовувало Гордія, і він казав:

— От воно, те щастя!

Але він не кидав свого і таки боровсь і таки гриз ся з мужиками.

ХІ.

Орися журила ся.

Все літо і всю зиму Андрій не був з нею. Немає його й досі. Правда, він як ішов, казав, що все робить задля її-ж щастя. Він казав:

— Горличко моя, ясочко моя! не можу я не піти, бо хочу, щоб були ми хазяями, не кланяли ся нікому. Зароблю я там грошей, то будеш ти, моя ясочко, в достатках жити.

Так він казав, але-ж він обіцявсь на ту осінь вернути ся хоч на який час і не прийшов, усю зиму там робив. І тепер знову zostав ся там, у тому місті; пише, що живе по вісім рублів на місяць і житиме аж до косовиці, а в косовицю піде знов косити і в жнива, а до дому вернеть ся після жнив і тоді вже, в осени свататиме її. Але-ж скільки дождати ся ще! Вона вже ждала, так довго ждала! В неї так стомила ся душа за се довге ждання, а він каже: ще жди! Їй не треба грошей тих, їй треба тільки його бачити, балакати з ім. Скільки парубків сватає дівчат, не йдучи спершу на заробітки, і живуть щасливо. На що ті гроші? Хіба й без їх не були-б вони хазяями?

А дождати так тяжко, так тяжко плакати в самотині і не мати кому про свої сльози розказати. У Орисі не було такої подруги, що їй могла-б вона звіряти свою душу. Чи Орися не могла знайти її собі, чи дівчат, на се здатних, у їх на селі не було, але Орися до всіх дівчат була закритна і в самотині терпіла своє горе. А як-же то важко самій терпіти!

І Орися починала перебирати в голові усіх своїх дівчат і про кожну сама себе питала ся, чи сказала-б вона їй усе, і про кожну одмовляла, що — ні. Як вона їм сказати може, коли вони навіть сьміяли ся колись, що до неї Андрій ходив, а тепер покинув. Та й злі-ж!

І вона zostавала ся сама з своїми думками. А ці думки були ще важчі тим, що вона не певна була, що Андрій і цієї осени вернеть ся. Так саме він писав і про ту осінь, але-ж не вернув ся. Уже коли-б йому хотіло ся бачити її, то вернув ся-б. А то й тепер може йому трапитись гарний заробіток і він зостанеть ся там ще на зиму. Ні, ні, йому байдуже про неї, бо як-би не байдуже, то він давно-б уже був з нею.

О, як-би він знав, як вона мучить ся, як вона ночі не спить, зрошаючи свою самотню постіль білу гіркими слізми.

Постіль біла, стіна німа,
Ні з ким розмовляти! —

згадуєть ся Орісі і ще дужче стискає серце їй. Господи, яка нудьга! Ой, Боже-ж, нудьга! Через цю нудьгу огидло Орісі все: і дівчата, і піснї, і робота, і все!...

Вона дожидала його к Великодню, так дожидала!... Всі очи прогляділа його виглядаючи, а він не прийшов. І ось тепер знову його немає, немає... до осені!... І чи прийде-ж у осені? Вона не певна, зовсім не певна, що прийде. Іноді здавало ся їй, що він зовсім не прийде, іноді, що він неодмінно мусить прийти і до того ще й дуже скоро — на зеленій неділі. Чому саме на зеленій неділі — вона цього до пуття не знала, але так якось воно почувало ся. Не може-ж воно довше так бути! Вона чула, що в неї в душі зростає невимовна, пекуча потреба зараз-же, скоро побачити Андрія. Їй навіть одного разу здало ся, що коли вона його не побачить на зеленій неділі, то щось має зробити ся, щось має стати ся. Ця думка якось урізала ся їй у мозок і не йшла з голови.

Де далі йшов час до зеленої неділі, то все більш та більш зростало її пекуче бажання побачити Андрія і все певнїйша та певнїйша вона ставала, що це буде саме на зеленій неділі. Вона дожидала ся того свята так, як ніколи ніякого доти не дожидала ся. І ось воно прийшло...

В неділю пішла Оріся до церкви. Вона молила ся щиро, дякуючи Богови, що прийшло свято, певна, що воно принесло з собою її щастя. Тиха та радісна вернула ся вона до дому, пообідала і вийшла у невеличкий садок, що був у їх коло хати.

— Він прийде сюди, — подумала вона. Вона зважилась тут його діждати ся. Дерева зелені, травиця мягка́я, і сонце ясне, таке тепле і ті щебетливі пташки — усе це неначе впевняло її, що где тут не дурно вона, що прийде він, прийде. І вона дожидала.

Але пробігло сонце вже більшу частину з свого шляху на небі, а вона все дожидала, а він усе не йшов. Турбота почала була обнімати дівчину, але вона силкувалась задавити її в собі. Ні, він прийде, хоч як прийде! І вона ждала...

Вона ждала, поки мати покликкала її в хату за якимсь

ділом. Оріся вже більше не вертала ся в садок. Але усю ніч вона не спала і другого дня встала як не своя. Вона чула, що в неї якось усі струни в душі понатягали ся і всі вони бреніли одним почуттям, одним бажанням. Ні, він мусить прийти, він неодмінно мусить прийти, бо як ні, то вона вмре або щось зробить ся, щось страшне зробить ся. Під впливом цього почування дівчина нічого не могла робити, не вважаючи на те, що мати грімала на неї, що вона не пособляє їй поратись. Оріся тиняла ся по хаті беручись то за те, то за се і нічого до пуття не можучи зробити. Мати розсердившись грімнула на неї, щоб вона краще нічого не займала, коли має так робити. Оріся покірливо кинула все і пішла з хати в свій садок. Увесь час до обіду і після обіду вона висиділа в йому, виглядаючи [їй видко було звідти трохи вулиці] Андрія. Кожна постать, що з-являла ся на вулиці, звертала на себе її увагу, в кожній вона силкувала ся пізнати Андрія. Але його не було. У вівторок вона ще певніша була, що він прийде, що він не може не прийти. Але він не прийшов і в середу. Це не одмінило її думок, тільки тепер ще виразніша стояла перед нею та її думка: або він прийде, або щось страшне зробить ся. Вона й цього страшного дожидала ся, палко бажала, щоб коли вже не Андрій, то хоч воно прийшло, щоб так чи інак, а прийшов край цьому нестерпучому тремтінню усіх струн у неї в душі, бо як ні — чула вона — ці струни й зовсім можуть порвати ся. Четвер, п'ятниця, субота здались їй роками. Але вона рішила так, що Андрій забарив ся в дорозі і що він неодмінно мусить настигнути в неділю. Але вже далі не може бути ніяк. В неділю... або...

Ледві висидівши в неділю за обідом, Оріся побігла з хати. Батькови та матері вона сказала, що йде на пасіку. У їх була невеличка пасіка — з десятком вуликів. Вона стояла в гаю, аж на горі. У ночі її беріє батько, а в день часто й вона, Оріся, там сиділа. Вона любила це місце. Тут вона стрівала ся колись з Андрієм..

Дівчина вбрала ся в кращу святкову одежу, бо була певна, що йде стрівати Андрія. Городами перебігла вона до річки, перехопилась через неї хисткою кладочкою мов прудка коза і опинила ся в гаї. Не спиняючись добігла вона до пасіки і тільки вбігши в неї, стала, задихавшись.

Пасіка була на невеличкій прогайльовині на горі серед

лісу. Високі дерева, оточаючи її з усіх боків, робили круг неї таку стіну, що тільки підійшовши аж до пасіки видно було, що у ній робить ся. На самій прогайльовині теж стояло кілька дерев, росла трава, з квітками рясно помішана і стояло з десятка вуликів; тут був і невеличкий курінь. Сонце сяло з неба і золоті бджоли брели в повітрі.

Орися спинила ся на хвилину, щоб оддихати ся. Потім вона підійшла до куріня, зазирнула у його, немов думала, що там хто є. Але там, звісно, нікого не було. Дівчина сіла біля куріня на пенюк.

Ліс тихо шелестів, пташка щось висвистювала, тихо та любо гули бджоли, купаючись в соняшному золотому промінні. Та Орися того затого не помічала. І очі, і вуха у неї всі повернули ся в той бік, відкіля вона дожидала Андрія. Вона просиділа так з пів години, — нічого не було чути. Зненацька щось, мов хода, почуло ся здалека. Там, у лісі, низом ішла стежка, дорога з Костівки у Радівку. Хтось ішов. Орися уся так і нашорошила ся. Вона прислухала ся довго і чула, як ті згуки потроху затихали і знов нічого не стало чути — тільки шелестіння та висвистювання та бреління. Орися почувала, як щось велике росте й росте у неї в грудях, більшає та більшає і ось-ось розірве її груди. Це було дождання. І відразу вона знову почула... Ні, вона нічого не почувала, то їй так здало ся.

— Ось що, — подумала вона. — Я не дивитимусь, не слухатиму, я заплющу ся, закрию ся і він сам до мене прийде, певно прийде.

Вона затулила обличчя руками і зіперлась ліктями на коліна. Так буде добре. Вона ще подожде і не прислухатиметь ся так до кожного шелесту. Ну, оце щось тріснуло — це запевне не він, він іще не йде. Ці бджоли так гудуть, що зовсім не дають слухати. Але-ж вона й не хотіла слухати — уже-ж Андрій не мине її, а як підійде, то почує вона його неодмінно, ніяка пташка тоді нічого не зробить. А оце ще щось чуть!... Ні, і це так собі. Але-ж дужче — хтось іде, їй Бо йде! Та вона не дивитиметь ся — хай іде. Ні, ніхто не йде, бо вже нічого не чуть... Ні, знову чуть, — то воно мабуть ставало, — а тепер чути виразно ходу.

Не одриваючи рук од обличчя, вся обхоплена якимсь óстрахом з безмірного дождання, слухала Орися виразну ходу.

Ближче, ближче, ближче.. Ось уже проти неї... Звертатиме зараз...

Але воно не звернуло. Хода почала затихати і потроху зовсім затихла. Оріся почала дожидати знову. Вона дожидала ся пів години, годину, дві і потроху її впевненість, віра в те, що Андрій мусить неодмінно прийти, зникала. І тоді все виразнійше й виразнійше ставала перед нею та думка: або він прийде, або щось зробить ся. Що саме? Вона про це нічого не знає, але чує, що так більше не можна... Дівчина чула, як безнадійність уже починала якось холодити її всю і той холод примушував її трусити ся. Вона трусила ся як у пропасниці, цокотіла зубами. Скільки часу так було, вона не знає, але й те зникло. Вона вже не тремтіла з холоду і якась дивна байдужість обхопила її. Вона почула, що в неї заболіла спина так сидіти і устала. Сонце ще й досі сяло, досі пташки щебетали і бджоли бреліли, і пахли квітки. Але Орісі відразу все це здало ся таким непотрібним, таким зайвим — і це сонце, і пташки, і бджоли, і квітки. Її це все дратувало, хотіло ся втекти, сховати ся од усього цього.

— На що воно? — снувалась у неї в голові думка. — Адже вже край — не прийшов!

Вона тихо пішла з пасіки і останні слова zostали ся в неї в голові і вона мов якось не розуміючи їх усе проказувала думкою: „Не прийшов, не прийшов, не прийшов...“ І відразу страшний пекучий біль пронизав її душу. Вона зрозуміла тепер, що вона одинока, покинута і відразу її увесь світ погас і схотіло ся тільки одного — щоб ця мука скінчила ся, скінчила ся швидче, швидче. Скрикнувши несамовито, кинулась вона вниз і за хвилину була коло річки. Не спиняючись, вона з усього розгону кинула ся в неї.

А тієї-ж миті дві чіхсь дужих руки обхопили її за стан і одкинули назад. Тремтючи усім тілом, дівчина глянула: перед нею стояв високий ставний панич, з блискучими очима.

— А що це ти робиш, дівчино? — спитавсь панич.

Оріся мовчала трусячись.

— А хіба-ж так годить ся робити? Хіба вода на те, щоб занпащати життя? І хіба життя на те, щоб його занпащати?

Оріся не одмовляла нічого. Вона чула, що її обхоплює

щось чорне, що вона зомліває... За мить вона впала паничеві на руки.

Панич підхопив її. Це був Гордій. Він вертав ся пішки од Демида і йдучи стежкою побачив, що якась дівчина бігла з гори і перебігла через стежку до річки. Її несамопитий вигляд і скрик, що він перед цим почув, дали йому зрозуміти, що тут щось непевне. Він кинувсь за нею і поспів саме вчасно.

Гордій обережно положив зомлілу Орисю на траву, а сам побіг до річки і набравши у пригірці води, помочив дівчині голову. Вона росплющила стуманілі очи.

— Погано тобі дуже? — спитавсь Гордій.

— Ні... — ледві одмовила вона, але видко було, що їй ще несла підвести ся. Але-ж і тут лежати їй було незручно. Міг хто надійти і побачити.

— Відкіля ти бігла? — спитавсь Гордій.

— З пасіки — там у горі, — одмовила дівчина.

Не кажучи нічого Гордій ухопив легеньку Орисю на руки і поніс. Дівчина не пручала ся — вона була зовсім безсила і мов у якомусь тумані — мало й розуміла, що робить ся з нею. Її голова впала Гордієви на плече, довгі коси поввисали. Поспішаючись Гордій збіг з нею на гору і добре таки задихавшись добіг до пасіки. Увійшовши в неї він зараз же обібрав краще місце і положив там Орисю.

— Ну, лежи, одпочивай тут, дівчино, а то там-би може що непевне схотіла зробити. А тут я од тебе не одійду, аж поки заспокоїш ся як треба. Ти така молода, що тобі вмирати ще рано, ти можеш бути ще щасливою...

Голосне ридання перепинило його. Дівчина одразу підвела ся, сіла і вхопившись за голову руками та прихильючись до колін, голосно заплакала. І плач, і слова вихоплювались у неї з уст. Спершу Гордій нічого не міг розібрати. Але трохи згодом уже розбирав. Яке може їй бути щастя після такого горя? Її і сонце вже погасло! На що він каже про щастя? О, як-би він знав її горе! І сама не помічаючи того, затого не розуміючи що каже, затого непритомна, мішаючи слова з слізми, дівчина почала нарікати на свою нещасливу долю. Вона казала уривково, не доказуючи, але Гордій все-ж зрозумів про Андрія, що Андрій не вертаєть ся і запевне не вернеть ся, запевне він її покинув!... І знову голосне ридання і знов мішаєть ся воно з поплутаними, безлад-

ними словами. Чи довго це тягло ся, Орися не знала, але як вона очутила ся, то Гордій сидів біля неї і держав у своїх руках її похолоділі руки. Вона зрозуміла, що вже все сказала і їй зробило ся сором, вона вихопила в Гордія руки і затулила їми обличчя. Гордій тоді забалакав. Його слова були тихі, але щирі. Він казав, що він дуже добре розуміє, як важко жити без того, кого любиш, він розуміє, як вона, бідна, мусіла перемучитись поки дійшла до того страшного рішення, але-ж він думає, що вона помиляється так роблючи. Вона така ще молода, така вродлива, ще багато щастя мусить дождати її на світі. Може ще Андрій і не покинув, може ще прийде в осени. [Дівчина заплакала знову]. А коли-б і справді трапилось таке нещастя, то не на віки-ж умерло в неї серце і запевне вона може ще зустріти такого... Але тут дівчина заплакала дужче і Гордій одминив мову — і казав про те, що єсть-же в неї запевне батько й мати, — вони її люблять, — на що-ж вона хотіла їх засмутити? Це й проти Бога був-би гріх...

Слова Гордієві мов спілюща вода лили ся на змучене дівчине серце. Вона тихо плакала, але то були сльози вже не важкі та пекучі, — ні, вони несли з собою полегкість. Дівчина почула вдячність до цієї невідомої їй людини, що обрятувала її од смерті, од страшного гріха. І вона тихо промовила:

— Спасибі вам!...

— На що ти кажеш міні — вам? Адже я тобі кажу — ти? — промовив Гордій, бо його якимось вразило те, що в таких щирих відносинах, у які він став до дівчини.

— Але-ж ви з панів...

— Що тобі до кого, з кого я? Зви мене Гордієм, а не паном. А скажи-ж міні, бідолашна, як тебе звать.

— Орисею... — тихо промовила дівчина.

— Ну, моя бідолашна Орисю, — скажи-ж міні правду щирю: як що я піду од тебе, — не зробиш ти більш того, що хотіла?

— Ні!

— Глянь сюди, щоб я бачив, що ти правду кажеш!

Орися несміливо одтулила обличчя і глянула на Гордія своїми великими очима. Красою та горем повіяло відразу на його од цього погляду.

— От і любя! — промовив Гордій, беручи її руки в свої.

Вона не однімала. Перебуте укупі з цим невідомим їй парубком нещастя зробило їх відразу близькими проміж себе. — А то я-б тебе й не пустив саму до дому — мабуть ти з Костівки?

— Еге...

— А ви... ти звідки?

Гордїй трохи скривив ся, одмовляючи:

— З Радівки.

— Мабуть з економії?

— Еге! — одмовив Гордїй, не бажаючи виявляти, що він пан та зоставляючи дівчину з тією думкою, що він яке писарча з Радівської економії.

— Міні треба до дому, — промовила дівчина встаючи.

— Так скоро? — сказав Гордїй. — Йому чогось не хотіло ся, щоб Оріся так швидко пішла.

— Еге, треба, треба! — нервово казала Оріся. Прощай... Гордію!... Я не забуду цього тобі!... Я... я... — дівчині хотіло ся виявити свою вдячність, але вона не вміла цього зробити словами. Вона тільки махнула рукою і кинула ся бігти з пасіки. За мить її вже не видно було за густими деревами. Гордїй зостав ся сам. Він трохи постояв і почав і собі виходити з гори. В голові снувала ся дума за думою. Все, що зробило ся, було таке надзвичайне. Орісіна постать мов стояла перед їм, вражаючи його своєю дивною вродою. Великі очи, повні сліз, мов ще дивились на його. Але запевне він з нею більш не стрінесть ся, бо і нема чого зустрівати ся, і випадку не буде. І Гордїй, тихо зітхнувши, пішов швидче до дому, бо вже вечір надходив.

Вернувши ся Оріся до дому, і того дня, і другого і далі почувала себе якось надзвичайно. Вона дуже багато плакала, але чула, що їй мов полекшало, мов скинула вона з себе якусь вагу, облишивши дожидати Андрія. Еге, вона вже більш його не дожидала. Пісьля всіх тих душевних мук, які вона перебула, вона вже була затόго певна, що він не вернесть ся, бо не міг-же-б він кидати її на таке страждання, як-би не забув про неї. І як вона думала про те, що Андрій мабуть забув її, то гіркі слези обливали її, і вона плакала довго і тяжко. Так було кілька разів і що разу пісьля такого плачу їй мов полекшало. Потім вона згадувала свій страшний вчинок і вся здригала ся з ляку. Тоді Гордієва постать уявляла ся їй,

його ласкаві очі, його тихі слова, і серце в дівчини повне було щирої вдячності до Гордія за те, що він її обрав, обрав двічі: раз одтягнувши од річки, а вдруге — розваживши своїм ласкавим словом, бо вона тоді була така, що хочби й знову вдруге в річку. Оріся згадувала всі його слова, уявляла собі його обличчя і їй було шкода, що вони більше з Гордієм не зустрінуться.

— А хто саме він такий? — думала дівчина. — Він казав, що з економії... Мабуть з контори... Який він чепурний та ласкавий! Чи є в його мати та батько, чи він сам? Він казав, що у всякої людини є горе, — то і в його? Може він сирота і це його горе. Вона спитаєть ся його, як побачить... От дурна! Де-ж вона його побачить!...

А той, про кого дівчина думала, тим часом товк ся та клопотавсь по господарству. Воно вже починало йому здорово обридати. Нічого особливо гарного він у йому не бачив — клопіт та гризня. Тим він тепер більшу частину свого діла склав на Олійниченка та на конторника, а сам думав про те, що треба-б знайти управителя: економія давала не дуже більш, як за Галушківського, а клопоту було далеко більш. Втікаючи од цього клопоту, Гордій одного дня узяв рушницю та й подав ся з дому. Власне він не полювати йшов, а так, поблукати. Він ходив по полю, виходив увесь байрак у степу і нарешті, сам не помічаючи того, звернув до Костівського лісу. Опинившись у йому, він зараз згадав про пасіку і йому одразу схотіло ся побачити Орісю. На що? А хіба він знає — просто хочеть ся. Та й впевнить ся треба, що вона жива-здорова і вдруге нічого такого не зробила, як тоді. Він пішов на гору і звернув до пасіки.

— Ну, та запевне її тут нема, — думав Гордій, — чого-б вона тут що разу сиділа? Я тільки гляну і зараз вернусь.

Він уступив у пасіку, і перше, що йому кинуло ся в вічі, була Оріся, що сиділа біля курія і шила. Вона почувала, що хтось іде, глянула і побачила Гордія. Дівчина відразу скрикнула і зірвалась на рівні ноги. Два бажання: бігти чи зостатись бороли ся в її. Але Гордій уже був коло неї.

— Здорова була, Орісю! Ти злякала ся мене?

Дівчина дуже почервоніла і спустила голову.

— Здорові були!... — тихо одказала вона.

— Ти знов мене за пана маєш, — промовив невдово-

лено Гордїй. — Так не годить ся! А я оце зайшов сюди подивити ся, чи ти жива-здорова, та думав, що й не буде тебе тут.

— Я тут пасіку бережу...

— Завсїгди?

— Ні, — коли батько, коли я... Тепер усе я бережу, а батько в ночі...

— Та чого ми стоїмо? Дай-же гостям одпочити! — сьміючись промовив Гордїй і сїв на землю. Дівчина теж сіла на своє старе місце, але трохи одсунулась од Гордїя.

Гордїй почав балакати. Він розказав, що зовсім випадком зайшов сюди і як-би не заблукав у цей ліс, то мабуть і не прийшов-би до неї. Це одначе не тим, щоб йому не хотіло ся її бачити, а тим, що він не насьмілювався цього зробити. Він і тепер боїть ся, щоб Орися не розсердилась на його за те, що він прийшов. Вона не розсердилась? Добре, він цьому дуже радий! І він почав розпитувать ся її про неї: про її батька, про матір. Од цього було натурально перейти до Андрія. Ледві про його згадано, Орися залила ся слїзми. Гордїєви знову довело ся її розважати і він робив це, як і перш, держучи її руки в своїх руках. Непомітно і Гордїєви, і Орисі — проміж їми повстали особливі щирі відносини. Вони були дуже дивні, дуже надзвичайні, ці відносини, але-ж вони й почали ся надзвичайно. А надзвичайність їх в тім була, що Орися така ляклива, така недоторкана дівчина, дозволяла собі так щиро все казати Гордїєви. Найсамперед причина цьому була у вдачі Орисиній. Вона мала її горду і була справді недоторканою натурою, але до кого вона одразу почула щире почування, до того ставала вже цілком щирою. Тепер-же всі обставини були такі, що Гордїй викликав у неї щирість та прихильність до себе. Андрій вразив її гордість, занехавши її почування, скоривши їх потреби, — вона не могла з цим погодити ся. Вона нудилась, невимовно важко було їй витерплювати розлуку, — тим вона й дожидала Андрія таким пекучим дожданням. Але як і надія не справдила ся, як Андрій не прийшов, то вже більше терпіти вона не могла. Мусїв надїйти вибух і він надїшов. Страшно втомленою духом, мов розбитою почувала вона себе після його, але вона знала, що вдруге цього вже не буде. Те, що було, скінчило ся і скінчило ся зовсім. Уся її ображена гордість повстала проти такого поведіння з нею, і звязки у неї з Андрієм пор-

вали ся вкрай. Вона ще плакала, як згадувала про його, але се не були сльози за милим, сльози з розлуки — ні, се були сльози по розбитій надії, по загубленому щастю, а також це були сльози з образи. Так вона плакала й тепер і найсправді не було нічого дивного, що вона щиро прихилилася до Гордієвих слів. Він обратував її од смерти [без страшного здригання вона не могла тепер згадувати про те], він піддержав її тоді, як вона падала, своєю щирою розумною розвагою і якби не він, то щоб з нею було? І дівчина була повна вдячності до Гордія і ця вдячність викликала щирість. Вони балакали довго то про речі сумні, то зовсім про дурниці, про нісенітниці. Оріся видимо веселійшала, розмовляючи з Гордієм зовсім вільно і звучи його *ти*. Вона вже звикла до тієї думки, що хоч він і служить в конторі і в панській одежі ходить, але сам мабуть з сільських парубків, — не дурно він балака по простому. І вона поводила ся з їм, як з звичайним сільським парубком. Гордій помічав се і зовсім не хотів одмінити таке становище, тим ні трохи не бажав виявити дівчину, що вона помиляєть ся.

Щиро, часом навіть весело, пробалакали вони доти, поки Оріся скочила з місця, скрикнувши:

— Ой ненько-ж моя! скоро батько прийдуть! Іди, Гордію, швидче, бо щоб тебе не побачили.

— Так скоро? — промовив Гордій.

— Де тобі скоро, коли вже вечір.

— Але невже-ж оце я тебе вже й не побачу?

Дівчина похнюпила ся. Гордій узяв її за руку.

— Скажи, Орісю, — можна ще прийти до тебе сюди побалакати?

Оріся не знала, що сказати і то червоніла, то блідла. І вона одмовила:

— Не знаю...

— То я прийду! — сказав Гордій. — Адже ти будеш тут у неділю після обіду?

— Буду... — тихо одмовила дівчина, ще нижче спускаючи голову.

— Гляди-ж, прийду! — промовив Гордій. — А тепер справді поки — бувай здорова!

Йому хотіло ся поцілувати її, як сестру в лоб, але він

не посьмів цього зробити. Він тільки стиснув їй на прощання руку і пішов з пасіки.

Гордій вернувся до дому з новим почуванням. Він чув, що Орисин образ починає запановувати у його в душі. Дівчина не йшла йому з думок. Він згадував її рухи, її слова. Він нетерпляче докидав ся, коли знову з нею побачить ся. Цього недовго ї дождити доводилось: він бачив ся з нею в середу, а треба було ждати до неділі. Але ці три дні здались йому довгими, найбільш тим, що за їх Гордій мав якось дуже багато господарського клопоту, — між иншим кілька наймитів покидали роботу, занісши незароблені ще гроші; це вже була не першина, і Гордій не знав, що з цієї історією робити, — хоч суди ся з кожним наймитом. Але ще краща річ скоїла ся у суботу. Гордій над вечір був у конторі і, кінчаючи роботу, вже хотів іти до дому, коли зненацька почував грюкот коло дверей і у контору вступив Олійниченко з двома обіздними. У Олійниченка все обличчя було в крові, у одного обіздного рука була на поясі, завязаному через шию.

— Що таке? — перший спитавсь нервово Гордій.

— Лихо, Гордію Васильовичу, — хоч пропадай! За малим, за малим не вбито і мене, і обіздного. Хоч зараз у труну!

І не вважаючи на свої останні слова, Олійниченко дуже енергічно махав руками.

— Та що-ж там таке? — Кажіть уже!

— Поїхав я та два обіздних у ліс. Думаємо — сторожа перевірити. Ну, я, значить-би то, в ліс, а вони, обіздні, значить-би то в поле, що за лісом. Тільки ми до лісу, аж чуємо: ляп!... ляп!... ляп!... — Стій, кажу, — хлопці, та се-ж ляпа. — Ляпа, — кажуть. — Мабуть руба. — А мабуть. — А ходіть? — Ходіть!

Пішли ми та швидко та тихо, а коні, значить, оддали піддержати нашому-ж таки пастухови, — був тут поблизу. Ну, не багато ї пройшли, бачимо — четверо чоловіка з сокирами. Ми хильці-хильці поміж кущами, підійшли ближче. Глянули, коли це Семен Головань з трьома синами — знаєте його?

— Ні.

— Та той-же, що одсидів уже в острозі за наш ліс, — так йому того мало здало ся. Ну, думаю, се діло — ну! Ми тихенько, тихенько та до їх, а тоді одразу: А що це ви тут?

— Ліс рубаємо.

- А чий-же ви рубасте?
- Божий.
- Та чий-же він є?
- Та Божий-же.
- Це ліс економічецький.
- Економія його не садила.
- Давайте сокири, — кажу, — нема чого довго балакати.

А він, Семен, як почав тут виражати таке, що його слухать не слідує. Я до його сокири, а він геть... Я його за руку, а обіздний за другу. А один син Семенів як підскачить та мене кулаком по щіці — дясь! — так я й зашівсь! А ті сини двоє на обіздних!... Та як почали нас молотити — тільки живих пустили...

Олійниченко, звісно, не додавав того, що не Семен його, а він Семена перший ударив нагаєм і що вже тоді його вхоплено за руки. Він це поминав і все оповідав далі, як їх бито та як вони втікали. До оповіді додавав він доводів матеріальних, — все втираючи кров з розбитого носа та ще більш розмазуючи її по обличчю.

— Ну, добре, — підіть до хвершала, — хай він подивить ся, що у вас, — сказав Гордій, — а я сього діла не покину.

— Зділайте милость, Гордію Васильовичу, — низенько поклонивсь Олійниченко, виходячи з хати.

Цей випадок страшенно вразив Гордія. Він бачив, що йде війна справжня і що се діло важке. Він колись не хотів війни. Але якось воно саме потроху так склало ся.

Обурений, нервово роздратований, повернувся Гордій до дому. Він був зовсім похмурий увесь вечір. За вечерею Ганна спитала ся в його:

— Що там таке знову скоїлось?

— Ат! ну їх к чорту! — зло одмахнувся рукою Гордій.

— Міні здаєть ся, Гордію, що ти дуже вже натягаєш струни.

— Се-б то? — спитавсь Гордій, трохи здивувавшись. Ганна досі ніколи не балакала з їм про господарські справи.

— Я буваю на селі і до мене часом ходять жінки. Я чула дуже багато поганого про Олійниченка. Кажуть, що він сам бєть ся і погане поводить ся з людьми.

— Цікавий я знати, як-би міг поводить ся Олійниченко з людьми після того, як його розбито пику?

— Може Олійниченко й сам у цьому винен, а може тут і не він винен... Але у всякому разі — міні здасть ся, що струни дуже вже натягнені.

— Се-б то: ти радиш міні ласкавійше поводити ся з такими добродіями, як оцей Головань, що з сокирою кидаєть ся на людину?

— Ні, я кажу взагалі, з усією Радівською громадою.

— Це й ти набралась од Демида його думок, — глузливо промовив Гордій.

Ганна трохи почервоніла.

— Це не Демида... Кириловича думка, а се моя власна думка, хоча вона може й однакова з його думкою.

— Це все нісенітниця! — гостро одмовив Гордій, — і я тільки можу дивувати ся, як ти, бачучи все, що тут робить ся, поняла віри Демидовим фразам.

— Знов кажу, що се моя власна думка, — промовила Ганна. — Та й через віщо-ж те, що Демид Кирилович каже — фрази? Адже й він господарює, адже й він має досьвід, і не така він людина, щоб кидати словами.

— О — ба! якого оборонця знайшов Демид! — засьміявсь Гордій. — Можна подумати, що у вас з ім „наступательный и оборонительный союз“ проти мене.

Ганна знов почервоніла.

— Не „союз“, — почала вона.

— Але чого-ж ти червонієш? — перепинив її Гордій. Йому докучала ця розмова і він хотів хоч чим небудь спинити Ганну. Але питання се вразило її. Вона не мала чого червоніти за свої відносини до Демида, а червоніла од зневажливого Гордієвого тону.

— Я кажу, що не „союз“...

— Але чого-ж ти червонієш? — знов перепинив її Гордій. Йому подобалось не давати їй балакати.

— Я червонію того, що ти так зо мною балакаєш! — одмовила Ганна і в неї на очех з-явили ся сльози.

— Он ба! Я не сподівався, що ти так образиш ся! Чим-же се я тебе образив? Чи не тим, що насьміливсь так зневажливо балакати про Демида Кириловича, що заробив у тебе особливої ласки?

Ганна похилила голову. Ці натякання на Демида обси-пали її то сьнігом, то жаром. Вона була чиста і думками, і ділами, але чула за собою ту провину, що давно не сказала Гордієви про те, що Демид її сватав. Тепер їй здавало ся, що в Гордієвих словах ховають ся якісь натякання. Її проста щира натура не могла стерпіти такого становища. Вона під-вела голову, глянула чоловікови у вічі і сказала :

— Гордію, міні не подобають ся твої якісь на щось натякання.

— Чому?

— Я не знаю, кому такі речі можуть подобати ся.

— Але чому саме тобі мої слова не подобають ся?

— Скажу щиро. Як я ще була дівчиною, Демид Кири-лович сватав мене. Я не пішла за його. Я тобі се кажу, щоб ти, може зовсім нехотя, не дошкуляв мене такими натя-каннями, що я їх можу зрозуміти зовсім не так, як треба.

Гордій помовчав.

— А коли-ж се було? — спитавсь він.

— Перед тим, як подала тобі слово.

Ось воно що! Тепер Гордій відразу зрозумів усе те, що здавалось йому дивним у Демидових вчинках.

— Але чому-ж ти міні досі цього не сказала? — спи-тавсь Гордій у Ганни.

— Я спершу думала сказати, але міні шкода було роз-різняти тебе з товаришом, з другом, — бо ви розрізнили ся-б пісьля цього. А потім...

А потім? — перепитавсь глузливо Гордій. — А про те час лягати спати! Пізно, а я втомивсь. На добра ніч! — і він устав і спокійно та недбало пішов з хати.

Гордій пішов у свою світлицю, узяв бриля і вийшов з ха-ти: він не міг висидіти в її. Йому хотіло ся дихати свіжим холодним повітрям, щоб хоч трохи одхолодити розпалену голо-ву. А про те він думав, що він спокійний. Спокійно узяв він бриля, спокійно вийшов з хати і пішов кудись навмання у поле і так саме спокійно почав думати.

Річ була стара, але відразу вона ставала виразнійша, пекуційша, необхіднійша. Він так чи інакше мусить сьогодні рішити питання. Ось він поблука і рішить.

Він глянув на небо. По йому снували ся важкі хмари. Було навкруги темно. Ніщо не віщувало ясної години. Треба

було дождати дощу, гразюки. Дощ і тепер наче нависав над землею. Але Гордієви було про те байдуже. Він не помічав того.

Він міркував. Ось як склала ся річ.

Колись він марив про роботу на користь народови. Колись він марив про спільний шлях з цим народом. Тепер-же, сьогодні, він в останнє і цілком впевнив ся, що у його з народом війна та ще й завзята. Таким побитом його надії на щастя в громадській діяльності розбито.

Колись він марив про щастя персональне, про життя в сім'ї. Він малював собі любу постать своєї ідеальної дружини. Він думав про те, як він житиме з нею одними думками, одними почуваннями, робитиме одну з нею роботу. Він становив коханий образ на педестал, він молив ся йому. Тепер він бачить, що це все були мрії. Те щастя, що він його мав з Ганною, було тільки блідим одбитком з того щастя, про яке він марив, та ще й було таке коротке, так швидко перемінило ся на повне важке нещастя. Він побачив, що таке щастя, яке він собі малював, справді неможливе. Він впевнив ся, що жити обом одними думками та почуваннями не можна. Кожна людина — це нарізний самостайний сьвіт, нарізне самостайне життя, і злити ся до купи два таких сьвіта, два таких життя не можуть. І навіть більш: він не знайшов хоч-би й такої-сякої гармонії; бо вони цілком різнили з Ганною... А сьогодні він дізнав ся, що навіть і ті перші хвилини щасливі були оманюю. Вона ховала од його випадок з Демидом і значить мала рацію ховати. Може вона його, Гордія, навіть не любила тоді, а... Гордій чув, як уся кров закипала в йому од цієї думки, але казав собі:

— Стривай, ще не час, — треба спершу розміркувати.

І він робив з усього того логічний, — так йому здавало ся, — вивід: таким побитом і всі його надії на персональне щастя теж розбито.

Що-ж йому зостало ся після цього? На чому він може зіперти свою розвагу? Той, хто вірує, спирає її на надгороді на тім сьвіті. А він? на чому він?

Він глянув навкруг себе, мов-би чогось шукаючи. Він ішов степом. Темні купи-копиці — чорніли на чорному тлі. Але далі се тло робило ся таке чорне, що вже нічого не можна було розібрати. Погляд ні на чому не міг зупинити ся. Гордій кинув дивитись.

Але-ж на чому справді може він заснувати свою розвагу, свою надію? У віщо він може вірити і що він знає?

Was man nicht weiss, das eben brauchte man,
Und was man weiss, kann man nicht brauchen.

Запевне, се так. А коли так, то йому нема на чому заснувати й єдиної, і поганенької надійки.

Безнадійність, пілковита безнадійність! Життя — порожня темна темрява, ще гірша, ніж та темрява, що тепер його оточає.

Але що з цього виходить? Який вивід?

Вивід може бути один: розбратати ся яко мога швидче з усією цією темрявою і зникнути.

Ця думка вже не вперше заходить йому до голови. Але ніколи вона так не запанувала над їм, так не некла його, як тепер! Ніколи він так добре не розумів, що більш йому нічого не застає ся, опріч смерти.

Смерть! колись його це слово лякало. Йому страшно було смерти, бо не знав він, на що вона і не знав він, що вона таке і що буде після неї. Але тепер нічого. Адже й про життя він не знав ні того, на що воно, ні того, що воно є, ні того, що буде після його. Він бачив тільки позверховні вияви того життя — так саме, як бачив позверховні вияви смерти. Чим-же смерть страшніша од життя?

У його заболіли ноги. Він мабуть давно ходить і мабуть далеко зайшов. Принаймні, глянувши навкруги, він не пізнав місцевости. Зробилось наче трохи видніше, і він виразно бачив, що навкруги вже ніде не було копиць. Поблизу стояло якесь дерево одиноке серед поля. Гордій підійшов до його і сів під їм, зіпершись на його спиною. Він заплющив очі і почав думати про цікаву йому річ, про смерть...

Думання було безладне. Образи мішма йшли з думками, і абстрактні думки робились йому в уяві образами. Він думав наприклад про неможливість зупинити ся в житті на чому такому, що давало-б хоч малу надію, і слово „неможливість“ вікликало в його відразу образ. Йому уявляла ся ця „неможливість“, він її побачив тут, серед степу. Вона була жінка, щось підхоже до Тургенівської „Природи“ з „Поезій у прозі“, саме з таким металічним голосом. Вона сама навіть була металічна, хоча й жива. І вона гнітила, нищила його... Потім він подумав про смерть, яко про проти-

вулежність рúхови, і знов ця „Противулежність“ з-явила ся йому — безкрая і непорушна, безфóрменна неначе, як придивляєш ся і з цілком виробленими формами, як не приглядаєш ся... І знов другі думки і другі уяви, і Гордівви було се цікаво. Він мов у театрі глядач розглядав те, що перед ім було...

Як довго це тягло ся, він не знає. Але увесь час він сидів з заплющеними очима. Росплющив їх він тоді, як почув сьвіжий вітерець, що подихнув на його. Він глянув і очам своїм не поняв віри. Замість темного хмарного неба ясне осяйне блакиття. Як гаптування дороге, розкинулись по йому блискучі зорі. Місяця не було, але через те тільки блискучійшою, яснійшою була зоряна небесна шата.

Гордїй зірвавсь з місця. Відразу повіяло на його усїєю пишною таємницею сїєї ночі і відразу в його заболїла душа солодким болем з надїї, що починала росцьвітати. І йому здало ся, що тепер серед цієї краси сьвітової, серед цього сяння він знайде, неодмінно знайде собі одмову.

Вся його намучена душа відразу стрепенула ся. Вона стрепенула ся з надїї, затого з вневнености, що ці зорі, це небо дадуть йому одмову. І, підлягаючи йому самому незрозумілому впливови, він простяг до неба руки і скрикнув:

— О, дайте! дайте!

Але небо стояло блакитне й непорушне, ясно й непорушно сяли зорі..

— Боже мій! Боже мій! — застогнав Гордїй. Він не вмїє прохати! Треба прохати, треба благати!

І він упав навколішки. Уся його душа розкрила ся і слова палкого благання зривали ся у його з уст.

— Господи! як що Ти є, скажи міні це! Дай міні яку ознаку, щоб я міг знати, що Ти справді єси, і щоб я міг розуміти, на що я живу і на що цей сьвіт. Боже мій, Господи! скажи! Я змучивсь, міні все огидло, але одного Твого сьвятого слова досить буде, щоб міні відразу все одмінило ся, і щоб я, не жаліючи сили, віддав усього себе на служення Тобі. Боже мій! Господи! Сьвятий!

Плутані вже, незв'язані одне з одним слова почали вихлоплювати ся у Гордїя з уст, і все те були благання.

Але небо висіло вгорі непорушне і осяйне і не було одмови.

Гордій припав до землі. Він простягсь зовсім по їй.

— Господи! Як порошок, як червак останній я перед Тобою! Але я черваком у Тебе краще-краще хочу бути, ніж людиною без Тебе, бо тільки з Тобою спокій і надія! Господи! дай!... дай!... Скажи!...

Гордієве тіло здригалось на землі, а уста все щось шепотіли, щось казали. І Гордій чув, що його душа гине з несьвіцької туги, з несьвіцького прагнення — душа прагнула одмови, прагнула Бога. А одмови не було, а Бог не зіходив.

— Господи! я знаю, що я — ніщо. Але й задля таких нікчемних, як я, робив Ти колись чуда. Зроби його мені!

І довго ще лежав Гордій долі, дожидаючи якогось чуда, якогось небесного з'явища. Але нічого не було. Тоді мов одним порухом зірвавсь він одразу з землі і глянув угору.

— Боже! — скрикнув він у останнє.

Але небо сяло і висіло непорушно і мовчки, зорі блищали холодно.

І стиснувши праву руку в кулак та піднявши її високо, Гордій скрикнув відразу:

— А! так!... Прокляті!... Прокляте це небо, ці зорі!... Все прокляте, прокляте, прокляте і я проклятий!

І він як підтятий ураз дуб упав до долу.

.....

Чи довго він так лежав — він не міг розібрати. Він навіть не знав, чи він лежав непритомний, чи спав. Він тільки вже побачивши, що світає, зрозумів, що у всякому разі він лежав довго. Він підвівсь як хворий з землі. Ще ледві сіріло, густі тумани котили ся навкруги. Гордієви було холодно, він увесь трусивсь, бо пішов з дому без пальта. Цокочучи зубами, він пішов швидко. Але він не знав, де був і кудюю саме мусить іти до дому. Він подумав мить. А! та однаково! Кудись виїду, а там уже видно буде.

Він пішов і пройшовши гін з десяток справді zobачив здалека знайомий йому ярочок та копи на своєму полі. Він пішов швидче і незабаром дійшов до ярка. Зараз за ярком був невеличкий шляшок. Гордій зійшов на його. Трохи згодом перед їм замаячив маненький гайок, а під їм в тумані якісь постаті.

— Що воно? — подумав Гордій і пішов просто туди.

Постаті були — двоє коней, що пасли ся в хлібови; під гайком спав і пастух парубок. Гордій повернувся, щоб іти далі — йому тепер було байдуже до цього. Але пастух, почувши ходу, відразу прокинувся, зірвався на ноги і вздрів Гордія. Йому здало ся, що Гордій займає його коні, і він кинувсь був до їх. Це відразу вернуло Гордія до дійсности. Він швидко заступив парубкови дорогу і спитався:

— На що ти пасеш тут?

Парубок зупинивсь, понуривсь і мовчав. Він мав той покірний вигляд, який [Гордій се добре знав] буває у селянина, як він ускочить у лабети і не маючи ще способу обратувати ся, тільки вишукуючи його в голові, вважає за краще вдавати з себе покірного. Цей вигляд обурив Гордія.

— На що ти на хлібови пасеш? — питавсь він далі, стискаючи кулаки. — Яке ти маєш право знищувати чужий хліб? Хто тобі дозволив тут пасти?

На всі ці питання парубок мовчав, бо не мав чого відмовляти. Але саме це мовчання і обурювало ще більш Гордія. Він чув, як в кожному питанні у його все зростає й зростає якесь непереможне люте бажання зробити зло цій зненависній йому людині. Він чув, як він сам увесь тремтів. Він хотів перемогти себе, забалакати спокійно і почав:

— Чом ти...

Але ту-ж мить мов стуманіли Гордієві очі, якийсь вогонь перебіг по всьому тілови і він, якось не замахнувшись, а рвонувши рукою, вдарив з усієї сили кулаком парубка по обличчю.

Він знав, що він бє, він се добре тямив, але спинити себе не міг: якась зла сила, незмірно дужча од усієї Гордієвої сили, як громовина обняла його на мить і підвела руку. Кулак упав парубкови на вухо важко — голова хильнулася на бік, картуз спав і усе тіло так схитнулось, що хлопець трохи не впав. Так саме, як і Гордій, і він не сподівався цього ніяк. Відразу, мов прокинувшись, він упав Гордієви до ніг і скрикнув:

— Паночку, голубчику, простіть!

Але ту-ж мить Гордій повернувся і пішов геть, швидко, швидко. Не встиг парубок підвестись та оханутись, а вже Гордій був далеко од його.

— Чи ба! — подумав парубок. — Це-ж він побіг ма-
буть по об'їздного: буде лихо!

Парубок метнувся до коней і за хвилину і він, і коні
зникли в тумані.

А Гордїй біг до дому. Рука в його нила тупим болем —
він забив її, б'ючи парубка. Цей біль нагадував йому про вчинок.

— Боже мій! що це я зробив? — була перша Гордї-
єва думка. — Ударив! ударив людину, як який Галушків-
ський, як п'яний урядник!

Важке почування обхопило його, він чув себе страшен-
но винним і ця думка гнітила його. Але зараз-же йому схо-
тіло ся збути ся цієї думки, цього важкого почування, схо-
тіло ся виправити себе.

— А вони як роблять? — думав він. — Гарно? А
з Олійниченком що зробили? Що я їм зробив, що вони з са-
мого першу почали поводитись зо мною як з ворогом і досі
так поводять ся! Не я перший почав війну, а вони. А коли
війна, то нема церемоній!

— Але-ж се... Невже можна було думати, що я коли
небудь се зроблю! Я, той, що...

— Ха-ха-ха! — зареготавсь він. — Яка нісенітниця!
А чому-ж-би так і не робити? Чому краще простити, ніж уда-
рити? Чи бий, чи прощай — кінець один і одмови ні на що
нема — ні на те, на що прощати, ні на те, чому не бити. Чо-
му-ж-би й не бити?

А тим часом туман розірвав ся на сході і відразу з його
вилинуло, сяючи пишною красою золотее сонце. Промінні во-
гняні як стріли синіли в туман, розірвали, пошматували його,
впали на поле, на гайок.

Все сіре та невиразне засяло ясними блискучими хвар-
бами; ледві чутні несміливі пташині голоси відразу стали
чуттійшими і до їх почало вже додавати ся перше дзичання
польових комах. Теплий соняшний промінь упав на Гордїя,
ссяйнув йому просто в вічі. Гордїй сердито заплющивсь.

— Пху, ідіотизм! — вилаяв він промінь і швидче пі-
шов до дому.

Дома, як дійшов туди Гордїй, вже повставали, але він
пройшов у хату садом, так, що його ніхто не бачив, і ліг
спати. Він заснув зараз-же і спав довго — аж до обіду. По-
обідавши затого мовчки, він знову пішов у свою хату і хотів

був упать лягти, але відразу згадав, що сьогодні неділя і що він має йти до Орисї.

— На що? — подумав він. — Щоб грати плаксиві кумедїї? А про те...

Він узяв бриля і вийшов з хати.

— Чому-б то й не піти? — думав він, ідучи до відомого гаю. — Чому-б і не піти, коли хочеться піти?

Йому справді хотїлося піти, побачити Орисинї очі, почути з її уст її тихий голос. Йому подобалось, як ворушились її губи, тоді, як вона балакала. Він зараз уявив собі їх і йому схотїлося поцілувати їх.

— Чому-б і не так? — голосно сказав він. — Чому-б і не скористуватися з змоги вхопити крапельку щастя, коли ця змога є? Адже всі люде так живуть, мільйони людей. Нї що жити і до чого — кат його зна. Але коли вже істнїєш на сьвітї і коли ще не прийшов час цокнути себе кулею в лоба, то візьмемо все, що життя може дати.

Щось наче ворухнулося в душі в Гордїя, якийсь протест неначе, мов питання: чи чесно це? Але на те Гордїї тїльки зареготавсь так, як тоді вранці.

Через годину Гордїї сидїв з Орисею в лїсі і держав її руки в своїх руках. Вони вже багато дечого перебалакали, як зненацька Орися, нахиливши свою гарненьку голову [тим часом, як Гордїї любував чепурною як виточеною шийкою], тихо спитала ся:

— А скажеш ти мїні, як я в тебе питаюся щось?

Гордїї, не одриваючи очей од шії одмовив:

— Скажу.

— Ти казав колись, що в тебе є горе... Скажи, яке?

Гордїї на хвилину зупинивсь.

— Сказати — яке? — почав він повагом. — Як-же його скажеш яке, коли воно вже не одно, а їх уже два.

Орися не розумїючи підвела на його свої оченята.

— Уже два? А то було одно?

— Було одно, а тепер два.

— Скажи!

— Одно скажу, а друге — нї.

— Чому?

— Так...

— Бач, який ти щирий!... А я тобі все сказала!...

Орися знов похнюпилась і знов тонка шийка стала в Гордія перед очима.

— І на що це намисто! — тільки ховає! — думав Гордій і його тягло впити ся губами в те місце, де намисто не ховало шиї. Гордій притяг Орісю до себе ближче за руку і одмовив:

— Не сердь ся, моє любе!

— Але-ж кажи! — одмовила вона, — тоді й не сердитимусь.

— Перше моє горе... те, що хотів-би я, щоб хто мене любив, та нікому мене любити...

— Як нікому? Хіба в тебе нема батька-матері?

— Нема! Та й на що батько-мати?

„На що батько-мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?“

— А друге? — спитала ся Орися.

— Друге?... Другого я не скажу.

— Чому?

— Тому... тому... Тому, що ти розсердиш ся.

— Гордієчку, їй бо не розсердю ся — тільки скажи!

— І не проженеш мене од себе?

— Ні.

— Ну, коли так... — у Гордія перехоплювало дух, од Орісі на його мов якесь полум'я виходило, він чув, що в його туманіє в голові. — Коли так... Друге моє горе... Стривай, я скажу тобі його на вушко, щоб і ліс цього не чув.

Він прихилив її голову собі до обличчя і тихо прошепотів на вухо:

— Друге моє горе те, що люблю я дівчину, та не моя вона буде!

— Хто-ж та дівчина? — спитала ся Орися тихо-тихо.

— Ти!

Орісі відразу спинило дихання. Вона сиділа без слова, вся бліда. А Гордій зовсім уже сп'янілий з того почування, що воно його обхопило, шепотів:

— Що-ж?... Міні більше сюди не приходити?

— Чому? — прошепотіла Орися.

— Тому, що я тебе люблю, а ти любиш иншого.

Сльози закапали у Орісі з очей. З пів хвилини вони сиділи мовчки і тільки чути було, як шелестіло в горі листя

та якась пташка цввірінькала. Відразу Оріся вся стрепенулась і скрикнула:

— Так ні ж! Не люблю я його більш, не люблю! На що він кинув мене?

— Не любиш?

— Ні.

Ту-ж мить Гордієві руки обхопили Орісю за стан, притягли її до його на груди. Гордій глянув у заплакані очі Орісині і відразу закритив їх поцілунком. Тоді він припав своїми палкими губами до її тремтячих губ.

— Мила моя! серце моє! Ясочко моя! сонечко моє!

Кохані слова мішалися з поцілунками і туманили обох так саме, як і поцілунки...

А вгорі над їми сіліталися зелені віти і листя тихо шуміло; соняшний промінь іноді пробігав крізь його, край неба блакитного видко було... Орісині руки обнімали Гордія за ший, її уста шукали його уст...

XII.

Мичуло два місяці. Клопоту й турботи за ці два місяці було багато. Гордій зовсім погризся з Радівською громадою. Вони формально воювалися і що Божого дня счинялася яка історія. Гордій позивав Голованя з синами за те, що рубали вони ліс, а Олійниченко та обіздний за те, що їх побито. Але-ж свідків, що бачили-б, як бито, не було — на суді виявилось тільки те, що обвинувачені не давали сокири. Суд одкинув Олійниченків та обіздного позов, а за ліс присудив у тюрму і синів, і батька, що сидів уже там за теж. Засуджені оскаржили присуд, а через три дні після суду Гордія збуджено в ночі грюкотом у двері та криком:

— Пожежа!

Гордій на швидку руч одягся і вибіг. Окономічні комори, що були на другій половині двору, палали. Вогонь обхопив усю велику комору і перекинувся уже на меншу. Вогньові язики високо знімались в гору у темному повітрі. Народ метушився коло будівлі, але тільки кричав, а нічого ще не робив. Гордій кинувся туди.

— Пожарку! швидче! запрягайте коні!

Декільки чоловіка побігло запрягати пожарку. Поки вони

бігали, поки притягли пожарку, поки привезли води — всі чотири комори були в полумі. Можна було боятися, що вогонь перекине на економічні хати і на Гордіїв будинок. Гордій звелів кільком чоловікам позлазити на хати і гасити іскри, а сам почав порядкувати коло комор. Але тут робити за того нічого було. Вогонь обхопив усе і однією жаркою можна було тільки грати ся. До того ще всі наймити якось надзвичайно лїниво та неохоче брали ся до діла. З Радівки не прибіг ніхто і навіть волость не вислала своєї жарки. Гордій бачив, що комор не оборонити і всю свою увагу звернув на те, щоб не пускати вогню на хати та на будинок. Він звелів половині всіх людей лїзти до тих, що вже були на хатах і поливати їх не вгаючи. За годину од комор зоставсь самий жар. Тоді тільки приїхала жарка з Радівки, але коло неї було тільки двоє людей: „пожарний староста“ та кучер. Вони заходились укупі з Гордієвими наймитами заливати недогарки і ця робота тягла ся аж до світу. Тільки вже як стало зовсім видко, Гордій, поставивши варту, пішов одпочити. Але заснути він не міг — через лад вже велике вражіння було од усього того, що він зараз бачив. Він пригадував собі усе, що стало ся і зло все більше та більше обнімало його. Йому жалко було не грошей, хоча шкода була на кілька тисяч рублів. Він думав про инше. З уривкових розмов проміж своїми наймитами він цілком впевнив ся в тому, про що думаючи спершу вагав ся, а саме, — що його підпалено. Що підпалив його хто з Радівців, то в цьому він був певний. Ніхто инший не мав з ім суперечки. Не дурно-ж з Радівки, що була за яких двісті ступнів од панського двору, не прибіг ніхто на поміч, а жарка приїхала на сміх на кінець. Гордій певний був, що вся Радівська громада спочувала не йому, а тому, хто підпалив. І в його в грудях уставало зло на Радівців.

— Що я їм зробив? — думав він. — Я приїхав сюди з найширїйшими замірами, але мене відразу зустріло, як ворога. Мінї довело ся воювати ся, хоча я їй не хотїв. Та навіть і воюючись, — чи не на своєму боці мав я правду? Я обороняв своє право, а вони ламали його. В якій моралї написано, що обороняти своє право не можна? Які дурні всі ці так звані „народники“, що роспинають ся за народ, пишуть про його жалібні оповідання та повісти! Багато жалю!

Прийшли-б вони та глянули сюди! Глянули-б на цю війну, що всяку правду ламає!...

— Ні, далі так не може zostавати ся. Треба чимсь скінчити.

І Гордій почав думати, чим і як він міг скінчити. Він обрахував усе добре. Могло бути тільки три виходи: або кинути все, продати землю і їхати відціля геть; або піти самому на згоду з громадою; або нарешті примусити її поважати чуже право.

Що до першого, то Гордій нічого не мав проти його. Він радий був-би облишити увесь цей клопіт, збути ся усієї цієї гризні. Але-ж се зробити було не так легко. Маєтність була у заставі і грошові справи Гордієві не були в особливо доброго становищу. Треба було пошукати путящого, щедрого покупця, щоб продаж був на користь Гордієви. А такі покупки [та й взагалі покупки] не часто стрівають ся. Таким побитом цей вихід міг бути не тепер, а хіба колись.

Що до другого — піти на згоду з громадою, то проти його повставала вся гордість Гордієва. Не він кривдив, його кривджено. І він ще мав-би кланяти ся? Він одкидав сей вихід.

Zоставав ся самий третій. Але як може одна людина сама примусити цілу громаду не чіпати її? Закон? Суд? Але Гордій вдавався до закону, позивав. Суди карали винних, але не могли знищити того ворожого духа, що був у Радівців до Гордія, а тільки ще гірше роспалювали його. Гордій міг бороти ся проти нарізних людей, але нічого не міг поробити з усім гуртом, що йшов проти його; цьому гуртові досить було, нічого не роблючи самому, тільки дивити ся на те, що нарізні люде робили, щоб цілком переважувати Гордія. Видима річ була, що тут Гордій звичайним способом не міг нічого поробити.

Але-ж і так zostавати ся — далі вже нікуди. Сьогодні спалено йому комори, а завтра й його самого спалють. Так чи інак, а треба було вчинити щось сьміливе і дуже, щоб примусити одразу, за одним заходом, усіх втихомиритись. Але що? Такою річчю [Гордій, звісно, думав про борню на законному ґрунті] міг-би бути тільки виграній позов проти усієї громади. Але-ж всієї громади він не може позивати за ті шкоди, що йому роблено, бо хоча Гордій був певний, що затого

вся громада складала ся з охочих до шкодіння людей, але-ж се вони, нарізні люде, їх робили, а не громада. Що-ж робити?

Але втомлена голова не могла нічого вигадати. Сон починав замогати Гордії. Він заснув і проспав довго. Уставши, пішов на пожарину. Там тепер самі головешкі чорніли. Але була й новина. Олійниченко знайшов біля великої комори, що перша зайняла ся, сірники розсіпані. Він знайшов їх у кушах, що росли за коморою. Гордій обглядив місце. Вогонь обсмалив куші, але не спалив. Декільки сірників лежало в їх долі і видно було слід од чобота. Олійниченко казав, що треба оповістити про це урядника, але Гордій зовсім не бажав безрезультатного клопоту. Він сказав, що це дурниця і звелів тільки взяти звідти сірники. Але сам він тепер уже зовсім впевнив ся, що це підпалено. Він вернувся у хату. Еге! тепер після цієї пожежі ще неможливіше було продати маєтність, бо самі комори з тим, що в їх було, коштували не менш пяти-шести тисяч. Гордієви схотіло ся подивити ся про це в записях. Він почав копати ся в своїй шахві, шукаючи рахунків. Рахунків він не знайшов, але знайшов щось инше, що дуже зацікавило його. Це була судова справа з Радівською громадою про луку. Гордій сів і почав переглядати її. Справа була цілком скінчена. Суд присудив економії луку і гроші з Радівців — більш трьох тисяч рублів за те, що вони володіли тією лукою. Узято навіть було „исполнительнаго листа“. Досить було віддати його кому треба, щоб діло довести до краю.

Так! Цим можна скрутити громаду, показати їй, що Гордій має силу і може примусити поважати його право. Правда, з боку юридичного економія була не права, бо Радівці володіли лукою більш десяти років. Але в усякому разі не з боку морального. Ця лука мусіла бути Гордієвою і коли він десять років міг одняти її у Радівців, то через віщо не може він одняти її після десяти років у того, хто пограбував його? Запевне, з боку морального цей позов не був чимсь неможливим. Юридичний-же бік Галушківський зумів так гарно по своєму поставити, що суд присудив те, чого Галушківський бажав. Не Гордій сам починає цю справу. Він тільки візьме те, що вже тепер і юридично його. Власне, йому не треба ні тієї луки, ні тих грошей. Це буде Радівцям наука. Він помилив

ся, що спинив тоді справу. Вони подумали, що в його в руках нема сили і що їм можна робити з економією що схочуть. Час показати їм, що вони помиляють ся, час їх витверезити. Може тоді й згоді легше буде встановити ся.

І того таки дня Гордій з усіма документами поїхав у місто і вернувши ся другого дня дожидав тільки кінця. Але поки той кінець прийшов, скоїло ся ще одна подія — така, що її ні Гордій, ні Ганна не сподівали ся, хоча Гордій і міг би сподівати ся.

Після тієї неділі у пасіці, що про неї вже казано, Гордій та Оріся бачили ся часто, затого завсїгди в сьвято або в неділю. Не можна сказати, щоб Орісеї легко було все це робити: за нею доглядала мати, а ще гірш — десятки жіночих очей. Але Оріся кохала Гордія і цього було досить, щоб вона досягала свого. Гордієви-ж труднощій не було затого ніяких: він давно жив з Ганною так, що вона не знала, що він робить, а він — що вона. Таким побитом йому легко було зробити, щоб вона й не думала догадувати ся про те, що робить ся.

Далеко важче було сховати ся взагалі од людей. А од їх сховати ся було треба. Минаючи вже інші причини, була одна найважнійша, що примушувала його се зробити. Ця причина була та, що Оріся не знала, що він жонатий; а як-би люде довідались про їх кохання, то виявилось-би й це. А тоді...

Гордій і сам добре не знав, як це стало ся, що Оріся вважала його за парубка. Спершу він не хотів казати, хто він і відкіля, тим і не справляв Орісиної помилки, що вважала його за якого писаря з контори. Вона якось розпитувала ся його, чи з Радівки він, чи ні. Гордій, боячись, щоб перша його брехня про те, що він з писарчат, не виявилась, сказав, що ні, а що він з другої, невідомої Орісеї, слободи. Далі, як уже зробило ся все, Гордій не міг, не мав сили сказати правду. Що з цього усього буде, Гордій не знав. Вони вже далеко зайшли, так, що вертати ся назад було нікуди. І Гордій не маючи одмови на питання: що буде? — зваживсь дождати подій і жити, поки живеть ся, так, як живеть ся. До того Гордій дививсь на те, що Оріся зробила ся йому жінкою, як на більш-менш звичайну річ, як на вінець кохання і перші часи раював. Але Оріся мучила ся багато. Вона знала, що дівчата з парубками так не люблять ся і це її гні-

тило, топтало її на власні очі в bagno; але її кохання з Гордієм було таке палке, так туманило голову спершу, що вона й сама не помітила, як се стало ся, що вона все віддала Гордієви. А потім, як ці перші хвилини минули ся, питання — що буде далі? почало її мучити. Вона одного разу спитала ся про це в Гордія. Але він одмовив:

— Будем кохатись, кохатись, кохатись! — і затулив її рота поцілунками. Вона ще спробувала спитати ся — знов теж. Це її стурбувало, але вона ще була певна, що це так робить ся тільки дочасно і що Гордій незабаром її свататиме.

Так тягло ся з місяць. Там трохи одмінило ся. Орися побачила, що Гордій мов не той став. Він навіть двічі не прийшов, а казав, що прийде. Він потім виправлявсь, що йому було ніколи, не можна було. Але він був якийсь не такий ласкавий, мов йому вже Орися надокучила. Орися це помітила і одного разу сказала йому се, ще й заплакала. Гордій спершу розсердив ся і сказав, що він ходить сюди до любої розмови, а не до рюмсів; але потім йому шкода стало Орисеї, він почав її розважати і вони помирились. Але трохи згодом Гордій знов не прийшов обіцяного дня і навіть уряд ще й другого. Орися багато плакала, але як прийшов Гордій, вона не виявляла йому своїх сліз. А про те їй довело ся таки заплакати. Далі їй уже несила була терпіти таке становище і вона знову спитала ся в Гордія про те, що-ж він досі нічого не каже про свої заміри. Гордій насупив ся:

— Я вже тобі сказав: я нікуди не втечу і ходитиму до тебе.

— Та й тільки?

— А чого-ж тобі ще?

Орися зблідла, але очі в неї так і зайняли ся. Вона не сподівала ся такої образи. Вона розуміла тільки одно кохання — те, що кінчаєть ся весіллям. Вона вірила Гордієви і певна була, що иншого кінця й тут не буде. А тепер!...

— Так ти й не свататимеш мене? — спиталась вона, гостро, але тремтячим голосом.

— Що це тобі замануло ся про це балакати? — спробував одвільяти ся Гордій, але Орися не дала йому говорити.

— Як це замануло ся? — скрикнула вона, вихопившись з рук його та зірвавшись на ноги. — Хіба я про що бала-

каю? Хіба ти не повинен мене сватати? Хіба ти... хіба тобі... хіба можна...

Сльози підступали у неї до горла і не дали їй добалати. Вона заридала. Гордій насупився знов.

— Я бачу, що ти сьогодні якась чудна, — промовив він наче недбало. — Заспокійся! побалакаємо про це вдруге. А поки — прощай!

Він хотів притягти її до себе, щоб поцілувати, але вона одштовхнула його геть. Він промовив:

— Ну, як хочеш! — і пішов з пасіки.

Орися чула, як він ішов і як нарешті його не чуть стало, але вона його не зупиняла. Вона ридала тяжко, гірко.

Довго вона плакала, аж поки виплакала всі сльози, а полєгкости не знайшла. Вона згадала тоді, що мати звеліла їй зайти у Радівку взяти у крамниці за́полочі. Треба було йти і вона пішла. Ідучи, вона вмилася з річки, і змила свої сльози. Вона прийшла у Радівку швидко, зайшла у крамницю, купила що треба, повернулася, щоб вийти і відразу зупинилася. На другій перії, трохи навкосо́ди од крамниці був панський будинок. По двору біля його йшов — Орися одразу пізнала — Гордій. Він зійшов на рундук і увійшов у будинок. Хіба це контора! — подумала Орися і спитала про це у жида-крамаря.

— Ну, яка там контора, — одмовив той, — то панська хата, — ото-ж і пан у неї пішов.

— Який пан? — спитала ся Орися. — Отой панич?

— Ну — да, гарним дівчатам усе паничі снять ся, — одмовив жид, сьміючись. — Коли-ж то не панич, а пан.

— Як — пан? — ледві вимовила Орися, чуючи, що в неї ноги трусять ся.

— Ну, — як пан? А так пан, що він тут пан, у цій окономії. Як-би він був панич, то він був-би панич, а то він має жінку й дитинку.

Сьвіт обертом пішов Орисі. Вона ледві могла встояти, але перемогла себе, досить недбало сказала жидови: „Бувайте здорові!“ і вийшла з крамниці. Вона не помітила, як перебігла Радівку, але вийшовши з неї почула, що в неї нема сили далі йти. Вона сіла під вербою, що росла за слободою над невеличким струмочком.

Вона не розуміла спершу, що саме зробило ся. Вона тільки чула, що зробило ся щось велике і страшне. Так мовби все завалило ся. Але де далі вона потроху починала розуміти своє становище. Вона зрозуміла, що той, кому вона так без краю вірила і все віддала — одурив її. Він тільки грав ся нею, бо в його є „жінка й дитинка“. „Жінка й дитинка“ — ці слова мов грім з неба вдарили її, і вона й тепер усе їх чула, вони й тепер дзвеніли їй в вухах.

Так ось як: все, що було, це омана. Всі його поцілунки та впевнення — се дуріння, брехня. Йому все це було так, як і не було, але їй!...

А може його усього цього й справді не було? Орися до пуття не знала, чи було воно, чи не було. Вона силкувала ся згадати, але думки, образи тільки плутали ся в неї в голові. Може це сон був?

А, ні, не сон! Було! Було, бо вона, Орися, вже нета! Ой Боже-ж! Боже! Боже!

Так це була брехня? І як він цілував — се брехня? І як він казав, що вона йому рідніша над усе на світі, що вона ясочка, сонечко, — то се була брехня? І як він дивив ся їй у вічі своїми зорями-очима, то се теж була брехня? Ні, ні, вона цьому поняти віри не може, це якась помилка, це не те! Це жид помиливсь. Може він не пізнав Гордія, або може Гордій чого до пана прийшов. Треба впевнитися, треба дізнати ся. Але як? У людей роспитати ся? Ні, люде збрешуть або помилують ся, або догадають ся. Треба самій, самій!

Вона схопила ся з місця і кинула ся назад у Радівку. Вона перебігла край слободи і опинила ся перед Гордієвим будинком. Не зважаючи ні трохи на людей, що ходили в дворі, вона кинулась на рундук і вбігла в хату. Перше, що зустрілось їй — була Ганна з дитиною на руках. Дівчина зупинила ся на мить, а далі вхопивши тремтячою рукою Ганну за руку, вона благаючи промовила:

— Скажіть, добрі, любі, — скажіть: ви йому жінка? Це його дитина?

Страшенно здивована Ганна тільки дивила ся на дівчину.

— Ганно! — промовив Гордій, виходячи з другої хати і зупинивсь: вкупі з Ганною була Орися. Вона теж вздріла його і кинулась до його.

— Так ти мене одурив? Се твоя жінка? Жінка й дитинка?

Дівчина ще раз глянула на злякану Ганну, на скамянілого Гордія і зрозуміла, що помилки не було.

— А-а! — якомсь несамовито, гостро скрикнула вона і прожогом кинула ся геть з дверей, перебігла двір, слободу і побігла геть у поле...

Тієї-ж хвилини, як Орися вибігла з хати, вийшов з неї й Гордій. Ганна безсила затого впала на канапу. Вона все зрозуміла, але вона цього не сподівала ся. Правда, їй давно вже тяжко було жити. Але це!...

Дитина заплакала в неї на руках. Ганна встала і понесла її у свою хату. Машинально положила вона дитину на її ліжечко, машинально приспала. Дитина тихо заснула, а Ганна зостала ся над нею непорушна. Вона силкувала ся переважити в собі збуріння душевне. Вона хотіла бути спокійною, бо їй так багато треба було обрахувати, так багато треба було розв'язати питань, а проміж їми одно, — таке, що од його залежало тепер все її життя.

Вона хотіла сама собі вияснити своє становище. Вона почала згадувати минуле, ґрупуючи факти, роблячи виводи. Еге, вона давно нещаслива. Чому? Адже як вона йшла за Гордія, то любила його і він її любив. Чому-ж так стало ся?

У їх давно нелад. Вона добре сама знає свої вади, але знає також і те, що Гордій не дбав про згоду, а навпаки за останній час видимо одрізнявсь од неї. Вона це бачила і затого розуміла, що мусить щось зробити ся таке, що дало-б вихід з цього важкого становища. Але такого виходу вона не сподівала ся!

На що він її так образив? Коли всякі почування у його в серці до неї вже вмерли, коли він міг знаходити щастя тільки з иншою, — чому він не сказав цього просто? Вона того-ж дня поїхала-б відпіль, і діло зробило ся-б просто, щиро, найголовніше — щиро, без невихідного кола з брехні, що в йому опинили ся тепер усі троє: і Гордій, і вона, і та бідолашна дівчина. Ганна згадала собі Орисю, і їй зробило ся шкода дівчини. Її обличчя, її слова, її скрик — усе доводило виразно, що її тяжко одурено. І хто-ж одурив? Гордій!

До дівчини вона почувала жаль, але до Гордія зовсім инше. Давно вже вона думала, що думки її про те, що Гор-

дій буде героєм, не справили ся. Та вона вже й звикла до того, що Гордій не герой, а проста людина. Але тепер!... Тепер вона дізналась про його такого, що одразу скидало воно його з усякого педесталу, і Гордій навіч їй падав... А обурене почування вимагало вдоволення. Вона знає добре, що тут їй більш нема місця. Вона сьогодні-ж скаже йому про це і як тільки можна буде швидко поїде до матері.

Вона устала, щоб знайти його і сказати йому. Дождати ся вона не могла — їй здавало ся, що тут долівка пече їй ноги. Вона вийшла у другу світлицю, обійшла увесь будинок, а Гордія не було. Вона почала дожидати ся, але він не приходив. Ганна побачила у вікно в дворі наймита і спитала ся про Гордія. Наймит сказав, що Гордій поїхав на поле.

Справді, Ганна даремно його дожидала. Він вернувся зовсім у ночі і Ганна навіть не бачила його.

А тим часом Оріся, вибігши з Радівки, як божевільна бігла шляхом, не дивлячись ні на кого, не розуміючи нічого. Двоє-трьох людей перестріло її на дорозі, але вона того й не помітила. Вона бігла, поки втомилась, а тоді пішла. Вона прийшла до дому страшно стомленою, віддала матері заплоч, а сама полізла на піч.

— Чого ти? — спитала ся в неї мати.

— Холодно...

— Оце — в літку! Та ти мабуть хвора.

— Пропасниця...

— Ну, укрий ся-ж гарненько рядом та полеж, — сказала мати і пішла з хати.

Увесь час поки мати поралась коло корови та коло овець, Оріся висиділа на печі. Там було душно, але вона того не помічала і трусила ся, мов-би лежала в зимку на крижі.

Прийшов батько, посідали вечеряти. Оріся не сіла і з печі не злізла. Її мучило те, що до неї балакають, що її питають ся. Вона дожидала ся, поки всі поснуть. Нарешті вона цього діждала ся. Батько йде лягати на дворі, мати упоравшись лягає на полу. В хаті робило ся темно і тихо. Вона й досі трусила ся, зуби цокотіли в неї. В голові стояло тільки одно, все одно: „Жінка й дитинка“. Ці два слова вбили її. Що вона тепер?

Чи думала-ж вона? Чи гадала-ж? Вона певна була, що

він казав правду, звучи себе парубком. І вона певна була, що він її свататиме. Хіба-ж могло інакше бути?

Але воно стало ся інакше. Тепер воно вже певне. О, тепер вона вже йому не поїме віри — хай там що хоче каже! А він так гарно вмів казати і так у його зоріють очі, як він каже! Але на що він це каже і на що тепер її ті очі зоріють? Вони вже не зоріють, вони вже печуть її, пекельним вогнем печуть! Та й хіба це його очі? Це не його — он!... он!... Це не він, не Гордій, це той!... Це пекло!...

Орися несамовито скрикнула. Мати заворушила ся у вісні. Але звикши набобивши ся цупко спати, вона не прокинула ся. Скрик мов зовсім розвіяв примари Орисині. Пекельні очі зникли. Вона знову трусила ся з холоду.

Але що-ж буде? що буде? Вона не знала... Але буде щось страшне, страшне! Боже мій!...

А Андрій? Він її одразу згадавсь. Він-же має прийти, він-же сказав, що прийде, що свататиме її. Її? тепер?

Але що-ж її робити, як він прийде? Що її казати йому? Ну, нехай вона не виїде до його, але-ж він прийде у хату, він з нею балакатиме. Що тоді?

А коли він прийде? Мабуть скоро, незабаром прийде. Вона мов бачила усе наперед, як воно буде. Ось він іде. Йому треба йти через їх слободу. Він схоче побачити ся з нею, він виглядає, чи не стріне її де, але запевне не стріне. Вона ховаєть ся од його добре — аж у куток на піч. Він іде до дому. Але завтра неділя. Ось він убравсь гарно і йде з Радівки. Вона бачить — він уже вулицею йде. На йому нова чумарка, пояс червоний. Вона була на дворі. Вона побачила його і біжить у хату. Він іде до хати.

Боже мій! Що вона йому казатиме? Вона — повія, хльорка! Як вона може глянути йому в вічі? Ні, краще смерть, ніж дивити ся йому в вічі! А Боже мій, Боже мій! Де-б його сховати ся, де-б його сховати ся? На піч, у куток, у куток — аж у самий куток. Отут уже він її не знайде! Але він уже в хаті. Він про неї питаєть ся. Та він її не побачить. А на що-ж він каже, що дождатиме, поки вона прийде? Це буде довго. А що, як він зазирне на піч та побачить її? Ні, треба відціль утекти. Ось мати вийшла кудись. А він забалакав ся з батьком. Обидва не дивлять ся сюди.

Вона починає тихо злазити з печі — так тихо, щоб ніхто не почув. Що це на полу наче хтось спить? День, а спить.

Вона обережно, щоб не збудити ту людину, що спить, злазить з полу. Вона не зводить очей з Андрія та з батька, вона, затаївши духа, ледві ступає, йдучи до дверей. Але туж мить Андрій повертаєть ся до неї. Вона скрикує і прожогом кидаєть ся з хати. Вона вибіга на двір, перестрибує через тин, біжить садком. Вона чує — хтось наздоганя її. Озираєть ся — Андрій. Вона скрикує несамовито, страшно і кидаєть ся бігти з усієї сили. Ще трохи — і вона вже коло річки. Далі-ж куди? Краще в річку, ніж до його! І вона відразу кидаєть ся в воду.

— Господи! що це я? втопаю! — промайнуло у Орисі в голові, але ту-ж мить вода залива їй рота, Орися силкуєть ся її проковтнути, задихаєть ся і через мить уже нічого не розуміє й не почуває...

Другого дня Гордій зараз-же зранку поїхав на роботу на поле. Ганна знову його не бачила. Він приїхав на обід. Ганна вийшла до обіду сподіваючи ся тут його зустріти. Він ї справді прийшов — трохи блідий, але спокійний. Він сів мовчки на своє місце. Куховарка, подаючи борщ, сказала:

— А в нас нещастя... дівчина втопила ся.

Гордій увесь здригнувсь.

— Що ви кажете? — перепитавсь він.

— Дівчина кажу втопила ся у Костівці, Карпенкова Грицькова, Орина. У ночі батько чує — кричить щось. А він спав на дворі. Схопивсь, — не знає куди бігти. Бачить, щось біле садком побігло до річки. Він туди. Добіга, а вона в воду...

Куховарка іще щось сказала, але ніхто її вже не слухав. Все, що хотіла казати Ганна, все те здало ся їй таким нікчемним і таким недоречним тепер, як вона глянула на скривлене з муки Гордієве обличчя. Вона зрозуміла відразу, яка страшна вага впала йому на душу, і її власне горе поблідло перед цим горем.

— Гордію... — промовила вона доторкаючись йому до руки, як куховарка вийшла з хати. — Гордію, любий...

— А! ну його!... — скрикнув Гордій і, зірвавшись з місця, вибіг з хати.

Через два дні Андрій Кодоленко вернувсь до дому.

XIII.

В неділю після обіду радівська громада зібралась коло волости. Вона збрала ся затого вся. Були якісь справи, що треба було громаді їх залагодити, але не вони зібрали стільки людей. Зібрала Радівців до волости звістка про те, що пан Раденко подав кудись „бумагу“, щоб таки одібрати у Радівців луку, ще й виправити за неї гроші. Люде зібрались, щоб розпитати ся, чи правда цьому, щоб порадити ся, що мають робити, як що цьому правда. Староста ще не виходив, а сидів чогось у волості і громадська рада офіційально ще не починала ся. Люде стояли, чи сиділи на рундукови, на деревині, що лежала коло волости, або й просто на землі. Вони порозбивались на купки, і кожна купка балакала про своє. Але здебільшого балакано про погану новину та про економію.

— Ну, не обороняй! — скрикнув у одній купці якийсь не старий ще добродій на другого. Може він тебе й не бив, а Павленкового парубка хіба ні?

Розмова була про Гордія. Павленків парубок був той, що його справді вдарив Гордій.

— Та! всі вони одного заводу.

— Ні, сказати, сам пан досі не бивсьь..

— Так за те Олійниченко та обіздіні назнущались.

— А і бють ся-ж прокляті!

— Чуєте-ж, мене, — казав якийсь уже старенький добродій, — як луснув нагаєм по спині, так сорочка й прикіпіла. Прийшов до дому, — не скину. Оддирай, жінко! Жінка оддира, а я сичу!

Дехто засьміявсь, а один запитав:

— Та за що-ж се так він пригостив тебе?

— Та таки за лозу. Пішов я вирізати на болотищі лози на саж. Де-ж його візьмеш лози? А вона-ж у їх там гние і гнитиме, поки й сьвіта -- хіба її економія коли рубала? Вже Галушківський був лютий, а й той нічого не казав за лозу.

— Чортові ненажери, усе пожерли-б!

— Ге! панські очи завидющі, а руки загребущі.

— Панської та попівської кишені нічим не сповниш.

— Ну, вас, діду Корнію, хоч за лозу, — озвався той добродій, що казав спершу, щоб не обороняли Гордія, — а в мене за що гроші ляснули?

— А за що, Грицьку? — спитавсь дід Корній.

— Порадились ми в економію камінь бити, — почав Грицько. — Од сажня два рублі. Ну, бемо. Бемо та й бемо. Коли приходить Олійниченко. — А що-ж ви, хлопці, каміння не приставляєте? — Як не приставляєте? Куди? — Та в економію! — Тю на тебе! Хіба ми ставали з приставкою? — А вже-ж з приставкою. Глядіть-же! — сказав та й пішов. Ну, ми думаємо, це він пошуткував. Бемо ми знов. Прийшла субота, треба нам по гроші йти. Приходимо. Давайте гроші! Стільки сажнів набили? — Пять. — А приставили? — Ні, нас наймано без приставки. — Ні, вас наймано з приставкою!... Змагали ся, змагали ся, та нічого не пособило ся: дали за пять сажнів тільки сім з половиною рублів. А ми — хоч і заприсяглись зараз — без приставки ставали!

— Та хіба ми не знаємо? Це по пятьдесят копійок од сажня положив собі у калитку та й край. Хіба це першина!

— А вже-ж і дурять!

— Ось слухайте: пішов я...

— Та ні! — перепинив високий поважний чоловік під літами вже, сивий, — той, що на його Грицько казав, щоб не обороняв пана. — Воно це правда, що погано економія робить. А сказати й так: є і в нас такі люди, що... Ну, чого його лізти в панський ліс?

— А коли свого нема, діду Степане?

— Чужого не руш, хоч і свого нема! — одмовив дід Степан. — Або чого в шкоду лізти?

— Та хіба-ж його хочеш? Як сама товарина ускочить.

— Коли вкочить, а коли й умисне.

— Та воно, звісно... Та де-ж його й пасти?

— Ех, люде добрі! — похитав головою дід Степан, — неправдою не здобрієш.

— Іменно дід Степан правду каже, що неправдою не здобрієш! — озвав ся невисокий, але ситенький собі чоловічок у гарній чумарці. З під чумарки на животі теліпав ся в його ланцюжок од годинника. На голові був новенький картуз, а з під його визирало хитре обличчя з швидкими очима. Він якось несподівано з'явивсь поміж громадою і оце тепер забалакав. — Іменно — сьвята правда! Потому що, хто-ж їм винуватий, ежелі вони сами лезуть без спроса?

— Ну, ти мовчи! — забалакав до його суворо дід Степан.

— А почіму-б я должон був мовчати? — задерикувато спитав ся той.

— Того, що як-би менш було таких, як ти, то може не так треба було-б нашому братови і в шкоду лізти.

— А я чим причиною!

— А тим, що людей дуриш! Мало ти вже наділів покупив у добрих людей?

Громада зацікавлена прислухалась до спірки. В кущах покидали балакати і підійшли до діда Степана. Діда Степана всі знали, що він кожному в вічі правду каже, — тим і зацікавлювали ся його спіркою з сільським глитаєм: самі вони цього добродія лаяли тільки поза очі. Почувши докір про землю, добродій „при часах“ сердито пирхнув:

— Разві я винуват, що лежбоки продають!

— Та вже-ж! Де-ж таки видано, щоб Артемко Гугняй був винен!

— Я тобі не Артемко і не Гугняй! Я тобі Артьом Яковлівич Семьоненков! — скрикнув той, почервонівши з серця.

— Та вже-ж: є такі дурні, що й так тебе звуть! — спокійно одмовив дід Степан. — А я так тебе зватиму як тебе звано тоді, як ти панським попихачем був. То ти не думай, що як завів бакалію та шинк та пяних людей дуриш, то вже й покращав. Хіба не знають люде, що ти з Олійничком накладаєш?

— Як ти можеш таке виражати? — У нас свої діла кумерчецькі! — одмовив Семененко.

— Кажи кому иншому — я не маненький! Ото-ж твоя й кумерція, що економія грошей наймитам не дає, а до тебе квитки дає.

— А міні яке діло до економії? Коли вам квитки не до вподоби, то не беріть.

— Еге, не беріть! — озвався хтось з сьміливійших, — як чоловік з того живе і йому нічого їсти і грошей не дають. На, — кажуть, — квиток і набери у Семененка чого тобі треба, а ми, як будуть гроші, Семененкови заплатимо. Поневолі чоловік іде, та й бере.

— Ну, та не дурно-ж твої гроші пропадають? — виправлявсь Семененко.

— Вже-ж не дурно та тільки ти на квиток даєш так,

що що коштує руб, то за його півтора — от тобі й барш. Та й Олійниченкови барш, бо ти йому за те з рубля платиш, щоб він не гроші, а квитки давав.

Цьому була правда. Такий порядок був при Галушківському, а за Гордія зник був і так було, поки Гордій сам видавав гроші наймитам. Але з того часу, як він усе більш та більш одбивавсь од набридлого йому господарства і віддав виплату наймитам до рук копторникови — цей порядок знову запанував. Семененко тепер не міг нічого на те сказати, і тільки огризнувся :

— Не вигодно — не бери!

— Знаємо ще й те, — не покидав свого дід Степан, — як ти взяв скуп з окономії.

— Откуда-ж-би то ти знав?

— А знаю! Люде хотіли в окономії брати землю, та не давали стільки, скільки окономія хотіла. А тебе Олійниченко підпрохав, а ти прийшов та наче-б то взяв ту землю. А ми повірили та й заплатили дорого, щоб у тебе переняти землю. Хіба не правда!

— Мало чого люде не накажуть! Хотів узять, бо думав, що вигода буде, а як ви дорожче дали, то й берить! — промовив Семененко і одвернувшись пішов геть.

— Добре! — загомоніли люде. — Оце так вчитав! Спасибі дідови Степанови!

— Цитьте! Староста!

— Староста в писарем.

Усі повставали, дехто швидко, дехто лїниво. Починала ся рада.

— Отут, люди добрі, — почав староста, — прийшла бумага од справника... Так щоб... От писар прочита.

Писар, відомий уже нам Іван Іванович Попов, одкахикнувся і почав читати якийсь папір. Люди, звісно, нічого не зрозуміли з тієї московської канцелярської плутанини.

— Так як-же, люде добрі? — запитавсь староста.

— Та про що-ж воно там писано? — спитавсь дехто з людей.

— Та ви-ж чули, — одказав староста, бо й сам не тямив нічого.

— Та чули... — одмовив дехто і знов усі замовкли.

Вилаявши думкою всю громаду „дураками“, писар почав вияснити справу ламаною мовою, і на при кінці додав:

— А на усиленіє надзору за тими, хто не будеть исполнять приказу, то должно з кожної хати уплатити у волосное правленіє волосному писарю на руки по 10 коп.

Цього додатку в папері не було, але писар мав на увазі власну кишеню.

— Та за що-ж гроші? — обізвалось кільки чоловіка.

— Здасть ся ї так багато платимо.

— Позаторік платили волосного по рублю, а тепер уже набігло по два з половиною. А оце ще!...

— Ніяк вам не втовкуєш! — розсердивсь писар, знов у думці поминаючи всю громаду „необразованими мужляями“. — То волосний збор, а ето едіновременной взнос на усиленіє надзора.

— Та кат його зна, що воно там таке, а тільки що все плати та плати!

Почала ся спірка. Тільки вона скінчила ся, звісно, тим, що ті по десять коп. з хати мусіла громада зносити панови писареви. Потім почали ся інші справи і рішали ся здебільшого теж не без користи панови писареви.

— Ну, всьо кончено! — промовив нарешті він, повернувшись і пішов у волость.

— Стривайте, дядьку Гарасиме, — зупинила громада старосту, — а що-ж іще?

— Та в писаря нічого більш нема.

— Ну, а про луку?

— Та що-ж про луку?

— Та що там чуть?

— Та хто його зна, що воно чуть... — одмовив староста, скидаючи шапку та чухаючи потилицю.

— Кажуть, подав пан бумагу?

— Та кажуть...

— Та хто-ж казав?

— Та я од людей чув...

Громада не знала, що робити. Справді, офіційально нічого не відомо було, а поголоску про луку пустив Олійниченко, маючи свою мету.

— Кажуть, — почав Грицько, — що щось приїде, одбере у нас луку і гроші за те, що мали її. А як що не дамо грошей, то цінуватиме.

— Овва! Підожде!

— Де таки видано, щоб усю громаду цінувати!

— А вже-ж ні!

— Такого й закону нема!

— Нєт, єсть! — озвався, як Пилип з конопель, Семененко.

— А ти хіба знаєш?

— А от спросіть у писаря!

Пішли до писаря. Писар довго морочивсь, вишукуючи, що треба, та гримаючи на мужиків за те, що „не дають йому робити діла“, але таки знайшов десь, що є такий закон.

— А що? — злорадо спитавсь Семененко.

— Так то-ж тоді, як громада справді винна, а не тепер.

— За свою землю та ще й будемо платити.

— Та вона-ж наша з діда й прадіда.

— Дозвольте, люде добрі, міні слово сказати! — озвався чийсь голос.

Молодий парубок скинувши шапку, виступив з громади. Хто знав його перш, тому важко було-б пізнати в йому Андрія — так одмінив ся він — постарівсь і змарнів. Глибока зморшка лягла між бровами, але очи тепер мов палали.

Люде озирнулись на його. Хоча парубки й не можуть мішати ся до громадських справ, але Андрійів батько був хворий і в громаду не вийшов, — тим Андрій міг тут бути.

— Кажи! — озвався хтось.

— Ще аж ту весну, — почав Андрій, втупивши очи в землю, — був я у Гайденка.

— Це в того, що в Костівці?

— Еге. Балакав я з їм про цю землю. Він міні казав, що суд неправий се.

— А вже-ж ні!

— Казав, що на землю є „десятилітня давність“. Оце коли хто проволодів землею десять год, як хазаїн, і ніхто до його не чіпавсь і землі тієї не однімав, то вже й не одніме, хоч-би земля й не його була.

— Он-ба! а це-ж земля наша з діда й з прадіда!

— Ач, який мудрий! — скрикнув Семененко, — які закони познаходив! Де ти їх вичитав? Чого ти бунтуєш громаду? Хіба можна проти начальства йти?

— Проти начальства я не йду, бо ще й начальства ніякого нема, — одмовив Андрій і очи йому блиснули, — а тобі,

панський полигачу, кажу: не вязни не в своє діло, коли хочеш, щоб до тебе були добрі! Коли ти одкинув ся од цього діла з самого спершу, то чого-ж тепер вязнеш?

— Е, що-би я чужую землю трогав!

— Ну, то й не вязни, коли не хочеш гіршого!

— Ба! він ще й нахваляється ся! Та я тебе в суд!... та я!...

— Та цить, Артеме, — озвався дід Степан, — бо він правду каже! Дай і людям казати! Кажі, Андрію!

— Ну, попадьосся ти до мене когдась! — просичав Семененко, ховаючись за людьми.

— Так я й дізнався, як це діло вийшло, — почав знову Андрій, — так каже Гайденко, що ніяк не зна, а що тільки не по правді. І казав міні Гайденко, що він тоді балакав про нашу луку в Раденком і прохав, щоб той діло припинив, і той сказав, що припиню. І справді — припинив був аж на рік, а тепер он що — знов!...

— Та й до Гайденка вже щось не став їздити.

— Мабуть глек розбили.

— Та Гайденко не такий, як він.

— Чудний той Гайденко.

— Чого чудний? — озвався дід Степан. — Що сам хліб робить? А міні так те чудно, люди добрі, що ви не кажете на Раденка, що чудний, хоч він і подира вас, а на Гайденка. А як-би це не Раденко, а Гайденко однімав луку, то тоді-б він не чудний був?

— Та воно що правда, то правда...

— Та він чоловік простий і до нашого братчика — Костівці кажуть — дуже добрий.

— Ну, та не перепиняйте парубка, — хай каже.

— Кажі! кажі! — вдали ся знов до Андрія.

— Та ото-ж я й кажу: позов не по правді. Не будемо поступати ся! Хіба мало вже ми витратили на цей позов? Хіба мало нас тягано? І оце нам тепер оддавати наче-б то луку? Хіба-ж воно годить ся? Ні, луки ми повік не віддамо! Хай приїздить той пристав, чи хто там такий. Ми йому скажемо: отак і отак: ми не десять, а он скільки років маємо цю землю і поступати ся нею не хочемо. Почує та й поїде.

— А тоді-ж що?

— А тоді побачуть начальники, що не поступаємось

і возьмуть собі в голову: мабуть суд не по правді — треба пересудити. Та й пересудять.

— А пересудять-же?

— А не пересудять, то ми подамо знову од себе прошення. Бо невже-ж ми поступати мемо ся панови? Мало ще пани з нас крови нашої випили? Мало ми на їх робили? Сьогодні луку однімуть, а завтра пастівник, а там і рілю. Поступимо ся раз, та тоді вже не оборонимо ся. Держімо ся свого!

— Так! так!

— Добре каже!

— Хоч молодий, а не дурний! — загомоніли громадяне. Їм сподобали ся Андрієві слова, всім здавало ся, що так зробити, як Андрій каже, буде добре.

— А вже-ж не поступати ся! — кричала громада. — Ми за своїм правом хоч до царя дійдемо!

— Не все-ж панам, треба й нам!

— Пождіть, пождіть, — буде й вам, — казав зло сам собі Семененко, ідучи до дому з громади. — Буде!

Але громада нічого не бояла ся і постановивши: „Не поступати ся!“ розійшла ся.

Андрій пішов і собі до дому. Тяжко в його на серці було. Він чув, що життя його розбито.

Змалку бачивши важке мужицьке бідування, постановив собі він стати міцно на власних ногах, зробити ся зовсім самостайною людиною. А такою міг він стати тільки маючи землю — ось через віщо всі його думки повернули ся в цей бік. Він кохав Орисю дуже, але він не міг бути з нею щасливий, не досягши своєї мети. І він кинув її на рік, пішов на чужину, робив як на каторзі часом і в день, і в ночі, і досяг нарешті свого: заробив стільки грошей, що міг вертати ся до дому з певною надією на забезпечене щастя. Він уже малював собі це щастя в думці, він уже уявляв собі любе Орисине личко. Страшно, невимовно страшно й люто розбила доля всі його мрії!...

Орисина смерть викликала безліч розмов, безліч згадок. Жіночі язики цокотіли і потроху виявляло ся, що той або та бачили Орисю з якимсь паном; якась дівчина навіть підглядала, що то був Гордій, нарешті всім навіч прибігала Орися до Гордія у Радівку і відтіля побігла, як божевільна. Все це впевняло Андрія в тому, що ворогом йому був Гордій. Пару-

бок ходив як божевільний, але ні на що поки ще не наважувався. Він кілька разів брався за сокиру, ладен зараз-же побігти і розрубати нею Гордієви голову, але спинявся; він брався і за сірники і уявляв собі, як палатиме все панське добро укупі з проклятим паном, але й тут зупинявся. Його страшенно тягло до помсти, але рука не знімала ся на злочинство. Він почував, що він не може не помститись, він певний був, що помститься ся, але як — не знав. Другого дня він був у громаді і відразу назначив собі свій шлях. Йому шкода було своєї громади; опріч того громада йшла проти його ворога. Йому здавало ся, що він мусить обурити громадян проти Гордія, щоб вони не поступали ся. А тоді, як оборонить громада своє право, то він, Андрій, візьме в громади папери і позиватиме Гордія за увесь той клопіт, що зробив він своїм позвом громаді. Він віпозива і... Але що-ж далі? Душа в Андрія палала, він чув, що такої помсти йому мало.

— Нехай буде, що буде! — казав він собі. Але треба спершу це довести до краю. А там нехай не здивує!

Андрій досі не був у Демида. Йому важко було в його бути... Але тепер він наваживсь до його піти. Треба було добре розпитати ся в його про всю цю справу, порадити ся. Це йому приручила громада. Другого-ж дня вранці Андрій пішов до Демида, але як на те Демид ще зранку виїхав у місто і казали, що на кілька день, бо має там діло. Цього Андрій не сподівався і це йому було дуже погано: він певний був, що такого порадника, як Демид, він другого не знайде. Треба було дождити ся його.

Але ще не встиг Демид вернути ся, а вже приїхав „пристав“ з становим. Вони звеліли зібрати громаду, поки самі обідали в Гордія. Пообідавши, пішли у волость. Громада вже стояла, дожидаючись панів, і розступилась на два боки, щоб дати їм пройти до рундука. Пани посиділи трохи у волости, а далі вийшли на рундук і „пристав“ почав читати якийсь папір. Громада нічого не розуміла — чула тільки, що про неї та про Раденка.

— Зрозуміли? — спитавсь пристав прочитавши. [Балакав і він, і становий, звісно, по московському].

— Ні! — як одна людина одмовила громада.

Пристав здивувався.

— Ну... ну, так я вам удруге прочитаю!...

І він знову почав читати.

— Зрозуміли?

— Ні!

Пристав був зовсім збентежений.

— Але-ж ви чуєте: „по указу...“ і він знов почав вичитувати і дочитав-би аж до краю, як-би становий не зупинив його.

— Стривайте, Григорію Григорієвичу, — може так буде краще. Слухайте! — гукнув він на громаду і почав казати, що вони, мужики, повинні віддати панови Раденкови луку і заплатити три тисячі рублів. Йому здавалося, що мужики його зрозуміли [він і не помилявся], але як він добалакав і пристав знову спитався:

— Ну, розібрали тепер? — уся громада одмовила знов:

— Ні!

— А, скоти!... — вилаявся становий. — От я вас навчу розбирати!

Старий дід Степан виступив з громади і вклонився.

— Простіть, пане, — ми люде темні, — де нам усе розібрати. — Це-б то ви про луку?

— Та вже-ж!

— Так вона наша, з діда й з прадіда наша.

— Була ваша, а тепер ні! — одмовив становий.

— Ні, вона була наша й тепер наша! — одмовив йому дзвінкий Андріїв голос. — Наша й буде! — додав він, виступаючи з громади.

Становий так і стрепенувся.

— Що? Ти сьмієш так казати? Бунтівник! Старосто, — візьми його в холодну!

Ніхто й не ворухнувся.

— Та що це тут? Бунт? — скрикнув становий, збураковівши. — Старосто! Старшино!

Але і староста, і старшина на той час десь зникли.

— А, ви так! Я-ж вам! Іди сюди! — крикнув він на Андрія.

— Чого? — спитався той.

— Іди сюди!

— Чого?

— Громадо! звяжіть цього чоловіка!

Громада не ворохнулася.

— Та що це — бунт? — ще раз спитавсь становий.

— Не бунт, — скрикнуло кілька голосів, — а нема за що його вязати, бо ми всі так кажемо, як він.

— Ах ви-ж... — вигукнув становий паскудну московську лайку і ту-ж мить, стиснувши кулаки, кинувсь з рундука і вдарив з усієї сили в обличчя першого, хто стрівсь йому. Перший був дід Степан; кров залила йому обличчя і він упав до долу.

Громада мов здригнулася, мов щось загуло в її і стихло.

— А, ти бунтувати! — скрикнув становий і замахнувся на Андрія. Але Андрій як залізними кліщами вхопив станового за руку.

— Пане! нас цар визволив од бійки! — промовив він, важко дихаючи.

— Що? — заревів становий і ту-ж мить лівою рукою з усієї сили вдарив Андрія по щоці. Не тямлючи сам, що він робить, Андрій смикнув станового за руку, і за мить становий лежав долі.

Пристав, побачивши це, кинувсь у волость та й чкурнув другими дверима аж до Гордія в двір.

— Стій! не руш! — крикнула громада на Андрія. — Пусти його!

Андрій нехотя пустив. Становий устав.

— Старшина! Урядник! — хрипко закричав він.

Ніхто не приходив.

— А! так, бунтівники! — вигукнув він. — Я вам!...

І швидко повернувшись, він збіг на рундук і побіг слідком за приставом. Безпешно добіг він до Гордієвого будинку і там стрів блідого з переляку пристава.

Через пів години обидва вже їхали в місто. В місті вони нарobili галасу. Пристав не казав, що він утік, а, вкупі з становим оповідав, що мужики навіть не хотіли вислухати того, що їм читано та казано, а просто кинулись на їх; що вони одбивались од їх мало не годину, що їх кілька разів звальювано, але вони знов уставали і знов одбивалися і таки не дали себе вбити, пробившись крізь стовпище. А що їх убили-б, вони в цьому певні, бо мужики кричали: „Бий їх, убий, як собаку!“ До цього становий додавав ще трохи хварб, оповідаючи, що як він сказав, що він та пристав не своєю волею

роблять, а царською, то мужики скрикнули: „Начхать нам на царську волю!“ і т. п. Були й матеріяльні доводи: становий показував два-три синці на обличчю та зірваний „погон“ [і синці здобув і „погон“ він зірвав, плигаючи через тин, як утівав].

Сам губернатор того-ж дня переслухав пристава та станового. Виходив формальний бунт. Губернатор був з воєнних генералів і домагавсь од обивателів такої дисципліни, як і в полкові: „шевеленія нікотóрого“. До того був ще він чоловік зважливий, а губернія стояла на той час в особливому становищу „усиленной охрани“.

— Скільки ревізьких душ у тій громаді? — спитавсь він. Цього ніхто не знав.

— Ну, принаймні — скільки душ бачили ви в громаді?

— Душ триста, — одмовлено йому.

— Пів баталійона салдатів завтра зранку туди! Взяти позицію, виконати присуд. Як що сперечатимуться — на двадцять чотири години слобода на волю салдатам.

Становий та пристав пішли підстрибуючи. Але як вони пішли, „чиновникъ особыхъ порученій“, улюбленець губернаторів, насмілився зауважити „его превосходительству“, що чи не спробувати-б спершу вмовити селян і що він був-би радий, як-би йому приручено сю річ [він, звісно, не додавав, що має надію одержати за те, що самим словом втихомирить бунтовників, принаймні якого хреста]. Губернатор уже трохи простиг і згодився. Губернаторському улюбленцеві дозволено було робити що і як хоче, а щоб він мав і силу в руках, дано таки йому і баталійон салдатів.

А тим часом і радієська громада не гаялась. Як люде побачили, що становий утікає, то кілька голосів тюкнуло на його, а вся громада зараз загомоніла:

— Як це так? За що він беться? Мало вже він і так бив? Та то хоч бє так, кого нападе, або десятників, як у його на стійці бувають, а це вже й у громаді почав бити ся.

Громада обурилася.

— Де писар? Будемо писати прошення на станового.

Але і писар, і старшина кудись утекли. Кинулись їх шукати, та ніде не знайшли.

— Нехай Андрій пише! — гукнуло кілька голосів.

Зараз-же винесено з волости стіл, поставлено на рун-

дуці, і Андрій почав писати. Громада казала йому, що саме писати, вислухувала написане, виправляла або додавала. Години за півтори папера написано. Це була скарга і на Гордієву окономію, і на суд, і на окономію. Написано її кшталтом громадської постанови. Треба було підписувати ся. Але як до того дійшло, то виявилось, що в старости нема печаті, а старшина з писарем так таки десь і поділи ся, — а вони повинні засвідчити постанову. Хоч хотіли, хоч не хотіли Радівці, а мусіли одсунути цю справу і постановили зійти ся завтра знову, привести старшину й писаря, попідписувати й засвідчити громадську постанову і зараз-же їхати з нею до Степанови та Андрієви в місто аж до губернатора, „а коли можна, то й вище“.

Ось через віщо другого дня після обіду [того дня було якесь свята] вся громада радівська стояла знову коло волости. Тепер людей було більш, ніж учора, — до чоловіків додалось чимало жінок з дітьми, що посідали тут таки поблизу, лузали насіння та клепали язиками. Громада дожидала ся свого отамання, але його й сьогодні не могли знайти. Не дожидаючись, поки знайдуть, громадяне почали підписуватись самі. Письменні почали одбирати руки в неписьменних, щоб підписати ся за себе й за їх. Андрій стояв над папером і показував, де і як треба писати. Підписування вже кінчало ся, як знеацька задзвенів дзвоник. Всі нашорошили вуха.

Волость стояла край села. Там, де вона стояла, верхня перія кінчала ся, але проти волости далеко ще тягла ся нижча перія. Рундуком волость стояла, звісно, до нижчої перії. А позад волости, затого зараз-же за нею, починала ся панська земля, а на її ліс. Ліс був дуже близько од волости, сажень на сто. Цим саме лісом і був шлях у Радівку з губерньського міста і звідти й чути було дзвоник все дужче та дужче. Але відразу він стих і хвилини з п'ять нічого не було чути, а тоді знов одразу задзвеніло і ту-ж мить з лісу вихопилась коляса, запряжена чотирма баскіми кіньми.

Коні як змії підбігли до волости.

— Бережись! — крикнув кучер.

Громада розступилась. Коляса підбігла до рундука. З неї вискочив молоденький панок „з хрестами“ і той пристав, що вчора був. Коляса трохи одїхала і стала зараз біля рундука. Андрій узяв свого папера і зійшов з рундука.

Пани стали на рундуку і повернулись до громади. Молодий панок сьміливо й весело згукнув:

— Здрастуйте, міряне!

— Здорові були, пане! — одмовили люде, поскидавши шапки.

— Я чиновникъ особыхъ порученій при его превосходительствѣ Н—скомъ губернаторѣ и прїѣхаль по порученію его превосходительства для улаженія возникшихъ здѣсь недоразумѣній.

І панок і далі такою сáме зрозумілою мовою почав з прихильним любим усьміхом вияснити громаді справу. Виясненій його громада, звісно, не зрозуміла, але зрозуміла, що й цей добродій править те саме, що й учорашні пани. Громада й те пер зробила так, як учора.

— Надѣюсь, что вы поймете меня, что вы обязаны исполнить мои законныя требованія... — скінчив свою промову панок.

Громада мовчала.

— Что же вы молчите? Развѣ вы не поняли того, что я вамъ сказалъ?

— Ні! — в один голос гукнула громада.

Пристав глянув на панка і іронічно усьміхнув ся, а панок, трохи збентежившись, почав знову:

— Какъ же вы не понимаете, — вѣдь это очень просто! Поймите, — это очень просто...

— Та то вам, пане, просто, — озвався хтось із громади, — бо се не ваша земля і не з вас гроші правлють, а нам воно зовсім не просто, як з нас наше добро тягнуть.

— А так, так! — загомонїла громада. — Утиски нам роблять! Земля наша здавна, а це яким правом у нас її однімати. Ні, пане, ми цим не поступимо ся! Ми жалїтимем ся! Ми написали вже бумагу.

— Подайте сюда! — звелїв панок.

— Ні, ми вам не подамо, бо це не вам, а губернаторови.

— Но вѣдь и я же отъ губернатора присланъ.

— Е, ні! Не воно!

— Но послушайте, господа! — почав знов упевняти панок, — вы совершенно забываете, что судебный приговоръ, для приведенія въ исполненіе котораго я вотъ съ г. судебнымъ

приставомъ приїхалъ [и исполню это — будьте увѣрены!), — что этотъ приговоръ есть постановленіе отъ высочайшаго имени, ибо въ немъ написано: „По Указу Его Императорскаго Величества“. Не повинуйтеь ему, вы не повинуетесь Государю-Императору, вы забываете долгъ всякаго вѣрноподданнаго и патріота — слѣпо и безпрекословно повиноваться вѣмъ распоряженіямъ власти.

— Ми того не знаємо, щó ви кажете, пане, — одмовила громада справді нічого не розуміючи, — а тільки ми своїмъ добромъ не поступимось. Якъ що ми оддамо луку та тоді ще й три тисячі платити, то нам, заплативши, хоч у старці йди.

— Но вѣдь приговоръ же долженъ быть приведенъ въ исполненіе.

— Ми того не знаємо.

— Я вамъ еще разъ говорю слѣдующее: желаете ли вы добровольно уплатить три тысячи г-ну Раденко, или нѣтъ?

— Ні!

— Въ такомъ случаѣ мы должны будемъ приступить ко взысканію. Господинъ судебный приставъ — пожалуйте! Гдѣ же старшина и урядникъ? Пусть они ведутъ насъ для оцѣнки имущества.

— Люде добрі! — скрикнув Андрій, знімаючи над головою папір з громадською постановою. — Чи ви чуєте? Вони хочуть нас цїнувати. Не вже ми попустимо?

— Цїнувати? З роду-віку не попустимо!

— Не попустимо! Не буде цього! Сїдайте, пане, в свою колясу та їдьте туди, відкіля приїхали. Сїдайте! Сїдайте!

Громада насунулась до рундука.

— А, так? — сказав панок і свиснув у щось голосно та гостро. Тієї-ж миті перед здивованими громадянами ліє за волостю заворушивсь і з його виступила купа якихсь людей у білому з червоним. В руках у їх було щось блискуче.

— Стрóйсь! — почувсь голосний вигук.

Велика купа заворушилась і за мить простяглась однією лавою.

— Шаго-о-мъ — мáршъ! — розітнувся знову вигук. Уся купа сколихнула ся і рівно одбиваючи ступні, мірно й чепурно почала наближати ся до волости.

— Салдати! салдати! — сполохнулась громада.

— Ружья на пере-е-вѣсь.

Стальові шпички лиснули на сонці і перехилились гостріями до громади.

Почула ся ще якась команда, салдати розбились на дві купи і за хвилину обидві, обійшовши волосний двір, стали з того й з того боку біля громади, держачи рушниці на готові.

— Вы видите, общество, — почувсь голос з рундука, — что я не намѣренъ шутить. Немедленно разойдитесь по домамъ.

— Панове громадо! — голосно згукнув Андрій, — не слухайтесь! Вони нас розженуть по хатах, а там і повяжуть по-одиноці. Будьмо в гурті, так нам нічого не зроблять.

— Не розійдемось! — загукала громада.

Панок з рундука кивнув рукою. Салдати почали тихо насувати на громаду, держачи багнети проти людей. Громада подалась од волости. Салдати заступили вулицю перед волостю. Їх начальник зійшов на рундук і став коло панка.

— Въ случаѣ сопротивленія — въ полную вашу власть на двадцать четыре часа, — промовив панок до його.

А громада тим часом подавалась усе назад та назад. Так перейшла вона вулицю і дійшла до другої перії. Попереду був Андрій.

— Вы видите, что я употребляю силу! — кричав панок з рундука.

— Не сьміє він! — казав громаді Андрій. — Не має він права!

Але салдати почали знову насувати з своїми багнетами. Їх мовчязна одностайна маса з однаковими по́рухами грізно наступала на рухливу збурену громаду.

— Та що-ж се таке? — скрикнув хтось у громаді. — Бери, хлопці, коляки, та обороняйсь!

Ту-ж мить затріщали тини і в руках у людей з-явились коляки.

Салдати насували.

— Стой! — розітнулась команда з рундука.

Салдати зупинились.

— Если вы сію минуту не разойдетесь, — солдаты будут стрѣлять, — почуло ся з рундука.

Громада мовчки ламала тини.

— Рота-аа-тóвсь!

Брязнули рушниці, цокнули патрони. Громада затихла — Разойдіться!

Громада мовчала. Поперед неї стояв Андрій.

— Господа, — смикнув панка за рукав зблідлий пристав, — да вѣдь это кровопролитіе будетъ.

— Только у каждого десятого боевой патронъ, а у остальных на первый разъ холостые, — одмовив офіцер.

— Но все-же..

— Рота-а-плі!

Голосний стріль з двох сотень рушниць розліг ся далеко. Дим заслав на хвилину усе з перед очей. Але зараз-же почули ся скрики і все стовпище кинуло ся в ростич бігту вулицею.

— Вперѣдъ! — скомандував офіцер, сходячи з рундука, і салдати розсипавшись побігли на слободу, женучи перед себе людей, що проміж їми були жінки, діти.

Як вони перебігли, пани з рундука побачили серед вулиці кілька трупів. Один мертвий і досі держав у руці якийсь папір, лежучи ниць на землі. То був Андрій з своєю громадською постановою.

— Ой ратуйте-ж! ой голубочки! — несамовито кричала дівчина, вбігаючи на економічний двір та кидаючись просто в будинок. На порозі вона зустріла Ганну.

— Що таке? Чого ти, Харитино?

Се була наймичка Ганнина. Тепер вона вся тремтіла з ляку, нижні щелепи трусили ся і вона ледві могла балакати.

— Бють!... Ріжуть!... — вихопилось у неї.

Ганна ще нічого не знала. Вона не знала про те, що мусять прийти салдати та й Гордій про се не знав. Ганна оце зараз чула якийсь грюк [волесть була аж на другому край слободи], але ніяк не могла догадати ся, що воно таке.

— Хто бє? Хто ріже? — спитала ся вона.

— Салдати! Ой лихо — салдати!... Пани з горѳа привели... Як почали стріляти!... Народу так і валяєть ся побитого... І дитинка... А далі кинулись на слободу...

Ганна зрозуміла все. Вона швидко повернула ся, вона хотіла йти до Гордія і відразу зустріла ся з їм. Він стояв у дверях з другої хати — білий, як стіна.

— Гордію, що це? — хотіла спитати ся Ганна, але

в неї не стало голосу. Вона тільки глянула на Гордія і протягла до його руки. Але він повернувся і вийшов з хати.

Він пішов у свою хату і замкнувся.

Еге, і він зрозумів усе. Він почував, що сила кидає його, але переміг себе. Він почав ходити по хаті з кутка в куток. Він почував, що прийшов той час, коли мусить зробити ся все. Він знав, що сей час прийде. Він знав це ще тоді, як утопилась Оріся. І тепер він прийшов.

У всякому разі треба позводити рахунки.

Його актив... Справді, який його актив? Хіба кілька гарних фраз, та й то в старовину, звісно... Роботи на користь людську він не робив ніякої.

А пасив? Чи злічиш його увесь? Ну, хоч більше.

Більшого троє: Ганна, Оріся і селяне.

Ганна!... Він любив її тіло, а не душу. Затого чотири роки прожив з нею він її не люблячи. Він, звісно, ховав це. Але всього не сховаш.. А було так, що він навіть виразно виявляв, що гордує нею... Вона мучилась... За що він її замучив? О, цього одного досить, цілком досить!

Він підійшов до столу, взяв ключі і одімкнув його. Він вийняв з його револьвер і положив на столі. Тоді вхопив папірець і не сідаючи написав:

„Ганно, прости, як що можеш. Сам не насмілююсь прохати тебе про це. Прости! Сподіваю ся, що так буде краще. Вмираю, бо таким недолюдкам, як я, нема місця на землі. Дозволь, хоч я цього й не заробив, поцілувати і тебе й сина моїм останнім поцілунком. Прощай! Гордій“.

Він положив цього листа у коверту, заклеїв і написав адресу.

Потім на другому клаптику кілька слів поліції.

Тоді взяв револьвер...

Ну, але-ж він не скінчив рахунків. Чи треба-ж? Чому ні?

Невимовний холод пробіг йому по всьому тілови. Він згадав, що він убив другу людину. Боже мій, як він її обдурював!... Але-ж хіба саму її він убив? Хіба сама вона проклинала його перед смертю? Хіба цього не робили ті люде, що падали од куль? Хіба цього не робитимуть, не проклинатимуть його всі ці зубожені салдацьким розбоем люде? І все це зробив він! Він, той, що...

У його запоморочувало голову. Не вже-ж він людина після цього? О, який-би він радий був, як-би хто прийшов і роздавив його ногою, як чирвака гідкого! Але цього ніхто не зробить, бо це міг-би тільки зробити Бог, а Бога він не знає.

А! Бог мав-би право його роздавити!... Але чи не має права й він, Гордій, домагати ся, щоб Бог не кидав його у темряві, щоб Бог показав йому стежку? Хіба він так робив-би тоді? Хіба він не благав цього? Не молив ся? Чому-ж цей Бог не одмовив йому?

Тому, що Бог нісенітниця, що Його нема!

Якийсь скрик, галас почувсь йому. Що це? А! Це гвалтують салдати людей! Це все наробив він і не може цього зупинити. Але-ж Бога нема, — через віщо-ж його, Гордія, так убиває те, що він наробив? Значить є щось, якась міра, що нею людські вчинки міряють ся? Може се Бог? А! все одно! все одно! Пізно вже, пізно! Не тепер розбирати. Як що Бог є, то він дізнаєть ся про се там.

Він підняв револьвер і притулив рулю до виска.

Один по́рух пальцем і нічого цього не буде. А може ще рано? Рано?! О, падлюшний чирвак! Тебе вже роздавлено, те щось тебе роздавило вже! Так гинь-же!...

Голосний стріль розітнувся по хаті і бездушне Гордієве тіло важко впало до долу...

XIV.

Вільної практики мійський лікар Демид Гайденко дождавсь гостей. В найбільшій хаті готовано стіл на обід. Сам Демид не був у цій хаті, — його тільки видко було крізь напів одчинені двері, як він щось писав, нахилившись над столом. Коло обіднього-ж столу клопоталась його жінка, Ганна Михайлівна...

Минуло вже два роки, як Ганна пішла за Демида. За цей час вона видимо поздоровішала, щоки почервонішали, в спокійних очах видко було щастя. Вона моторно ставляла усячину на столі, посилаючи слугівницю принести то те, то инше. За Ганною, чіпляючись їй за сукню, бігав хлопчик років п'яти: це був Гордійов син, — більш дітей у Ганни не було.

— Мамо! — лепетав хлопчик, — мамо!

— Чого тобі?

— Мамо! на що то стіл великий?

- Щоб на йому обідати.
- А маненький-же?
- За маненьким не сядемо всі.
- Чого?
- Того, що буде багато гостей.
- Гостей?... А чого?
- Того, що сьогодні свято.
- Свято? Це так, як Великдень? Таке свято?

Ганна бере хлопця на руки і підносить його до великого Шевченкового бюсту.

— Оцього дідуся звать дідусем Тарасом. Він був дуже добрий, ласкавий. Він дуже любив таких маленьких дітей, як ти; завсїгди їх бавив, жалував. І він і всіх людей любив і всім нам дуже багато добра зробив. За це всі ми його шануємо й любимо. Сьогодні його іменини і ми цей день святкуємо.

Хлопець замислено і довго дивить ся на бюст і нарешті питаєть ся:

- Мамо, а де тепер дідусь Тарас?
- Він умер, синку.
- Він на небі, мамо?
- О, запевне, синку, на небі!
- Мамо, я хочу дідуся Тараса поцілувати.

Ганна всьміхаючись підніма сина і дитина цілує „дідуся Тараса“ в білі губи. Тоді мати спуска хлопця до долу, але він усе стоїть перед бюстом і дивить ся на його...

— Ну, все здаєть ся! — дума Ганна, озираючи в останнє стіл, і сіда на хвилину одпочити, дожидаючи своїх гостей, що мусять зійти ся на Шевченкове свято.

Але як-же це стало ся, що Демид та Ганна не на селі, а в місті святкують це свято?

Вона вже більш як три роки не на селі.. Вже три роки з половиною минуло з того часу, але й досі, тільки згадає Ганна його, — страшний холод починає стискати їй мозок. А тоді..

Вона спершу була як божевільна. Та вона може й збожеволіла-б, як-би не Демид. Дізнавшись про страшну пригоду, він зараз-же приїхав. Дякуючи йому все скінчило ся і швидче, і тихше. Правда, він, не вважаючи на все своє бажання, не міг зупинити салдацької езекуції. Не вважаючи на те, що

Ганна [або краще Демид за неї] зрекала ся усяких грошей, — губернаторів улюбленець звелів цінувати селян. Декого поціновано, дехто заплатив грішми. Тиждень вистояли салдати у Радівці. Потім почало ся слідство, але все окошило ся на побитих. Становий і сам показував яко на привідців — на діда Степана та на Андрія. Вони-ж були мертві. Ще було чоловіка з семеро вбито, — на їх усі Радівці й казали. Все-ж чоловіка з десятку, здебільшого на осліп, забрано до тюрми. Їх продержано кілька місяців, суджено і їм довелось одсидіти більш року у тюрмі. Але вони були раді, що й так, а не гірше, довелось...

Тільки через тиждень після страшного дня могла Ганна виїхати до матері, поховавши Гордія. На підставі формального акту все, що мав Гордій, припадало Ганні. Виїздючи, вона дала „довіренність“ Демидови робити з економією, що він хоче.

— Але у всякому разі, — що я маю в нею робити? — спитавсь Демид.

— Що хочете, — я про неї й чути не хочу, — тут земля в крові.

Демид не допитавсь нічого. Але він мав свою думку. Як Ганна виїхала, він зараз же заходивсь коло економії. Він попрогонив усіх до одного тих, хто жив у економії — конторника, Олійниченка, клюшника, обїздних та інших, а собі на поміч узяв кілька простих чесних людей. А про те роботи в його було небагато — він не господарював сам, а всю землю повіддавав мужикам. Спершу взяли Костівці. Радівці не хотіли були брати землі, боячись мати діло з економією, але потім насмілились. Вони побачили в Демида зовсім інші порядки; до того-ж Костівцям він оддав і їм теж оддавав землю надзвичайно дешево: у двоє дешевше, ніж перш вони платили. До того Костівці, що добре знали Демида, впевняли Радівців, що з їм можна мати діло.

Але найголовнішу увагу і найпершу звернув Демид на ті сімі, де були побиті, поранені, чи в тюрму забрані люде. Не вважаючи на те, що його прийmano спершу ворожо, він сам ходив по хатах, лічив хворих, прислав хліба, давав грошей. Запевне, як-би він кинув цим сімям хоч-би й по тисячі рублів на кожну сімю, то ніхто не взяв-би грошей — хто побоявсь-би, щоб не було якої халепи, хто з гордоців, хто з ворогування. Але Демид власноручною працею, повсякчасною

прихильністю та піклуванням досяг того, що ті безщасні сім'ї його улюбили.

З цього почалися його гарні відносини до радівської громади. Ладнаючи з нарізними громадянами він завжди казав їм, що сьогоднішня хазяйка вважає страшною помилкою з боку покійного Гордія усе те, що зробилося, і бажає тим чи иншим способом пособити громаді. Трохи згодом він насмілювався з'явитися й серед громади. Він сказав громаді, що Ганна [од її ім'я він казав] без міри жаліє, що сталася та страшна помилка і бажає всім, чим може пособити громаді за лихо, що їй учинено. І ось тепер він, Демид, прийшов поклонитися громаді і прохати її, щоб вона взяла поки луку і ті гроші, що з неї взято. Демид справді вклонився громаді і положив перед нею три тисячі рублів. Він казав, що розуміє, як мало робить він, вертаючи тільки ці гроші, бо знає, які втрати великі мала громада за ці гроші. Тим він додає до їх ще стільки-ж і просить поділити на рівно на усю радівську громаду.

Громада мусіла здивуватися, але Демидова щирість була видима. Зтого всі громадяне знали також, що Демид годує сім'ї тих, кого забрано в тюрму, чи побито, пособляє тим сім'ям, де поранені. Добра слава, що ішла про Деміда здавна, теж тут пособила і не проминуло й тижня, як і гроші, і лука були в руках у Радівців. Такий вчинок був не зовсім безпешний. Начальство могло причепитися і до Деміда, і до Радівців. Але з формального боку Демид зробив усе, що міг, щоб забезпечити себе од усякої халепи. Гроші віддано було й поділено тихцем, а на луку зроблено формального акта: по йому Радівці купували луку. Правда, близьке начальство про дещо може й догадувалось, але Демид так ласкаво витав станового [вже иншого, бо той подався у другий повіт] або справника, як вони до його приїздили, такими добрими винами їх напував і так делікатно вмів дати їм хабаря, що вони мали за краще не звертати уваги на те, що робиться у Радівці.

Ганні Демид про себе нічого не писав. Вона прохала його не нагадувати їй про економію, і Демид слухався її.

Так проминуло більш року. Одного ясного весняного дня Ганна та Демид тихо йшли стежкою в садку, що був коло Ганниної матері будинку. Демид не часто бував у Ганни, але тепер він приїхав за ділом. Побалакавши трохи про всячину, він почав про його:

— Я досі ще вам не сказав про одну річ, що запевне буде вам до вподоби, хоча й викличе тяжкі згадки. Вже пів року, як Радівці формальним актом одержали од мене луку, а до неї додав я ті гроші, що з їх виправлено і ще стільки-ж...

Почувши слово „Радівці“ Ганна зблідла, але як доба-лакав Демид, вона вдячно глянула на його.

— Спасибі вам! — тихо промовила вона і додала зру-шеним голосом:

— Але міні здаєть ся, що ви не все зробили...

— Я слухаю... — промовив Демид.

— Міні здаєть ся, що... що Радівці повинні володіти не самою лукою, а всією радівською економією.

— Але чи не думаєте ви, — одказав Демид, — що ваш син, виріши...

— Мій син, виріши, не повинен і ногою ступити на скривавлецу землю, — одмовила Ганна і все її обличчя вия-вило великий душевний біль.

— Я сам думав так, — одмовив Демид, — і, як що по правді сказати, — тільки дожидався, щоб ви це сказали.

— Спасибі вам, а ще більше спасибі скажу тоді, як ви й цю вагу знімете у мене з пліч... — і Ганнин голос за-тремтів.

— Але я не сказав ще одного... — почав знову Демид, і тепер у його зробивсь голос непокійний і потишшав. — Я хотів спитати ся вас...

Демид зупинивсь.

— Про що?

— Бою ся, що ви можете розсердите ся на мене... Я спитаю ся... чи не загоїлась рана у вашій душі? І коли так, то... що було-б, як-би я сказав знову те, що казав тут, на цій саме стежці, вам пять років назад?...

Ганна йшла мовчки, нічого не одмовляючи, похиливши голову. Чуть було тільки, як вона ламала свої пальці.

— Ганно Михайлівно, простіть мене, як що я...

Але ту-ж мить Ганна повернула ся до його, глянула на його повними сліз очима і положила свою руку в його руку...

Того-ж дня Демид поїхав знову на село, щоб скінчити справу з Радівцями. За два тижні він зробив усе, що треба. Радівці [до їх Демид, з Ганниної волі, прилучив і Костівців] знов „купували“ на громадську власність всю Ганнину зем-

лю... Але тут склало ся несподіване лихо. Громада не схотіла прийняти до свого гурта Семененка і він, вкупі з попом, післав на Демиду та на Радівців „донос“ губернаторови, що Демид бунтує народ. Демиду трушено, потім арештовано, але навіть губернаторська влада не могла нічого зробити, бо й Демид, і Радівці держали ся одного: землю Радівці з Костівцями купили, а Демид продав. Губернатор мусів плюнути на се діло, але заборонив Демидови жити на селі. Старі батько та мати, звісно, не схотіли їхати в місто і тільки часом наїздили до сина в гостину. Одвідували його й Радівці з Костівцями, — то дякуючи за добре діло, то за лікарською чи якою иншою порадою.

Ось через віщо Демид мусів взяти ся до лікарської практики і ось через віщо він не на селі, а в місті святкував тепер Шевченкове съвято і дожидав до себе гостей.

— Але що-ж це досі нікого нема? — промовив Демид до Ганни, виходячи з своєї хатки. Але не встиг він ще добалакати, як дзенькнув дзвоник, і Демид міг уже стрівати першого гостя. Це був Квітковський.

Він давно вже кинув своє толстовське хліборобство. Їх товариство прохазяйнувало років зо два і розвалило ся. Хліборобства практично затого ніхто з спільників не знав, а теорія не пособляла там, де без практики нічого не зробиш. Тим, як-би товариство жило тільки з того, що заробляло хліборобською працею, то всі товариші повмирили-б з голоду. До того і взагалі всі проходили, побачивши, що ця праця зовсім не дає їм того душевного задоволення, якого вони шукали і що їх теорії були далеко кращі в книзі, ніж на практиці. Квітковський один з перших кинув усе і казав тепер, що вчить філософію — і справді читав Шопенгавра та всякі розвідки про буддизм. Од українського руху він давно одбив ся, але маючи родичами українських діячів, часом бував і в українському товаристві.

— Ге! — я, здаєть ся, через лад ранній — ще нікого й нема! — промовив він, здоровкаючись з сестрою та з зятем. — Ну, се нічого — можна побалакати краще. Знаєте, з ким я зараз стрів ся?

— А з ким?

— Угадайте! З Келишинським — знаєте — той одгований добродій, що проповідував брати життя, як воно є.

— Памятаю! Так що-ж?

— Так бачите, він тепер великий пан — член „окружного“ суду.

— Так скоро? — здивувався Демид.

— От — скоро! Хіба ви не знаєте, що йому ще студентом пособляла Ставровська — знаєте ця молода багата удова. Се-б то — просто кажучи — він жив на її гроші... Ну, і досі пособляє. Пособила і кар'єрі, бо має знайомих у Петербурзі. Це, бачите, — треба брати з життя, що дає... Ну, так стріваюсь я сьогодні з їм, — він-же міні ще й родич, — стріли ся так, що за малим один одного носом не клюнули і він — ні єдиного слова міні — тільки два пальці „соізволили“ подати!

Квітковський зареготавсь, але зараз-же стих і одмінивши розмову запитавсь:

— А читали ви Н—ів вислід про буддизм?

— Ні.

— Яка шкода! Новий ширший обрій стає перед нашим розумом у буддизмі. В йому і тільки в йому можна знайти одмову на одвічні питання.

— А як на мене, — одмовив Демид, — то я навіть не розумію, як можна в тому містичному тумані, що їм повито буддійське вчиття, знаходити які одмови. Коли ви вдовольняєтесь з чудес, то чому ви шукаєте їх саме в буддизмі, а не просто в печерському патерикови?

— Ну!... як можна рівняти?! Тут фільзофія!... А печерський патерик... Ви читали Радда-бай, Блаватську? Її не ймуть віри тільки тим, що вона оповідає про такі випадки, що їх наша наука [наука!!] не може вияснити. Що таке наша наука? Вона нам досі нічого не дала, і я певний, що дізнати правду можемо ми не шляхом науковим, а шляхом...

— Буддійського самознищування? — лукаво підказав Демид.

— Ні, на віщо-ж так? Ви не так, як треба, розумієте...

І Квітковський почав доводити своє. Озирнувшись трохи згодом Демид побачив, що Ганни нема в хаті. Вона зовсім не балакала і втекла непомітно. Скористувавшись з того, що Квітковський ухопив останню книжку „В. Європи“, Демид пішов до Ганни. Він знайшов її у своїй хаті — вона плакала.

— Що тобі, голубко? — спитавсь Демид, обнімаючи її.

— Знаєш... я... згадала, що в цей день звичайно й він святкував своє народження...

Демид знав, що вона каже про Гордія.

— Знаєш, — казала вона далі, — у мене з голови не йде думка, думка про те, що він умер певний, що його всі проклинають... умер, зробивши стільки зла...

— Мила моя! — промовив Демид, — не журись! Хто має серце, той не проклинатиме його. Він зробив багато зла, але се не тим, щоб він бажав його зробити [тоді-б він не вбив сам себе], а тим, що він стояв на розпутті, не знав, куди йти. Він не мав одмови на такі питання, що не рішивши їх, несила жити. Кожне рішає їх по своєму, але перш, ніж те рішення знайде, чимало намучить ся. У його-ж натура була через лад палка, через лад швидка і багато бажала. Ось через віщо він не встиг рішити питання так скоро, як йому було треба і зробив зло. Але-ж душа його любила правду і шукала тієї правди невпинно. Не вона винна, що тієї правди не знайшла і зблукалась. Але не думай, що саме зло після таких людей застає ся. Навпаки! Хіба він сам стояв на розпутті? Подивись навкруги, подивись на нашу інтелігенцію!... Всі ми на розпутті! І ось ми бачимо, що такі, як він помиляють ся і бережимось такої помилки. Він — жертва, що принесено її світовій силі за змогу не помиляти ся в цьому напрямку. Без жертв-же, ти сама знаєш, не робить ся ніяке діло. І як що я подумаю про все, то не проклинати міні його хочеть ся, а великий жаль та прихильність росте в мене в серці до його. А зло те, що він зробив... На це у людському серці є завжди одно велике, святє почування — прощення. Правда, кохана?

— Правда, милий! — одмовила вона, підвівши голову.

— Ну, тепер ходім, а то я чую, що гостей уже побільшало.

Гостей і справді побільшало. В хаті було вже до десятка людей, що голосно і жваво балакали. Розмова не була цілком українська — по українському балакав тільки дехто. Інші намагали ся теж по українському балакати, але немилостиво псували мову, не можучи стулити й двох-трьох фраз до пуття. Такі були не з самих молодих, а й з етарих. Та й ті, що балакали по українському, не могли сказати й кількох слів, не приточивши якого москалізму. Але були такі, що й зовсім

смадили по московському. І в Демида, і в Ганни серце стиснуло, як вони почули сю мішанину.

— І це українські патріоти! — гірко думав Демид.

Вечір почався тим, що сам Демид прочитав реферат про сьогочасне українське прямування. Ганна та ще одна панночка деклямували Тарасові вірші. На більше ніхто не спромігся. Просьпівавши ще кілька пісень, пішли в другу хату до столу. З половини обіду почалися тоасти. Дехто казав до тоастів коротенькі промовки. Був уже затого кінець обіду, як устав старий „українолюбець“, зовсім сивий, і трошки пришамкуючи, почав казати:

— Ось дозвольте і міні сказати моє слово. Ось тут молоді люди нарікали на нашу долю, що не дають нам і дихнути. Істинна правда єсть! Тільки хто-ж у тому винуватий? На що було так робити, що проти себе правительство возстановляти усякими химерами? Забажали зразу і малоруської школи, і малоруського суда, і всього. А воно треба-б не так! Треба-б потихеньку, помаленьку. Уперед одно, а тоді вже й друге... І оце впять... На що так кричати та галасувати про наші права та братати ся з усякими радикальними елементами! Обережності треба, обережності! На що нам радикалізм — нам аби дозволили нашу літературу! А цього кричучи не добешся! Пліттю обуха не перебеш! Тут треба, знаєте, тихенько, памятаючи пословицю: покірливе телятко дві матки ссе... Будемо мудрі яко змії по слову Божому! Випемо-ж за те, щоб усе було гаразд!

Двоє-троє цокнулось чарками з старим і зараз-же молоденька дівчина устала з місця.

— Прошу слова! — почала вона голосно. — Тут зараз казано було, що Українцям не треба солідаризувати з радикалізмом. Але во ім'я чого-ж се? Во ім'я голого, порожнього націоналізму. Ні, націоналізм стара ідея і мусить поступити ся иншій. Націоналізм тільки форма і такі речі, як мова, одежа — це навіть не другорядні, а хіба третьорядної ваги речі... Ні, соціальні питання — ось в чому вся річ. На народній добробит повинні ми звертати всю свою увагу. Звісно, задля народнього добробиту треба просьвіти. Коли нам не дають просьвіти по українському, — возьмемо її по московському. А національність це така штука, що про неї не треба дбати і вона сама виявить себе, де треба. Ми, молода

партія, пишемо на своєму прапорі народ, а не націоналізм. І мій тоаст — тоаст за народ!

Дівчина підняла свою чарку в гору. Кільки чоловік з молодіжжі згукнуло: „Правда! правда!“ і почали цокатись чарками. Але старі не прилучились до їх.

— А ви? — вдала ся дівчина з чаркою до Демида.

— Я? — ні! — одмовив той, не рушаючи чарки.

— Ви? ні? — здивувала ся дівчина. — Я зовсім инше чула про вашу діяльність на селі.

Демид осьміхнувсь.

— Дозвольте-ж і міні сказати кілька слів. Високоповажаний [Демид наменував старого „вкраїнолюбця“] тільки що радив нам бути обережнішими, робити все потрошку, помаленьку. „Будьмо мудрі яко змії“ — це правда — так написано в євангелії. Але не саме це там стоїть. Зараз-же після цього Христос вияснює, що він хоче сказати своїми тими словами. Він каже, щоб те, що казав він потемки, казали Його ученики серед дня, що чули на вухо — проповідували в голос. Він каже: „Не лякайтесь тих, що вбивають тіло, душі-ж не здоліють убити; а лякайтесь більше того, хто зможе погубити і душу, і тіло в пеклі“. Він каже: „Як-же вас видаватимуть, не дбайте про те, як і що вам казати: дасть ся бо вам того часу, що вам казати!“ Іще Він велить, коли гонитимуть в одному городі, втікати з своєю проповіддю в другий: „Істинно бо глаголю вам: не перейдете ще городів Ізраїлевих, доки Син чоловічий прийде!“ Ось як розуміє Великий Учитель свої слова: будьте мудрі яко змії і тихі, як голуби! Чи виходить з цього, що мусимо мовчати про свої думки, що мусимо удавати з себе покірливих теляток? Навпаки! Висловимо голосно і виразно те, що думаємо і покладемо своє життя на те, щоб повести за собою рідний край! Будьмо обережні, але не боязкі, а ми часто бували через лад, що аж кумедно, боязкі! Ми лякали ся там, де нічого було лякати ся і по неволі примушували думати, що ховаємо якісь злі заміри! Згадаймо про те, що єсть на світі горожанська мужність — ми про це забули. Будьмо обережні, будьмо мудрі, не кидаймось осліп, але не дбаймо про те, що казатимемо тоді, як поведуть нас на „суд“: дасть ся — бо се нам тоді! Не за обережність, не за потихеньку та помаленьку встаю я з своїм тоастом, а на-

впаки: за сміливішу, за відкритішу, за інтенсивнішу діяльність!

— Так! так! — загукали навкруг. — Правда! — але Демид подав ознаку, що він ще не все сказав.

— І потім знов міні кажуть, з другого боку, що націоналізм річ стара, що вона вижила свій вік. Стара? А де-ж в старовину ви знайдете націоналізм? Може серед грецьких республічок, що гризли ся проміж себе, як собаки? Може у всесвітній монархії у Олександра Македонського? Чи у всесвітній-же державі римській? Чи може в середньовікових монархіях і в пізнійших, в тих, де державці думали, що держава та дужча, яка складаєть ся з більшого числа народів? То не націоналізм був, то державність була! Або може в релігійних війнах ви знайдете націоналізм, де свій з своїм різавсь? То релігія направляла їх, а не націоналізм. Ні, націоналізм не стара, а нова річ! Виразно ця ідея виявляеть ся тільки вперше в часи Наполеонових війн. Наполеон хотів по своєму одмінити європейську карту. Деякі народи побачили, що їх мають розідрати на шматки. І отоді й прокинулось почування національне і з того часу росте й росте. Націоналізм часто мішають з державністю. Показують на шовінізм. Але чим-же винна ідея, що деякі люди вквічали нею свої власні, може не зовсім гарні, заміри? Ідея націоналізму не є ідеєю шовінізму, а український націоналізм тим саме й має вагу для всієї людськості, що мусить зістотити ідею чистого націоналізму, без жадного шовінізму. Це його лепта буде у всесвітню скарбницю.

Кажуть: націоналізм — форма. Еге, форма, але яка? Чи така, як одежа, що її можна що пять хвилин одмінити? Ні, така як шкура наша нашому тілови — а ну лиш здеріть цю форму — що станеть ся з тілом? Чи не вмере воно? Та й все наше тіло — чи не форма се нашому духови? А ну — знищіть сю форму — як себе виявить тоді наш дух? Еге, націоналізм форма, мова — форма, але форма така, що, віднявши її від цілого, ми тим і ціле знищуємо. Ось через віщо не другорядна, не третьорядна, а перворядної ваги річ — мова, національна література. Без мови, без національної літератури нема нації, і коли ми хочемо бути нацією, то мусимо найсамперед дбати про те, щоб рідна мова запанувала в ріднім краї, щоб могла вона широко виявитись

в рідній літературі. І я підіймаю чарку, шановне товариство, за нашу багату, чудову, мелодійну мову, що мусить колись пробити ся наймогутнішою з славянських мов, бо має до того найбільше властивостей!

— За мову! — згукнуло товариство і цокнулось чарками, — всі, oprіч дівчини радикалки.

— Нам кажуть: коли не можемо мати своєї просьвіти, берімо чужу. Ні! Ми не хочемо чужої просьвіти — не хочемо тим саме, що вона чужа і яко чужа не може бути просьвітою, а буде і єсть самим запаморочуванням, тільки дегералізуватиме наш народ. Що цьому правда, кожен може сам собі довести фактами — вони навіч всім стоять. Виходить з цього, що ми не любимо народу? Навпаки! Народ і в нашій мужичій літературі і в нашій діяльності завсїгди стоїть і стояв на першому пляні. Ми знаємо [минаючи вже просто християнські почування], що без народнього добробиту, без народньої просьвіти, ми нічого не зробимо, — тим і дбаємо про це все. Хіба на те, щоб дати людині шматок хліба, треба народньо бути не націоналом? Ні, ми любимо народ і дбаємо про його. Згадайте — мало хіба Українців-націоналів працює за народ то яко земські діячі, то яко лікарі чи вчителі. Ми надаємо соціально-економічним питанням велику вагу, але думаємо тільки, що одмови на ці питання не розв'язують усіх вузлів і думаємо, що досягти кращого з усіх боков становища може кожен народ тільки йдучи своїм національним шляхом. Ось через віщо я не вишив з шановною Катериною Василівною [він уклонив ся до дівчини] за народ, що протиставив ся у неї націоналізмови. Народний добробит і націоналізм не ворогують в дійсности, нема чого ворогувати їм в теоріях. А про те я не бачу нічого негарного в тому, що ми з нею неоднаково думаємо. Важливо не те, як мотивувати свою працю, а важлива праця: аби ми всі робили на користь українському краю на українському ґрунтови, — то й добре — цього досить, щоб ми могли ладнати. А ладнати нам треба, бо відомо всякому, що маємо проти себе велику силу. Тільки-ж не лякаймося! Сила в ідеї сильча од усяких сил на сьвіті. Вона все подужує. З таких сильних ідей і наша ідея. Всякому незасльіпленому окови видко, що наш рух росте, що наша діяльність шириє, що наші здобутки культурні більшають. Ще більше праці, ще більше пиль-

ности і вже недалеко буде той час, коли нам нічого й нікого
буде боятись, бо станемось ми культурною силою. За щире
єднання всіх прихильників до України, до народу, до пра-
цьовника; за щире єднання коло праці для народу, для на-
ціоні, за щире самопізнання, — ось за що мій тоаст! З-єднай-
мося річчю до певні, — тоді складемо ми з себе таку силу,
що вона перемоти всі перешкоди, високо підняти і на
завжди твердо і непорушно поставити дорогий нам — за-
всїгда демократичний — національний український прапор!...

1891.

К і н е ц ь .

КВѢТКА літературный збѣрникъ. Выдавъ *Василь Лукичъ*. Львѣвъ 1890 р. Стор. 128 въ вел.

8-цѣ. Цѣна 30 кр.

Змѣсть. I. ПОЕЗІЯ. **Корнило Устияновичъ**: Вѣтчинѣ. **Степанъ Руданскій**: Гетьманъ Иванъ Скоропада. **Украинець**: Гимнъ Богданови Хмельницкому и До студента **О. Філаретѣвъ**: Близьки — воєнна картина. **Пант. Кулѣшь**: Поетови. Муза. Сумоу. **Украинець**: **Володимиръ Олександрѣвъ**: Переклады псалмів. **Украинець**: **Левирскій**: На прощу до Кевляръ — поема Гайного. **Иванъ Франко**: Ко: Зъ космічныхъ пѣсень Яна Неруды.

II. ПРОЗА. **Иванъ Франко**: Герішко Гольдмахеръ — оповѣданє. **Вас. Чайченко**: Нелюбъ — оповѣданє. **Дан. Мордовецъ**: Житиме до вѣку. **Василь Лукичъ**: Историчный дѣячъ Украины-Руси гетьманъ Петро Дорошенко. Матеріалъ етнографичный. Золоті ворота въ Кіѣвѣ. **Семень Козакъ**: Запорозька Свчъ. **Олекс. Барвѣнскій**: Кіѣво-печерська Лавра. Музеѣд отычачіи Украины-Руси. Замѣтні Русини. **Иванъ Веркратскій**: Мотыльъ шкодники господарству. **Василь Лукичъ**: Впливъ живности на характеръ народѣвъ. Пиво, кумысъ, шипучі напитки и тѣпощъ. Скарлатина. **Ив. Данилевичъ**: „Падавица (epilaxis) Кіѣвщина“.

ІЛЮСТРАЦІЇ. *Портреты* Ив. Котляревського, Гр. Квѣтки, Вол. Антоновича, Бог. Хмельницкого, Мар. Кропивницкого, Ол. Огоновського, Льва Трещакѣвського, Петра Дорошенка, Сид. Винницького и Вас. Шкріблещи. *Памятникъ историчный*: Золоті ворота въ Кіѣвѣ. Запор. Свчъ. Кіѣвщина гетьманскій Кіѣво-печерська Лавра. Хата въ котрої уродивъ ея Т. Шевченко. *Зъ исторіи природы*: 20 иллюстрацій мотилѣвъ.

РОДНЬИЙ ЗЪЛЬНИКЪ иллюстрованный літературный збѣрникъ выдавъ *Василь Лукичъ*. — Львѣвъ 1891 р. Стор. 136 въ вел. 8-цѣ. Цѣна 30 кр.

Змѣсть. I. ПОЕЗІЯ. **Евгеній Олесницькій**: Товариству „Прогресса“. **Корнило Устияновичъ**: „Пѣдъ нынѣшну хвилю. **Степанъ Руданскій**: Велямівъ. **Вол. Маслякъ**: Вѣсь вразъ! **Аркадій Ів. Й-нѣ**: Покликъ. **О. Філаретѣвъ**: Забута могила. **Леонідъ Глѣбѣвъ**: Орелъ и Соловей. Свѣгуръ та Синичка. **Василь Чайченко**: Кузьмина. Хора. **В. Лиманскій**: [Василь Мова] Заколесна пѣсня. На Стены. **М. Рихвицкій**: Весняна Думка. Матеріалъ етнографичный. **Волод. Александрѣвъ**: Псаломъ XVIII. **Данило Старый**: Вельможа. **Леся Украинка**, **М. Коцюбинскій** и **А. Крымскій**: Переклады зъ Гайного.

II. ПРОЗА. **Василь Чайченко**: Оповѣданія про Павла Хлѣбороба. **Иванъ Спѣлка**: Козацька выправа на Кафу. Колись и теперь. **М. и В. Чайченко**: Поезіѣ въ прозѣ П. С. Тургенева. **Василь Лукичъ**: Настя (оповѣданє — перекладъ) Митрополитъ Др. Сильв. Сембратовичъ. **Леонѣдъ Глѣбѣвъ**, **Василь Чайченко**, **Євгенія Ярошинська**: Вѣсьльнии обычаѣи буковинського-руського народу въ наддѣстрийскихъ околицяхъ. **Домонтаръ**: Юліанъ Лавровскій. **Олександръ Барвѣнскій**. **Артистъ**: **Иванъ Тобилевичъ** Кчепенко-Карый. **Батьк.** Грицько Запаронюкъ. **Данило Мордовецъ**. Смѣшне.

III. МАТЕРІАЛЬ ЕТНОГРАФІЧНИЙ зібраний Вас. Крошодрею, Тим. Бордуликюмъ, Ольгою Гузарівною и Василемъ Лукичемъ.

ІЛЮСТРАЦІЇ. *Портрети*. Юл. Лавровського, Вас. Чайченка, Леон. Глѣбова, Ол. Барвнського, Гр. Запаренюва, Пет. Могилы Дон. Мордовца, Шв. Тобилевича-Карпенка-Карого и Митр. Дра Сильвестра Семоратовича. *Пам'ятники*: Герѳъ Галицькой Руси. Могила Несторова, Церква св. Юра у Львові, Хата Федьковича.

ЛЕВАДА літературний збірникъ видавъ *Василь Лукичъ*. — Львівъ 1892 р. Стор. 103 въ вел.

8-цѣ. Цѣна 25 кр.

ЗМЪСТЪ. **Яроміръ**: До рѣдного краю! **Василь Чайченко**: **Иванъ Поповичъ**, **Орель**. **Степанъ Руданскій**: **Млнѣхъ**. **Павло Думка**: **Думка** рѣлнника. **Володимиръ Александрѳвъ**: Перевлади неальмѳвъ I, IV, VIII, XII, XVI и XVII.

II. ПРОЗА. **Иванъ Спѳлка**: **Мавига Буртѳй** [правдиве оповѣданѣ]. **К.** При заходѣ сонця [шарисъ зъ сумнои хвилѣ]. **Стефанъ Пятка**: **Грѳмъ** [оповѣданѣ]. **Василь Лукичъ**: Два братора [оповѣданѣ — перекладѣ]. **Василь Лукичъ**: На рѣднѳхъ могилахъ [оповѣданѣ — перекладѣ]. **Д. Яворницькій-Домонтарь**: Збрѳнна сила и бѳзвѣ спѳсобы Запорожцѳвъ. **Олекса Торонскій**: Знатьє матери вѣ выхѳваню дѣтев. **Наумъ Срѣбнаренко**: Дещо про податки. **О. Ч.** Про хорѳбы на очи. **Дрѣ Юрій Конкольнякъ**: **Холера**. **Замѣтнї Русинѣ**: 1. **Наталь Вахивинѣ**, 2. **Даянѣ Гладилевичѣ**, 3. **Омеланѣ Мартинкинѣ**, 4. **Дрѣ Даянѣ Савчакѣ**, 5. **Послѣ Гурикѣ**, 6. **Григоріи Брѣшанѣ**, 7. **Яковѣ Гудикѣ**, **Олександрѣ Потебнѣ**, 9. **Яковѣ Кухаренко**. **Вѳдозва** центрального вѣдѣлу товариства „Прѳвьѣта“ про товариство обезпечѣнь „Дибѣстерѣ“.

Вѣі повиснї літературнї збірники можна оістати в товариствѣ „Прѳвьѣта“ у Львові ул. вірменська Чѳ 8.

